

HRVATSKE POVIESTNE RAZPRAVE I CRTICE

HRVATSKA PROŠLOST

KNJIGA TREĆA

UREDIO

PROF. DR RUDOLF HORVAT

IZDALO

KULTURNO-HISTORIJSKO DRUŠTVO

»HRVATSKI RODOLJUB«

ZAGREB 1942.

TISAK NARODNE TISKARE U ZAGREBU, KAPTOL 27

Gradec kod Križevaca.

Napisao prof. dr. **Rudolf Horvat.**

Najstarije vijesti o Gradecu.

U popisu župa zagrebačke biskupije od godine 1334. spominje se — odmah iza Dubrave — »ecclesia sancti Petri de Goricha, item ecclesia sancti Nicolai de Lubena et duae capellae insuper novae«. (Rački: »Popis župa zagrebačke biskupije god. 1334. i 1501.« u »Starinama«, knjiga IV., strana 24.)

Iz ovoga popisa doznajemo, da je godine 1334. u Lubeni kod Gradeca postojala župna crkva sv. Nikole, a na području ove župe još i dvije nove kapele. Nadalje doznajemo prvi put za župnu crkvu sv. Petra, koja je u Gradecu postojala sve do godine 1780., kada ju je zamijenila nova župna crkva sv. Križa. Doznajemo i to, da se Gradec godine 1334. zvao »Gorica«. On je sadašnje svoje ime vjerojatno dobio pod konac 15. vijeka. Kada su naime Turci godine 1463. osvojili Bosnu, počeli su provaljivati u Hrvatsku, gdje su robili i palili. To je ponukalo hrvatsku vlastelu, da na svojim imanjima podignu tvrđe (»kaštele«), u koje će se narod moći zakloniti, ako provale Turci. Tako je u Hrvatskoj koncem 15. vijeka sagrađeno — što od kamena, što od cigle ili od drveta — preko stotinu ovakvih utvrđenih dvoraca, kojima je narod dao ime »grad«. Oko takvoga »grada« obično su svoje kuće podigli vlastelinski kmetovi, da u slučaju potrebe uzmognu što prije potražiti zaklonište. Zato je takvo naselje oko vlastelinskoga grada gdjegdje dobilo ime »Gradec«. Držimo, da je sličnim načinom nastalo ime »Gradec«, zamijenivši sredovječni naziv Gorica, koji je označivao pitomi i vinorodni brežuljak, na kojemu se nalazi današnje selo.

Zagrebački biskup Juraj Drašković, koji je od godine 1567. do g. 1578. bio također hrvatski ban, darovao je g. 1572. imanje Repinec »u opsegu svojega kaštela Gradeca« plemiću Petru Draškoviću, vojvodi carskih »haramija« u gradečkoj tvrđi na Sigetu. Biskup u povelji ističe, da Repinec daruje Petru Draškoviću radi njegovih zasluga. Petar je naime Turcima spriječio otimanje biskupovih imanja; podjedno je biskupu posudio 100

dukata, koji su upotrijebljeni za obranu imanja zagrebačke biskupije. U toj se listini nadalje kaže, da je imanje Repinec nekada posjedovao plemić Petar Gorazd, a kasnije njegovi baštinici, među kojima bijaše također Ivan Zekoci; ali je Repinec uvijek pripadao zagrebačkoj biskupiji, te nikada nije bilo kakvom ispravom otpao od jurisdikcije (oblasti) biskupa zagrebačkog. (Izvorna se darovnica čuva u arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.) Na toj istoj listini nalazi se bilješka, kojom Draškovićev nasljednik — biskup Ivan Kranjčić od Moslavine — 2. siječnja 1581. potvrđuje spomenutu darovnicu od g. 1572. Pripadom spominjem, da se Petar Drašković kao vlasnik Repinca vjenčao s Marijom Alapić, a umro je 17. veljače 1616. Njegov sin Gašpar uzeo je Anu Veroniku pl. Eibesfeld, koja mu je rodila jedinicu kćerku Euzebiju. Ova se udala za hrvatskoga bana Nikolu Zrinskoga mlađega, ali je umrla bez potomaka).

U hrvatskom državnom arkivu u Zagrebu nalazi se porezna knjiga, koja sadržaje popis vlastele, kmetova i »hižara« (inquilina) križevačke županije godine 1598. Tu su popisani također tadašnji žitelji, koji su stanovali u Gradecu i u njegovoj okolici. Starješine kmetskih kuća u Gradecu g. 1598. zovu se: Antun Rakoš, Juraj Antolekov, Ambroz Miklečev, Helena Skerbina, Miško Meg, Uršula Lukačina, Luka Jendrašić, Tomo Filetić, Martin Konstan, Juraj Fućec, Franjo Soković, Ivan Kelek, Miško Šančić i Ivan Krupec.

Na Sigetu ispod Gradeca bijaše posebna krajiška tvrđa, u kojoj su za mjesečnu plaću od 3 forinta služili t. zv. »haramije«, t. j. vojnici, obučeni u hrvatsko seljačko odijelo. Neki od tih haramija bijahu oženjeni. Da uzmognu u blizini imati svoje obitelji, izmoliše od zagrebačkoga biskupa dozvolu, da sebi na njegovom zamljištu podignu kuće, u kojima će stanovati njihove žene i djeca. Tako se u Gradecu nastaniše ljudi, koji su onamo došli iz raznih hrvatskih krajeva. Oni su osim kuće imali samo vrt i potkućnicu. Zato se zovu »kućari« ili »hižari«, a živu od plaće, koju haramijama daje krajiška oblast. Kako ovi žitelji ne posjeduju zemljišta, ne moraju biskupovom vlastelinstvu podavati dio priroda, kako su to morali činiti kmetovi, koji obrađuju vlastelinsku zemlju. Ipak i ovi »hižari« moraju besplatno obavljati neke službe, i to većinom u dvorcu i na vrtu.

Iz spomenutog popisa u poreznoj knjizi doznajemo, da su godine 1598. u Gradecu živjeli ovi starješine hižarskih obitelji: Miško Krištofić, Ivan Sverdoja, Petar Remeršić, Andrija Krajač, Juraj Šoštar, Ivan Dreta, Šiškinečev zet Luka, Miško Škodić, Magdalena Ležnina, Juraj Orević, Miško Kolar, Ivan Divjak, Juraj Dobrinić, Ivan Busija, Nikola Šoštar, Dora Petrovica, Mirko Godec, Stjepan Turopolec, Ivan Hranilović, Ivan Kućanić i Lenardićev šurjak Juraj.

U Velikom su Brezovcu godine 1598. bili ovi starješine kmetskih kuća: Stanislav Filipčić, Blaž Lončar, Matija Kovačić, Ivan Tudi, Fabijan Dokorac, Matija Baginec, Fabijan Posavec, Ivan Jurković i Juraj Suša. Osim toga stanovahu u Velikom Brezovcu ovi hižari (inkvilini): Matija Sokek, Magdalena Valentovica, Stjepan Podvorec i Benko Posavec.

U Malom Brezovcu bijahu godine 1598. ovi starješine kmetskih kuća: Juraj Ježić, Petar Hruškovec, Šimun Ježić, Mijo Karaj, Luka Orjević, Matija Mikac i Miško Ježić.

Osim kmetova i hižara obitavahu u Gradecu godine 1598. također »nobiles praediales unius sessionis episcopatus Zagrabiensis.« To su dakle plemeniti biskupovi predijalci, koji posjeduju samo jednu sesiju, t. j. 24 rali oranica i livada. U Gradecu su g. 1598. živjeli ovi plemići predijalci: Ivan Hišak, Matija Silaj, Vinko Hišak, Klučarićev zet Marko, Zastavnikov sin Luka, Martin Hišak, Elizabeta Bencetićka, Petar Berhanić, Juraj Silaj i Helena Bencetićka.

Neki su plemići predijalci imali i kojega kmeta ili hižara. Tako je Matija pl. Terčak iz Velikog Brezovca posjedovao u Gradecu kmeta Kurjenića. Ivanićki krajiški kapetan Vuk pl. Stankovački imao je 7 kmetova u Malom Brezovcu. Uz njih se još u Gradecu i Velikom Brezovcu spominju ovi biskupovi plemići predijalci: Ivan pl. Ključar, Martin Krajač, Ivan pl. Šalić, Ivan pl. Gašparić i Juraj Sređan.

Ovaj popis kmetova i hižara za godinu 1598. sastavio je Juraj pl. Mikulić, koji bijaše »dicator regius«, a supotpisao ga je podban Juraj Keglević. Popis je pročitao i potpisao Ivan Samsinoci, bilježnik zagrebačke i križevačke županije. U tom popisu nema osim Gradeca i oba Brezovca drugih sela oko Gradeca. Pavlovec i Potočec nisu tada još uopće niti postojali. Ova sela nastadoše sredinom 17. vijeka, kad je zagrebački biskup u njima nastanio svoje slobodnjake, koje je doveo iz Pokupskoga.

Kad je godine 1602. sastavljen novi porezni popis (»Regestum dicae regiae«), brojio je Gradec 13 kuća, u kojima su stanovali kmetovi biskupa zagrebačkog, a povrh toga 23 kuće »haramiarum et viduarum«, u kojima stanuju haramije i udovice. Nadalje je 5 kmetskih kuća u Gradecu posjedovao plemić predijalac Matija Terčak; zatim u Velikom Brezovcu 2 kuće Ivan pl. Šalić, 1 kuću Martin Krajač, 2 kuće Ivan pl. Gašparić i 1 kuću Ana Ištvanićka, dok je Vuk pl. Stankovački posjedovao 6 kmetskih kuća u Malom Brezovcu. Prigodom popisa od godine 1606. imao je Gradec 35 kuća, u kojima stanovahu kmetovi i hižari biskupa zagrebačkog.

Selo Gradec godine 1679.

Na brežuljku između Vrbovca i Križevaca nalazi se lijepo selo Gradec povrh istoimene željezničke postaje. U dijecezanskom arkivu zagrebačkom našao sam služben opis Gradeca, učinjen godine 1679. To je izvještaj zagrebačkoga kanonika Stjepana Nedelka, koji je 7. travnja 1679. kao čazmanski arhiđakon po nalogu biskupa Martina Borkovića došao u Gradec, te je narednih dana obavio kanonsku vizitaciju gradečke župe.

Usred sela nalazio se kaštel (tvrđica) zagrebačkoga biskupa, kao središte njegova velikog posjeda oko Gradeca i Dubrave. Tvrđu okruživahu bedemi, oko kojih bijahu grabe, pune vode. Unutar bedema nalazilo se više zgrada. U glavnoj zgradi je stanovao kaštelan, koji je upravljao cijelim biskupskim imanjem. Drugo bijahu gospodarske zgrade, a u kulama stanovahu biskupovi vojnici. Unutar bedema nalazila se (sa sjeverozapadne strane) također župna crkva, o kojoj kanonik Nedelko izvješćuje ovo:

»Župna crkva sv. Petra stoji u samom biskupovom kaštelu. Cijela je od temelja zidana. (Drugdje bijahu tada župne crkve većinom drvene). Crkva ima zidan svod samo nad sakristijom i nad svetištem. Ostalo tijelo crkve nema svoda, nego drveni strop, što ga je učinio stolar. I crkveni toranj nije zidan, nego drven; u njemu se nalaze tri dobra i posvećena zvona. Crkva ima tri zidana oltara. Prvi i glavni oltar je posvećen i dobro se zatvara. Njegov gornji dio je urešen i bojadisan, djelomice i pozlaćen. U sredini glavnoga oltara stoji kip blažene djevice Marije, kojoj se postrance nalaze kipovi četvorice apoštola. Na vrhu toga oltara stoji drven kip sv. Petra, bojadisan crvenom bojom. Manja dva (pobočna) oltara još nijesu posvećena. Oni imaju svoj ukras (stolarsko djelo) bojadisan i djelomice pozlaćen. Jošte se jedan oltar nalazio u sakristiji, a drugi (također zidan) izvana pod strehom pred crkvenim vratima.«

U ono doba nalazi se groblje gotovo svuda oko župne crkve. U Gradecu nije to bilo moguće, jer se nije našlo prostora unutar same tvrđice. O groblju gradečkom izvješćuje kanonik Nedelko ovako: »Župa ima groblje odijeljeno od crkve, dobro ograđeno i blagoslovljeno. Na groblju je kapelica sv. Mihalja, u novije doba obnovljena i po meni blagoslovljena 9. travnja ove iste godine.«

O župnom dvoru izvješćuje Nedelko ovako: »Staroj kući pridana je nova kuća. Donji dio (prizemlje) nove kuće ima komoru i staju; u gornjem pak dijelu nalaze se 2 sobe: jedna veća, a druga manja s komoricom. U prizemlju stare kuće nalaze se pivnica i stan za družinu (služinčad), a u prvom katu 1 komora i 1 sobica. Kuhinja stoji odijeljena izvan kurije, kao što i štagalj. Ulaz u župni dvor je širok i udoban. Župnik će imati dosta velik vrt. U Cugavcu ima vinograd, koji može u jednom danu okopati od prilike 12 kopača.

»Župnik je Gabrijel Szembiborczy, koji je podjedno podarhiđakon čazmanskog arhiđakonata. On imade 34 godine, te je već 11 godina svećenik, a 9 godina župnik u Gradecu. Uz gimnazijske nauke učio je 2 godine teologiju. Često i dobro propovijeda; umjeren je i gostoljubiv; zadovoljava odgovorima na pitanja o župničkim poslovima. Od družine ima kuharicu Anu, koja je stara oko 40 godina; zatim sluškinju Katarinu, djevojku od prilike 20 godina staru; te slugu Stjepana i dječaka (pastira) Petra.«

Kapelan Andrija Pekvarić ima oko 35 godina. On je »casista unius anni.« (To znači, da je mjesto cijele teologije učio samo jednu godinu »casus« t. j. neke vrste veliki svećenički katekizam, u kojemu je cijela moralka, dogmatika i apologetika stavljena u pitanja i odgovore na ta pitanja.) Kapelan je marljiv u obavljanju svetih sakramenata. Dobro odgovara na (kanonikova) pitanja, koja se tiču njegove službe. Ipak je ponešto nemaran u pogledu čistoće (reda) »svetih stvari«, t. j. crkvenoga posuđa i odijela.

O narodu u župi gradečkoj izvješćuje kanonik Nedelko ovo: Župljani se marljivo ispovijedaju o Uskrsu. U cijeloj župi samo su 2 javna griješnika, koji škandaliziraju narod. Jedan je od njih krivotvorio vagu; on će biti poslan na pokoru u Zagreb. (Tada nije župnik prigodom ispovijedi htio odriješiti javne grješnike, nego bi ih slao k duhovnom stolu u Zagreb.). Drugi je pak pogrdio (kletvom) Boga i Majku Božju. Ovaj će biti predan vlastelinstvu na popravak. (Tada je kmetovima sudio vlastelinski sud.). Za kletve bi obično kmet bio kažnjen batinjanjem. Župnik se kanoniku arhiđakonu potužio, da mu mnogi župljani neredovito podavaju lukno. Zato župnik moli, da mu biskup, kao kolator gradečke župe, doznači pravednu plaću.

Crkvene račune pregledao je kanonik arhiđakon Nedelko 8. travnja 1679. Crkvene starješine bijahu tada: Juraj Pećnjak, Mijo Humljan i Juraj Jelenčić. Župna je crkva u svemu posjedovala 429 rajnskih forinti i 40 denara. Od toga se u crkvenoj blagajni našlo 68 forinti gotova novca, dok je raznim ljudima uz plaćanje kamata bilo posuđeno 361 forint i 40 denara. Župna crkva ima posebne svoje zemlje i livade, koje daje seljacima u zakup; u ime zakupnine dobiva godimice 6 ugarskih forinti (dukata). Crkva ima također svoju pivnicu. Iznad Velikog Brezovca posjeduje župna crkva 4 rali oranice, koju u zakupu drži Jakob Fučec uz godišnju najamninu od jedne škude. (Za lakše razumijevanje pripominjem, da je g. 1679. rajnski forint vrijedio 80 denara, a ugarski forint 100 denara. Računalo se doduše na forinte, ali takav novac nije

tada postojao. U prometu naime kolahu većinom sitni novci. To bijahu groši, denari i »beči«. Groš je sadržavao 4 denara, a 1 denar vrijedio je 3 »beča«, koji svoje ime dobiše po kovnici u Beču. Groš je veći, a denar posve malen srebren novac, dok su »beči« kovani od bakra. Veće novce predstavljahu dukati, škude i taliri. Dukat je vrijedio isto toliko, koliko i ugarski forint, dakle 100 denara ili 25 groša. Škuda vrijedi jednu i po rajnske forinte, a talir 2 rajnske forinte, odnosno 40 groši ili 160 denara ili 480 »beča«. Talir je novac njemačkoga carstva; zato se kod nas gdjekada zove »imperialis«.)

Učitelj se zove Juraj Szembiborczy, te je očito bio rođak župnika gradečkoga. On stanuje u posebnoj »učiteljskoj kući«, gdje (osim sobe) ima također kuhinju i pivnicu. Kanonik Nedelko u svome izvještaju ništa ne kaže o tomu, da li učitelj podučaje djecu i koliko ih polazi školu. Svakako je učitelj podučavao neke dječake u pjevanju, da mu pomažu kod svete mise i kod crkvenih obreda. Učitelj je u glavnom orguljaš. O njegovim dohodcima izvještuje kanonik arhiđakon ovako: »Od svake kuće u gradečkoj župi dobije godimice jednu četvrtinu zagrebačkoga vagana žita. Zatim o blagdanu Svetih Triju Kraljeva (kada učitelj prati župnika, koji »s križecom« u ruci obilazi sve kuće) dobije po jedno povesmo lana od svake kuće. Od svakoga sprovoda (gdje također svećenika prati i odgovara na molitve i na pjevanje) pripada učitelju 6 denara.«

Zvonar je g. 1679. bio Matija Tukić. On je od svake kuće u župi dobivao žita polovicu križevačkoga mjerova zato, što zvoni u tornju i što redi župnu crkvu.

Štolarina je župniku gradečkomu nosila godimice 40 do 50 rajnskih forinti. Za krštenje muškoga djeteta plaćalo se 5 denara, a od ženskoga djeteta 4 denara i 2 kruha. U razdoblju od Uskrsa do Duhova plaćalo se za krštenje svakoga djeteta (bez razlike spola) po 3 groša, što znači 12 denara. Bogatiji seljaci, koji bijahu »predijaliste«, a ne kmetovi, plaćali su za krštenje svoga djeteta uvijek po 3 groša, a povrh toga 1 groš za »ozivanje« u crkvi. Prigodom vjenčanja morala je župniku 1 groš platiti također »paranympha« (podsneš, podeklić). Za sprovod plaćalo se 8 groši za obližnje, a 10 groši za udaljenije pokojne župljane. Za »vpelavanje« u crkvu iza poroda plaćala je rodilja 1 groš i dala je 1 svijeću. Za ispovijedanje plaćalo se 1 denar, a za posljednju pomast 3 groša.

U području gradečke župe postojale su g. 1679. tri kapele. Selo Cugovec imalo je drvenu kapelu sv. Barbare, koja bijaše posvećena. Kapela je imala novi drveni zvonik sa 2 dobra i blagoslovljena zvona. Oltar u kapeli bijaše načinjen od dasaka, te još nije bio posvećen. Posljednjih godina dogradiše kapeli onaj dio kod vratiju za veću udobnost naroda. Okolo kapele nalazilo se groblje, koje bijaše dobro ograđeno. Kapela sv. Barbare imala je gotova novca 37 rajnskih forinti i 7 groši, a narodu su na kamate pozajmljena 104 rajnska forinta.

U selu Pakasin postojala je drvena kapelica sv. Ivana, koja bijaše već prije posvećena. Kapelica je imala zidan oltar, ali još neposvećen, pa drven toranj s malim zvoncem. Oko kapelice nalazilo se groblje, koje bijaše polovicom ograđeno. Kapelici pripadahu 2 rali oranice i 1 livada. Ove zemlje dadoše starješine u zakup uz godišnju najamninu od 24 groša. Kapelica sv. Ivana posjeduje 3 vagana žita i 10 i po vedara vina. Gotova novca ima 31 rajnski forint i 72 denara, a raznim je ljudima posuđeno 80 rajnskih forinti i 31 denar.

U selu »Gornji Tučenik« ili Buzadovac nalazi se drvena i dobro pokrita kapela sv. Nikole, koja je već posvećena. Kapeli je pred vratima g. 1679. dograđeno predvorje, nad kojim stoji zvonik od hrastova drveta s jednim blagoslovljenim zvonom. Istodobno je kapela dobila novu propovijedanicu, koju je izradio stolar. Kapela sv. Nikole posjeduje vrt i 4 rali oranice. Povrh toga ima 40 vedara vina i 8 rajnskih forinti gotova novca, a u dugovima (posuđeno raznim ljudima) 133 rajnska forinta i 8 denara.

Kanonik arhiđakon Stjepan Nedelko pobilježio je, koliko koja glava obitelji u Gradecu mora godimice doprinijeti župniku u gotovu novcu. Seljaci su trovrsni. Jedni se zovu kmetovi, drugi su »predijaliste«, a treći su »inquilini«, koji se hrvatski zovu »hižari« ili »pridvorci«, a neki su kasnije zvani »katane«. Vrijedno je ogledati njihova imena, da se danas vidi, čiji su djedovi još prije četvrt tisućljeća stanovali u Gradecu.

Popis kanonika Nedelka pokazuje, da su g. 1679. predstavnici kmetskih obitelji u Gradecu bili: Juraj Rakoš, Tomo Jambrečak, Andrija Skerba, Juraj Filetić, Mijo Lukečić, Juraj Mikec, Luka Bagun, Petar Borić, Luka Šormin, Juraj Pelez, Petar Fučec, Ivan Rakoš, Mijo Grginec, Blaž Slaviček, Ivan Pacović i Andrija Pleško. Svaki od ovih morao je župniku u ime lukna dati pol vagana žita.

»Inquilini« nisu imali svoje zemlje, a stanovali su ili u svojim kućama, koje sagradiše na vlastelinskom zemljištu ili u tuđim (većinom biskupovim) kućama. Ovi su biskupu u tvrđi služili kao plaćeni vojnici, stražari i vratari ili bi nadničarili u kuhinji, u vrtu ili u samom dvorcu. Zato i župniku mjesto lukna podavahu gotov novac. Po 12 denara na godinu doprinašahu župniku ovi »inquilini«: Mijo Borić, Matija Hobolija, Juraj Krupec, Ivan Bošnjak, Luka Horvat, Ivan Lenardić, Tomo Kučan, Nikola Novak, Mijo Škodić, Mijo Jambrečak, Juraj Lončar, Tomo Nohtić, Tomo Bazalo, Juraj Glatki, Andrija Lenardić, Stjepan Jambrečak i Petar Lenardić, te udovice Orjević, Lazarević, Hobolja i Gjurkina. Po 25 denara plaćahu godimice župniku: Nikola Bogdan, Pavao Mikec i Mijo Grginec, koji su imali više dohotka nego li drugi »inquilini«.

Jedan dio Gradeca zvao se već g. 1679. Pavlovec. Tu nisu stanovali »inquilini«, a niti kmetovi. Pavlovčani bijahu »predijalisti«, a ne kmetovi. Zato oni ne moraju biskupu zagrebačkom, kao svome vlastelinu, besplatno »robotati«, t. j. orati, kopati, kositi, žeti, mlatiti i druge poljske poslove obavljati. »Predijalisti« dakle ne idu »na tlaku« poput kmetova, nego oni svoju dužnost prema vlastelinu vrše tako, da mu od svega priroda svoga podavaju određen dio u naravi, a povrh toga plaćaju u novcu daću »Jurjevčinu« (o Jurjevu) i »Martinščinu« (o Martinju). Isto tako doprinašahu »predijalisti« i župniku u novcu mjesto da mu daju »lukno«.

Redovito su glave obitelji »predijalista« u Pavlovcu plaćali župniku godimice po 32 denara. Takvi su »predijalisti« g. 1679. u Pavlovcu bili: Mijo Humljan, Pavao Berhan, Fugaj ili Remenar, Juraj Jendrašić, Mato Kohmanović, Luka Fugaj, Mijo Bencet, Luka Šćerbašić, Jakov Krajačić, Pavao Silajec, Juraj Jajčar, Pavao Pećnjak, Matija Krupec, Juraj Pećnjak, Martin Duczy, Juraj Farešić, Stjepan Tompa, Petar Kos, Martin Fugaj, Petar Vinceković, Nikola Martinjak, Marko Šašić, Juraj Bušić, Tomo Rešetar, Mato Babinski, Juraj Krupec, Luka Kalinski, Mato Fugaj, Stjepan Bušić, Juraj Rajtar i Tomo Vinković, te udovice: Nikole Vincekovića, Mije Fugaja i Milekovića, pa siročad Martina Berhana.

Svi ovi »predijalisti« bijahu prilično imućni, u daleko boljem položaju od gradečkih »kmetova« i »inquilina« (podvoraca). Ipak je i među »predijalistima« bilo siromašnijih seljaka, koji bi onda župniku doprinašali manji godišnji doprinos. Tako su po 16 denara plaćali župniku g. 1679. u Pavlovcu ovi »predijalisti«: Juraj i Luka Kalafaster, Juraj i Stjepan Bencet, Blaž i Stjepan Pećnjak, Luka i Mijo Vinceković, te Juraj i Mato Čadić. Svi su ovi očito podijelili očinsku baštinu; zato svaki od spomenute braće plaća samo polovicu (t. j. 16 mjesto 32 denara). Jedna grana obitelji Bencet podijelila se dapače u troje; zato Mijo Bencet, Luka Bencet i udova Bencet zajedno plaćaju 8 groši, t. j. 32 denara. Napokon su u Pavlovcu živjela još 2 siromašna »predijalista«, koji ne uživaju cijeli »praedium«, pa ne plaćaju ni cijeli doprinos. To bijahu Juraj Hižak i Nikola Hunjek, od kojih je svaki doprinosio župniku samo 10 denara.

Nekadašnja župna crkva sv. Petra.

Isti je kanonik Stjepan Nedelko, kao arhiđakon čazmanski, ponovno došao 11. veljače 1680. u Gradec, da obavi kanonsku vizitaciju gradečke župe. Crkva je nađena u istom stanju, kao prošle godine; samo je dobila 2 ispovijedaonice. Župni je dvor dobio novi vrt. Nedelko je točno popisao sve ljude, kojima je pozajmljen crkveni novac.

Arhiđakon je Stjepan Nedelko 1. veljače 1681. obavio treći kanonski pohod gradečke župe. U svome izvještaju spominje kanonik, da cijela gradečka župa broji 2000 duša. Župnik Gabrijel Szembriborczy ističe, da trpi veliku štetu radi toga, što župljani ne popravljaju staju, štagalj i ogradu oko župnoga dvora. Radi siromaštva župljana nema župnik još niti krušne peći. Uz to se župnik tuži kanoniku, što biskup Borković više vjeruje seljaku, nego li župniku. U dokaz toga navodi, da je biskup nekomu seljaku (mjesto župniku) povjerio čuvanje štaglja, u kojemu se sprema biskupova desetina. Nešto je pao i moral seljaka. Tako su biskupovi kmetovi Ivan Marić iz Novaka i Juraj Krupec iz Graberca (danas se to selo zove Grabrić) otjerali iz kuće svoje supruge. Drugomu pak seljaku, koji se doselio iz Vojne Krajine, je žena otišla nekamo tečajem prošlih gladnih godina. Isti je seljak bez točnoga znanja, da li mu je ova žena jošte živa ili je već umrla, doveo k sebi drugu ženu, premda nitko ne zna, gdje li se vjenčao s njom. — Kanonik je pregledao crkvene račune, te je ustanovio, da je 20 rajnskih forinti od novca gradečke župne crkve posudio Ivan Isachich, koji bijaše tada kaštelan biskupove tvrđe u Gradecu. (Izačići su stari hrvatski plemići, koji su na rijeci Uni imali svoju tvrđu Izačić s imanjem. Odanle se radi neprestanih turskih provala zakloniše u sjevernu Hrvatsku, te je Ivan Izačić eto bio zapovjednik tvrđe u Gradecu.)

Po nalogu zagrebačkog biskupa Martina Borkovića došao je kanonik arhiđakon Stjepan Nedelko 11. travnja 1682. opet u Gradec, da obavi vizitaciju gradečke župe. U svome izvještaju ističe, da je pregledao i u redu pronašao crkvene račune. Ništa nova nije opazio u župnoj crkvi i u kapelama.

U Gradec je 12. siječnja 1683. došao zagrebački kanonik Juraj Pavun, da kao novi čazmanski arhiđakon pregleda sve župe svojeg arhiđakonata. U svome izvještaju kanonik Pavun točno opisuje župnu crkvu gradečku. Crkva ima dobar kor, što ga je izradio stolar. U crkvi se nalaze pod svodom 2 grobnice; jedna je određena za gradečke župnike, a drugu je nekada sagradila plemićka obitelj Zakmardi. Crkvi pripada i pivnica, koja je dobro pokrivena. Župnik Gabrijel Szembiborczy ima 38 godina. Protiv njega ne tuže se župljani. Kapelan se zove Ivan Puceković. Ima mu 27 godina, a svršio je (dakako poslije 6 razreda gimnazije) t. zv. filozofiju, nakon čega je 18 mjeseci učio »casus« (veliki katekizam i moralno bogoslovlje).

Isti je kanonik Pavun 1. veljače 1684. opet došao u Gradec, da obavi kanonsku vizitaciju gradečke župe. Tom je prigodom pohvalio gradečkoga kapelana Ivana Pucekovića. Za njega naime u svome izvještaju ističe Pavun, da je marljiv u podjeljivanju svetih sakramenata, pa da je dobro odgovorio na sva pitanja, koja mu je po svojoj dužnosti stavljao kanonik arhiđakon. Učitelj Juraj Szembiborczy ima malo učenika, koje ne podučaje dobro u nauci, ali dovoljno za službu u crkvi, gdje pjevaju na koru. Ove je godine kanonik Pavun u selu Cugovcu

našao kapelu sv. Barbare novo pokritu hrastovim daščicama. Oko te kapele nalazi se blagoslovljeno groblje, koje nije dovoljno ograđeno. — Javni škandal u župi gradečkoj pobuđuje neka žena, koja je vještica. Ona običaje paliti slijepe mačke, pse, miševe, zmije i mnoge druge životinje, pa s ovako dobivenim pepelom izvodi svoje čarolije. Ova vještica krade mrtvacima iz glave vlasi, kojima se onda također služi u svojim zločinstvima na veliki škandal cijeloga naroda.

Kad je arhiđakonom čazmanskim postao kanonik Nikola Dobrilović, dođe on 10. svibnja 1685. po nalogu biskupa Martina Martina Borkovića u Gradec, da obavi kanonsku vizitaciju. U svome izvještaju opisuje Dobrilović župnu crkvu ovako: Svetište crkve nalazi se na istočnoj strani. Iz svetišta vode vrata na sjever u sakristiju, koja ima oveći ormar za spremanje crkvenog odijela i posuđa; u zidu su učinjena još 3 ormara, dobro zatvorena. Zapadnu stranu crkve ispunjava drveni kor, koji s obje strane vodi prema sredini crkve. Jednostavna propovijedaonica, koju je izradio stolar, nalazi se u crkvi na sjevernom zidu, dakle od strane sakristije. Vrata u crkvu vode sa zapadne strane. Ovdje je podignut drven toranj, u kojemu se nalaze 3 zvona. Krov na tornju i nad crkvom u dobrom je stanju. Crkva je posvećena, a posvetilo crkve slavi se prve nedjelje iza blagdana sv. Petra i Pavla.

Župnikom gradečkim nije više bio Gabrijel Szembiborczy, nego Grga Vuković. On ima 33 godine, izučio je filozofiju i teologiju, darovit je govornik i revno propovijeda, radi čega je od naroda općenito hvaljen. Kapelana valjda nije bilo, jer ga kanonik ne spominje u svome izvještaju. Župnik ima kod sebe svoju sestru i njenu kćerku. One mu kuhaju, a dvori ga sluga, koji ima oko 50 godina. Protiv župnika nije kanonik od strane župljana čuo nikakova prigovora. Osim oranica ima župnik 1 livadu, 2 vinograda, 3 kmeta i 8 slobodnjaka.

√Učiteljem u Gradecu bijaše g. 1685. Pavao Lenardić, očito domaći sin. (U izvještaju od g. 1679. spominju se u Gradecu 3 Lenardića: Ivan, Andrija i Petar. Iste je god. 1679. Matija Lenardić bio učitelj u susjednoj župi Dubravi). Za Pavla Lenardića izvještuje kanonik Dobrilović, da dobro poznaje latinski jezik. (On je prema tomu valjda izučio gimnaziju, u kojoj se tada svi predmeti predavahu na latinskom jeziku.) Nekada je gradečki učitelj od svake kuće u cijeloj župi dobivao godimice polovicu vagana žita. Sada mu pak svaki otac obitelji daje samo četvrtinu vagana žita. To dobiva zato, što u crkvi pjeva kod sv. mise, kod večernice i kod crkvenih obreda. Osim toga pripada učitelju 6 denara, kada prigodom sprovoda pjevanjem prati svećenika. Ako tko dade u crkvi služiti svečane (pjevane) zadušnice za pokoj duše umrloga, onda mora učitelju platiti 12 denara za pjevanje. — Župna crkva ima 2 zvonara. Oni zajedno dobivaju od svakog oca obitelji polovicu vagana žita.

Kanonik Dobrilović opisuje g. 1685. župni dvor u Gradecu ovako: Nova je kuća s istočne strane. U prvom katu ima 2 sobe, od kojih ona, koja je okrenuta prema jugu, služi za stanovanje župniku, a ona prema sjeveru, t. j. nasuprot biskupovu kaštelu, služi za goste. U prizemlju nalaze se pivnica i staja. Stara župnikova kuća posve je ruševna u prvom katu; u prizemlju pak ima kuhinju i sobu za družinu. Osim toga postoji novo sagrađena kuhinja, udaljena od kuće prema južnoj strani. Uz staru kuću postoji prema istoku župnikov vrtić, a prema jugu hambar za spremanje žita i štagalj za sijeno.

Isti je kanonik Dobrilović gradečku župu vizitirao također 26. veljače 1687. Tada je župnu crkvu našao u boljem stanju. Župnik je naime dao svetište popoditi i zidove pobijeliti, a crkvene prozore povećati, da bude više svijetla. Crkva je dobila nove svjetiljke, te novu propovijedaonicu i krstionicu, što je izradio stolar. U svome izvještaju hvali župnika Grgu Vukovića. On ima 34 godine, te je valjan i uzoran svećenik, marljiv u propovijedanju i u vršenju crkvenih obreda. Uz to je Vuković pun znanja, jer je poslije gimnazije učio 2 godine filozofiju i 2 godine »casus« (casista duorum annorum), a kasnije još i 2 godine teologiju. Zato je Vuković usprkos svoje mladosti već bio podarhiđakon čazmanski.

Kad je mjesto Dobrilovića postao kanonik Petar Orehovački arhiđakonom čazmanskim, dođe on 26. ožujka 1688. u Gradec, da po nalogu novog biskupa Aleksandra Ignacija Mikulića obavi kanonsku vizitaciju župe sv. Petra i Pavla. Za župnu crkvu piše Orehovački ovako: Ova je crkva okružena kaštelom biskupa zagrebačkoga. Zato ne može oko sebe imati groblje, koje se nalazi izvan i iznad sela Gradec. Tamo je i drvena kapelica sv. Mihalja arkanđela samo pokrivena, ali bez vrata; u njoj nije jošte služena sveta misa.

Župnik Grga Vuković, inače podarhiđakon čazmanski, ima 35 godina; svećenik je 9 godina, a župnik 4 godine. Dosta je učen čovjek, izvrstan propovjednik, a uzoran i brižan svećenik, koga svi hvale. Župnik ima dobre knjige: »casisticos (za katekizaciju), concionatores (za propovijedanje) ac alios«. Dobro vodi matice krštenih i vjenčanih. — Kapelan se zove Juraj Vuković. Ima mu 29 godina, svećenik je 1 godinu, dovoljno je učen, a župnik je s njim zadovoljan. — Župnik ima kod sebe sestrinu kćer od 18 godina, rođakinju od 16 godina, sestrina sina dječaka, te pastira i slugu Ivana. Cijela ova župnikova družina stanuje pod drugim krovom u staroj kuriji. Ženske ne smiju ulaziti u kuću, gdje stanuje župnik.

√ Učitelj Pavao Lenardić dobro poznaje latinski jezik. Narod je s njim zadovoljan. No župnik se tuži, da učitelj u tjednim danima rijetko dolazi u crkvu; uz to nema dobro grlo za pjevanje u crkvi, a o svećenstvu običaje govoriti premalo dostojno.

Kakove bijahu prilike u gradečkoj župi god. 1688., o tom izvješćuje kanonik Orehovački ovako: Župljani se marljivo ispovijedaju, a o Uskrsu primaju presv. pričest. Nema javnih grešnika, koji bi škandalizirali narod, osim nekog ubojice, koji je prošle godine ubio zvonara. Prema odredbi zagrebačke sinode plaća svaki čovjek župniku prije sv. ispovijedi 1 denar. Ako nema novaca, onda daje župniku robu u vrijednosti od 1 denara. Narod je zadovoljan sa župnikom, protiv koga ne iznosi nikakove tužbe. — Zvonari Matija Lončar i Juraj Nohtić dobivaju godimice od svake kuće polovicu vagana žita. Kada zvonar zvoni mrtvomu, plaćaju mu se napose 4 denara. Ako u crkvi otvara grobnicu, onda dobiva za taj posao 6 denara. — Za vjenčanje plaćaju župniku predijalisti po 1 rajnski forint (t. j. 80 denara), a svi drugi župljani (t. j. kmetovi, pridvorci i graničari) samo po 16 denara. Ako župnik ide bolesnika ispovijedati izvan Gradeca, onda dobiva 1 denar. Za krštenje djeteta plaćaju predijalisti 12 denara, a drugi župljani 5 denara od muškoga i 4 denara od ženskoga djeteta. Ova se pristojba povisuje u vrijeme od Uskrsa do Duhova na 24 denara za dijete predijaliste, a na 12 denara za djecu drugih župljana.

Mjesto lukna podavahu gradečkom župniku stanovnici Gradeca i Pavlovca u gotovu novcu. Po 2 groša (8 denara) godimice plaćali su župniku g. 1688. gradečki biskupovi **k m e t o v i**: Mijo Filetić, Blaž Rakoš, Mato Dedak, Blaž Skerba, Juraj Rakoš, Grga Mikec, Luka Bagun, Stjepan Borić, Mijo Lukačić, Petar Fučec, Mijo Grginec, Luka Dedak i Blaž Slaviček.

Po 3 groša (12 denara) plaćahu godimice župniku ovi »inquilini« (pridvorci): Petar Lenardić, Juraj Lončar, Mijo Grginec, Juraj Krupec, Andrija Lenardić, Nikola Mikec, Mato Barulec, Mijo Borić, Juraj Glatki, Tomo Bazalo, Luka Horvat, Stjepan Jambrečak, Matuna Lončar i Petar Jambrečak; a po 6 groši plaćali su »inquilini«: Nikola Bogdan i Pavao Mikec.

Po 4 groša ili 16 denara plaćali su na godinu u Pavlovcu ovi predijaliste: Mijo Vinceković, Tomo Bušić, Stjepan Brenčić, Pavao Bušić, Petar Kos, Juraj Vinceković, Luka Fugaj, Pavao Kos, Martin Vinceković, Mijo Rajtar, Marko Vidović i Mijo Bencet.

Po 8 groši (ili 32 denara) plaćali su ovi pavlovečki predijaliste: Luka Kalinski, Stjepan Krajačić, Luka Rajtar, udova Margareta Szillay, Martin Duczy, Marko Jajčar, Mijo Bremzer, Toma Dolački, Barbara Šćerbašić, Ivan Fugaj, Juraj Bušić, Luka Kafaster, Marko Serec, Juraj Kafaster, Mijo Jandrašić, Juraj Krupec, Tomo Vinković, Luka Lukšin, Andrija Krupec, Martin Pećnjak, Matija Ježić, Mato Fugaj, Juraj Vinceković, krojač Babinski, Matija Babinski i Luka Vinceković. — Samo po 3 groša (12 denara) plaćali su: Ivan Jakopović i udova Stjepana Bremzera; samo 1 groš Matija Fugaj, a 10 denara Juraj Hižak.

Kanonik Petar Stabarković došao je, kao novi arhiđakon čazmanski, 11. rujna 1693. u Gradec, gdje je po nalogu biskupa Aleksandra Ignjata Mikulića obavio kanonsku vizitaciju. Župnikom je još uvijek bio Grga Vuković. Za njega javlja kanonik, da ima 43 godine; svećenik je već 14 godina, a kao župnik u Gradecu služi 9 godina. Dobro vodi knjige krštenih i vjenčanih; mnogo je pribrao znanja; napose bavi se proučavanjem špekulativne teologije. Točno vrši zaključke i odredbe zagrebačke sinode. Svi ga hvale radi obavljanja svetih sakramenata. Ništa ne iznose protiv njega osim da je kolerik (razdražljive ćudi). Kod sebe ima svoje rođakinje: udovicu i njenu kćerku, te jednoga dječaka od 15 godina. Župljani mu iz temelja podigoše novi štagalj, i to na drugom zgodnijem mjestu, nego li bijaše prije toga. Župnik je dobrovoljno kupio materijal (hrastove daščice) za pokrivanje ove gospodarske zgrade. — O narodu u gradečkoj župi izvještuje kanonik biskupu ovako: Svi su rimokatolici, a samo su dvojica javni grešnici. Jedan od njih je Luka Bagun, koji je nedavno — oko svetkovine Lovrenčeva — počinio ubojstvo. Drugi je Nikola Ivačin, koji bez vjenčanja stanuje s udovicom Mihalja Hendaka. (U izvještaju od g. 1688. spominje se Ivačin u selu Tučeniku, a Hendak u Salajcima). — Protiv učitelja Pavla Lenardića nije kanonik čuo nikakove pritužbe. Zvonarsku službu obavljaju Matija Tušić i Franjo Janković.

Isti je kanonik Petar Stabarković obavio kanonsku vizitaciju gradečke župe 31. srpnja 1696. po nalogu novoga zagrebačkoga biskupa Stjepana Selišćevića. On je u Gradecu našao istoga župnika Vukovića, učitelja Lenardića, te zvonare Tušića i Jankovića. U župnoj crkvi je blizu velikog oltara postavljeno novo klečalo »pro personis dignioribus« (za časnije osobe), naročito pak za biskupa, koji je tada valjda počeo češće dolaziti na svoje imanje u Gradec. Kanonik je konstatirao, da seljaci plaćaju 7 postotne kamate za novce, koje posuđuju od crkve i od kapela.

Gradečka župa god. 1699.—1729.

Kad je čazmanskim arhiđakonom postao kanonik Mijo Šimunić, dođe on 2. kolovoza 1699. po nalogu biskupa Stjepana Selišćevića u Gradec, da obavi kanonsku vizitaciju. U svome izvještaju ističe Šimunić, da bi što prije trebalo popraviti krov na župnoj crkvi, koji je sav od hrastovih daščica. Zvona su u tornju slomljena. Novi je (istočni) župni dvor u dobrom stanju, dok se stari (zapadni) župni dvor danomice pretvara u ruševinu.

Tada je gradečkim župnikom bio Martin Fortuna. O njemu izvještuje kanonik biskupu ovako: Ima mu 30 godina. Svećenik je 6 godina, a župnikom u Gradecu postade prije 2 godine. Osim gimnazije svršio je filozofiju, a 3 godine učio je »casus«

u zagrebačkom klerikatu. Marljiv je u propovijedanju, a nitko u župi nije umro njegovim propustom bez ispovijedi ili bez krštenja. Kod sebe ima zaključke zagrebačke sinode, kojih se točno drži. Dobar je svećenik, ugodan i pošten čovjek, ali nešto preslab ekonom (gospodar). Kod sebe ima staru majku, brata i pristojnu djevojku, koja mu je također rođakinja.

Narod se tuži, da se župnik u sabiranju lukna služi većom mjerom, nego li je običajna u gradečkoj župi. Nato župnik odgovara, da krajišnici hoće plaćati posebnom svojom mjerom, koja je manja od običajne; on pak želi svuda provesti istu mjeru. Kanonik u svome izvještaju kaže, da župnik radi pravedno. O narodu pak izvještuje biskupu ovako: Svi su seljaci katolici osim jednoga Vlaha. Pred Uskrs dolaze svi župljani na ispovijed. Nitko ne vodi škandalozan život. Ipak se u župi već 15 godina trpi neki ubojica. Kanonik je odredio, neka se taj ubojica privede pokajanju. — Župnik se kanoniku potužio, da oni župljani, koji okupiraše posjede umrlih ili pobjeglih žitelja, ne će od njih davati župniku nikakova lukna. Zato župnik moli biskupa, neka dobrohotno izvoli pomoći u tome pitanju. Učitelj Juraj Boczak ne će župnika slušati, već je prkosan. Zvonarsku službu obavljaju Mijo Pleško i Mijo Hobolja.

Naredne je godine 1700. došao 28. srpnja u Gradec zagrebački kanonik Antun Vukmerović, da po nalogu biskupa Selišćevića obavi kanonsku vizitaciju gradečke župe, premda je on bio varaždinski, a ne čazmanski arhiđakon. Župnu je crkvu našao u istom stanju, kakova bijaše god. 1699. Župnik Martin Fortuna iskazuje, da mu sada narod točnije podaje lukno, slušajući dobiveni nalog od biskupa. Ipak se župnik tuži, da mu župljani o blagdanu Spasovu (Preobraženje Isusovo) ne će podavati sir, kako su dužni dati. O župniku izvještuje Vukmerović, da ima dovoljno znanja, te je dobro odgovarao na postavljena pitanja iz duhovne pastve. Župnik drži crkvu i župni dvor u redu, a veoma je revan u popravljanju župne crkve i područnih kapela. Narod ga hvali radi marljivog propovijedanja i radi točnog obavljanja svetih sakramenata. Dobro vodi knjige krštenih i vjenčanih. Narod je sav rimokatoličke vjere, izuzev 2 vlaške kuće, koje pripadaju istočnoj crkvi. Župnikovom krivnjom nije nitko umro bez krštenja ili bez ispovijedi.

U ono je doba na kaptolu zagrebačkom živio kanonik Toma Kovačević. On bijaše historičar, te se njegovi rukopisi o crkvenoj povijesti hrvatskoj čuvaju i danas jošte u arkivu Hrvatske akademije. Po nalogu biskupa Stjepana Sélišćevića dođe kanonik Toma Kovačević 1. prosinca 1701. u Gradec, gdje je obavio kanonsku vizitaciju župe sv. Petra. Tada je već bio znatno oštećen stari drveni toranj župne crkve, te je župnik Martin Fortuna marljivo prikupljao materijal za gradnju novoga tornja. Župnik uopće dobro rukovodi svoju i crkvenu

ekonomiju, a u valjanom redu drži župnu crkvu i župni dvor. Ovaj se dvor nalazi južno od biskupova kaštela (tvrđice). On je od kaštela udaljen toliko, koliko se može kamenom nabaciti.

Župni je dvor građen od hrastova drveta, a sastoji se iz 2 zgrade. Istočna (novija) zgrada ima 2 sobe, svaku s 3 prozora; jedna soba gleda prema jugu, a druga prema sjeveru. Zapadna (starija) zgrada ima samo jednu sobu s 3 prozora, a gleda prema kaštelu. Pod sobama novije zgrade nalaze se pivnica i staja, a u staroj zgradi je kolnica. Župnik drži kod sebe svoju majku, te 1 sluškinju i 1 slugu. Nitko ne sumnja u čistoću župnikova života. Jedini je prigovor, da premalo voli čitanje bogoslovnih knjiga; zato ne zna uvijek dobro odgovoriti na kanonikova pitanja.

Narod je u gradečkoj župi sav katoličke vjere. O Uskrsu se svi odrasli župljani ispovijedaju. U cijeloj župi nema nijednoga »dvoženca«. (Takovih je »dvoženaca« tada bilo dosta u Posavini i u Pokuplju.) Javni grešnik je samo Stjepan Filipčić, koji je tukao župnika u Lovrečini. Da ne služi kao škandal drugim župljanima, bilo je Filipčiću naloženo, neka ide u Zagreb, gdje će se ispovjediti i činiti pokoru; ali Filipčić se ne htjede pokoriti tomu nalogu.

Učitelj Juraj Boczak dobiva od svake kuće u gradečkoj župi po jednu »štrtinku« (četvrt vagana) žita. Kod toga vrijedi »zagrebačka mjera«. (Tada je u Hrvatskoj bilo više raznih mjera, premda je hrvatski sabor odredio poseban služben vagan za uporabu u trgovini.) Za sudjelovanje kod sprovoda dobiva učitelj 6 denara. Kada pak župnika o blagdanu Svetih Triju Kraljeva prati, onda mu svaka kuća daje po 1 povesmo lana.

Isti je kanonik Toma Kovačević podnio tom prigodom biskupu izvještaj o »altariji« u Pakasinu. Ovu je »altariju« u korist gradečkog župnika osnovao glasoviti hrvatski protonotar Ivan Zakmardi sa svojim bratom Jurjem. (Oba ova hrvatska plemića bijahu rođeni Križevčani, a izumriješe bez potomaka.) Ivan i Juraj Zakmardi posjedovahu cijelo selo Pakasin, u kojemu se tada nalazilo 8 kuća. Predstavnici ovih kuća bijahu: Matej Kozarić, Mijo i Tomo Ban, Mijo i Pavao Zmiš, te Mijo, Nikola i Toma Dečak. Svaka je kuća morala Zakmardima kao svojoj vlasteli godimice dati po jedno svinjče, a povrh toga desetinu od godišnjeg priroda u pšenici, raži, ječmu, zobi, prosi i heljdi. (Tada se u Hrvatskoj nije jošte sijala kukuruza.) Braća Ivan i Juraj Zakmardi godine 1658. odrediše, da će od sada spomenuti njihovi kmetovi morati u svemu slušati gradečkoga župnika kao svoga vlastelina. Njemu mora svaka kuća dati godimice po jedno svinjče ili mjesto toga 1 ugarski forint (t. j. 100 denara), koliko je tada vrijedilo jedno svinjče. Deseti dio svoga priroda od prose i heljde moraju župniku u Gradec dovesti u zrnu, a desetinu pšenice, raži, ječma i zobi u vezanim snopovima. Od cijele tako dobivene desetine pripadaju dvije trećine župniku, a jedna trećina kapeli sv. Ivana u Pakasinu.

Isto tako prepuštaju braća Zakmardi župniku gradečkom i kapeli sv. Ivana u Pakasinu svoj vinograd; ovaj se nalazio sjeverno od kraljevske ceste, koja vodi u Križevce. U ime ovako osnovane altarije ima gradečki župnik svaki tjedan služiti po jednu svetu misu za pokoj duša onih pokojnika, koji više nemaju nikakovih potomaka na tome svijetu.

Tako je evo gradečki župnik g. 1658. postao vlastelinom u Pakasinu. Čini se ipak, da mu nije bilo ugodno upravljati s tamošnjim kmetovima, premda braća Zakmardi u zakladnici od g. 1658. izrijekom kažu, da kmetovi moraju u svemu slušati župnika; oni dapače moraju poći sa župnikom, kamogod ih povede; moraju mu raznašati i listove, jer tada još nije bilo u Hrvatskoj pravih poštanskih ureda. Zato je zagrebački biskup Ignjat Mikulić god. 1691. dozvolio da se imanje Pakasin za 600 rajnskih forinti prodade Ivanu pl. Jelačiću. Upravo je tada zemaljskoj blagajni kraljevine Hrvatske nužno trebalo novaca za podmirenje troškova, jer se vodio velik rat s Turcima za oslobođenje Slavonije. U ono doba nije bilo u Hrvatskoj nijedne banke ili štedionice, koja bi državi posudila novce. Zato je kraljevina Hrvatska od gradečke župe posudila spomenutih 600 rajnskih forinti, što ih je za imanje Pakasin položio Ivan pl. Jelačić. Na račun toga duga plaćat će državna blagajna 6 postotne kamate, dakle godimice po 36 rajnskih forinti. U tu svrhu predala je država župnom uredu u Gradecu zadužnicu, u kojoj se obvezuje, da će točno plaćati kamate; ako se toga ne bi držala državna blagajna, onda mora platiti dvostruko, t. j. 72 mjesto 36 forinti. Od spomenutih 36 forinti ostat će župniku 24, a 12 forinti (jedna trećina) ide u korist kapele sv. Ivana u Pakasinu.

Kad je kanonik Toma Kovačević po nalogu biskupa Selišćevića ponovno 25. studenoga 1702. došao u Gradec, našao je već pripravljeno mnogo građevnog materijala za novi toranj župne crkve. Mjesto prijašnjeg drvenog tornja namjeravahu graditi zidani toranj. U tu svrhu dao je župnik paliti cijelu kuću (peć) opeka. Župnik se od posljednje kanonske vizitacije više bavi knjigom; zato je i mogao sada valjano odgovarati na pitanja kanonika Kovačevića. Župna je crkva dobila opet kapelana. Zove se Juraj Skorić; ima mu 28 godina; zaređen je prije 14 mjeseci, a u Gradecu služi 9 mjeseci. Skorić je u Zagrebu svršio filozofiju, a 2 godine učio je »casus« (zato mu Kovačević daje oznaku: »casista duorum annorum«). Kapelan je priprost čovjek, ali dobroga srca. Marljivo obavlja svete sakramente, ali ne voli propovijedati. Nema prigovora čistoći njegova života. — Sav je narod katoličke vjere. O Uskrsu se ispovjediše svi odrasli župljani osim Petra Škudaša, biskupova kmeta iz Podjalesa. U cijeloj župi gradečkoj nema nijednoga »dvoženca« ili javnoga grešnika, koji bi škandalizirao puk. Župnik se tuži, da mnogi župljani ne će plaćati lukno po starom propisu; osobito oni, koji su kupili pusta selišta (posjede

bez gospodara). Učitelj je Juraj Boczak, a zvonari su Mijo Pleško i Juraj Lenardić.

Prigodom naredne kanonske vizitacije, koja je obavljena 28. lipnja 1704., bio je već gotov novi toranj župne crkve gradečke. Ipak nije bio zidan od opeke, nego podignut od hrastova drveta i pokriven hrastovim daščicama. U tornju bijahu 3 zvona, od kojih je ponajveće težilo 3 cente, srednje je imalo 2 cente, a treće zvono bijaše maleno i slomljeno. Prva dva zvona bijahu posvećena blaženoj djevici Mariji. Groblje se nalazilo izvan sela (tamo, gdje je biskup u 19. vijeku uredio svoj majur); bilo je pak blagoslovljeno i dobro ograđeno. Župnik Martin Fortuna rodom je iz Bosiljeva. Ima mu 36 godina; zaređen je prije 11 godina, a u Gradecu služi 8 godina. Dosta je naobražen, često propovijeda, a savjesno služi sv. mise i večernjice. — Učitelj Jakov Lacković, katoličke vjere, pjesnik i dobar pjevač, pjeva kod sv. mise i večernjice, a marljivo ministrira u tjednim danima. Ima kuću i vrtić. Godimice dobiva od svake kuće u cijeloj gradečkoj župi po jednu četvrtinu vagana (zagrebačke mjere) prose. Kada župnik obilazi (o Trima Kraljima) kuće »s Križecom« u ruci, prati ga učitelj, koji u svakoj kući dobiva 1 denar u novcu ili lan u vrijednosti od 1 denara. Prigodom sprovoda dobije 6 denara, a kada pjeva kod zadušnice, onda mu se daje 12 denara.

Zvonari Mijo Pleško i Juraj Lenardić marljivo zvone i u redu drže župnu crkvu. Zato im svaka kuća daje godimice pol vagana žita (gradečke mjere). U onim selima, koja imaju svoje kapele (n. pr. u Cugovcu, Tučeniku i u Pakasinu), ne dobiju zvonari ništa. Za zvonjenje mrtvomu plaćaju se 4 denara.

Kada župnik ide služiti sv. misu u koju područnu kapelu, onda tamošnji seljaci moraju po starom običaju prirediti dobar objed za župnika i za učitelja. Od toga se mogu otkupiti tako, da župniku daju 1 rajnski forint, a učitelju 5 groši (t. j. 20 denara ili jednu četvrtinu forinta).

Svaka kuća mora župniku godimice (na Spasovo) dati po 1 sir. Seljaci iz Gradeca plaćaju župniku za sprovod 3 groša (ili 12 denara); seljaci iz Velikog i Malog Brezovca 4 groša, (iz Podjalesa 6 groši Graničari (iz Cugovca, Lubena, Grabrića i drugih sela istočno od rijeke Glogovnice) plaćaju 15 groša za sprovod odraslih, a 10 groši za sprovod djetetu. Predijaliste (u Pavlovcu, Repincu i u Potočecu) plaćaju za sprovod i za vjenčanje prema svojoj mogućnosti, a strani ljudi plaćaju za sprovod 1 ugarski forint (dukat). U korizmi plaća svaki župljanin za ispovijed 1 denar u novcu ili u robi. Kada župnik o Trim Kraljima ide »s križecom« blagoslivljati kuće, dobije svagdje po 4 denara u novcu ili odgovarajuću vrijednost u robi. Za krštenje muškog djeteta plaća se 5 denara, a za krštenje ženskog djeteta 4 denara; predijaliste moraju dati 3 groša (12 denara). Ako se dijete krsti u razdoblju od Uskrsa do Duhova, onda župniku plaćaju predijaliste 6 groši, a drugi župljani 3

groša. Kada župnik ide ispovijedati bolesnika, onda dobiva 1 denar. Za vjenčanje plaćaju Gračani 4 groša (16 denara), a drugi župljani prema pogodbi.

Narednu kanonsku vizitaciju u Gradecu obavio je 27. lipnja 1710. zagrebački kanonik Grga Paravigić, kao arhiđakon čazmanski. U svome izvještaju konstatira Paravigić, da je gradečka župna crkva iza posljednje vizitacije (g. 1704.) dobila novi krov od drvenih daščica, ali samo iznad svetišta.

Pred crkvenim je vratima — s južne strane — učinjeno od hrastovine predvorje, gdje se služi sv. misa, kada dođe mnogo vjernika, koji ne mogu stati u samu crkvu. Nadalje je crkva dobila za glavni oltar bojadisan oltarnik, koji u sredini ima bojadisanu sliku sv. Petra. Stolar je izradio 4 drvena svijećnjaka, koji su posrebreni. Presveto se otajstvo čuva u ciboriju, koji ima srebrenu — iznutra pozlaćenu —kupu. Ciborij se nalazi u tabernakulu na glavnom oltaru. Župnik se tuži, da narod ne će uzdržavati ogradu oko groblja i oko župnoga dvora. Inače se vjernici ispovijedaju o Uskrsu, svetkuju blagdane, rado polaze sv. misu i pozorno slušaju propovijed. U župi nema dvoženaca i javnih grešnika osim jednoga, koji je zaveo svoju rođakinju u 4. stupnju, te je onda pobjegao na teritorij Vojne Krajine. Župnik Juraj Rogan ima 32 godine. Rodom je Hrvat iz Siska, zaređen je prije 8 godina, a svršio je u Beču filozofiju i špekulativnu teologiju. Rogan je prije 4 i po godine postao župnikom u Ivaniću, a g. 1710. u Gradecu, gdje dobro vrši svoju službu, a dovoljno odgovara na pitanja, koja mu je postavio arhiđakon.

U Gradec je 15. veljače 1715. došao kanonik Matija Mužinić, da kao čazmanski arhiđakon obavi kanonsku vizitaciju. Župna je crkva dobila novi glavni oltar sv. apostola Petra i Pavla. Taj pozlaćeni oltar ima 2 sprata. U donjem je spratu u sredini kip bl. djevice Marije, koja u naručju drži maloga Isusa; na lijevoj strani je između 2 stupa kip sv. kralja Ladislava, a na desnoj strani — također između 2 stupa — kip kralja Stjepana. U gornjem je spratu kip sv. Petra, koji u desnici drži ključeve, a u ljevici knjigu; desno od njega je kip sv. Jurja, a lijevo sv. biskupa Martina; oba su sveca na konju. Usred oltara — ispod nogu bl. djevice Marije — nalazi se novi tabernakul, a nad njim križ. Desno od tabernakula stoji malen kip sv. Petra, a lijevo kip sv. Pavla, koji u desnici drži mač, a u ljevici knjigu. — Župna je crkva iza posljednje vizitacije dobila 2 nove zastave od crvenoga damasta, koji je urešen zlatnim resama i svilenim franzama. Prva zastava ima na jednoj strani u sredini sliku sv. apostola Jakova, a na drugoj strani sliku sv. evanđeliste Ivana. Druga zastava ima na jednoj strani sliku sv. apostola Andrije, a na drugoj strani sliku sv. apostola Bartola.

Nadalje izvješćuje kanonik Mužinić, da je u novije doba podignuta kapelica Žalosne Majke Božje na trgu pred mostom, koji vodi u gradečki kaštel. Ova je kapelica građena od hrastovine, a i pokrita je hrastovim daščicama. Duga je 4, široka 3, a visoka (do krova) 2 hvata. Ulazna drvena vrata ima sa sjeverne strane, a po 1 prozor gleda na istok i zapad. U kapelici je kamenit kip bl. djevice Marije na kamenitom stupu. Majka Božja drži u krilu mrtvo tijelo Isusovo. Drveni oltar ima 2 slike, od kojih jedna prikazuje Žalosnu Majku Božju, a druga blaženu djevicu Mariju Remetsku. Kapelica nema posebnu imovinu, a isto tako niti crkveno posuđe i misno odijelo.

Prigodom kanonske vizitacije od 6. veljače 1720. izvješćuje kanonik Mužinić, da je kapelica Žalosne Majke Božje dobila novi strop. Župnom su dvoru sa sjeverne strane prigrađene 2 sobe, a dobio je i peć. Župnik se tuži, da mu župljani ne će podavati lukno, osobito oni iz Cugovca, Pavlovca i Festinca. Isto tako ne će narod podizati križeve, gdje su prije postojali.

Kanonik Tomo Plešić, koji je 27. svibnja 1725. došao u Gradec, da obavi kanonsku vizitaciju, izvješćuje, da je kapela Žalosne Majke Božje na gradečkom trgu dobila nov oltar, koji je pozlaćen. Prije 4 mjeseca postao je gradečkim župnikom Nikola Srebrić, koji ima 30 godina. On je filozofiju i teologiju izučio u Beču, a zaređen je za svećenika prije 6 godina. Srebrić uredno vodi knjigu krštenih i vjenčanih. Da su župljani zadovoljni s njim, pokazaše time, što su mu podignuli novi štagalj i dobro ogradili župnikov vrt, a na veću zgradu župnoga dvora staviše nove krovne daščice. Župnik se pritužio, da mu župljani uskratiše plaćati uobičajenu korizmenu štolu, t. j. po 1 denar od svake osobe prigodom korizmene ispovjedi. Kanonik je radi toga opomenuo župljane, koji mu obećaše, da će od sada redovito plaćati.

Gradečka župa god. 1729.—1752.

Gradečku je župu 9. veljače 1729. vizitirao zagrebački kanonik Nikola Stanislav Pepelko. Iz njegova opširnog izvještaja iznosim ove podatke:

Župna je crkva od temelja zidana, ali premalena za toliki narod. Osim glavnog ima i 2 pokrajna oltara. Na strani evanđelja nalazi se oltar bl. djevice Marije, koji ima 3 kipa, i to: **u sredini kip Majke Božje, s desne strane kip sv. Katarine, a s lijeve strane kip sv. Barbare. Odozgo nad ovim oltarom je kip sv. Martina vojnika. Na strani epistole nalazi se oltar Preobraženja Isusova. I tu su odozdo 3 kipa, i to: u sredini kip Preobraženja, a sa strane kipovi sv. Ilije i Mojsije; nad njima je kip sv. Jurja. Crkva se nalazi unutar biskupova kaštela; trebalo bi ju povećati, a popraviti kor i — u pogledu menza (stolova) — oltare. Propovijedaonica je pretijesna i nezgodno položena. Na pročelju ima crkva drveni toranj, u kojemu su 3**

zvona srednje veličine. Mala zidana sakristija nalazi se sjeverno od svetišta. Župna crkva ima 3 zidane grobnice. Prva je u svetištu pred velikim oltarom, drugu je obitelj Zakmardi uredila kod ulaza u svetište, a treća je kod zvonika blizu glavnih vrata. U prvoj se grobnici pokapaju samo gradečki župnici, u drugoj članovi plemićkih obitelji, a u trećoj svaki mrtvac, za kojega se plati određena pristojba.

Drveni župni dvor ima u prizemlju pivnicu za vino, te spremište za žito i druge potrepštine, a u prvom katu 4 sobe za stanovanje prema sjeveru, te 1 sobu i komoricu prema istoku (kao ostatak stare župne zgrade. U župnom se dvorištu nalazi družinska kuća s kuhinjom, zatim štagalj, staja i kotac. Prema istoku se proteže župnikov vrt. Cijeli župni dvor s vrtom i gospodarskim zgradama zaprema površinu od jedne rali. Zapadno od župnoga dvora vodi cesta prema Zagrebu, s južne je strane kuća Marka Hobolje, s istoka je vlastelinski vrt, a sa sjevera je trg, koji se prostire između župnoga dvora i biskupskoga grada (tvrđe).

Župnik ima 3 kmeta, od kojih mu svaki mora dati na tjedan 2 besplatna težaka od Martinja do Petrova, a po 3 težaka od Petrova do Martinja. Od zemljišta uživa župnik 2 rali oranice zapadno od Gradeca i 1 ral oranice u Lovrentovici; zatim livadu Popovicu, koja godimice daje 12 vozova sijena, pa 2 vinograda, od kojih se prvi zove Mladina, a drugi je na brežuljku Cugavcu; prvi vinograd treba 15, a drugi 12 kopača. Župnik dobiva godimice 36 forinti kao kamate u ime Zakmardijeve zaklade uz dužnost, da svaki tjedan služi 1 svetu misu za pokoj duša brojnih mrtvaca obitelji Zakmardi.

U ime štolarine plaća se 3 groša (t. j. 12 denara) za posljednju pomast, a 1 denar za korizmenu ispovijed. Za sprovod plaćaju 6 groši kmetovi iz sela: Repinec, Festinec, Veliki i Mali Brezovec, te Gornji i Donji Jales. U selu Pakasinu plaća se 6 groši za sprovod djeteta, 10 groši za sprovod drugih članova obitelji, 15 groši za sprovod majke, a 20 groši (t. j. rajnski forint) za sprovod oca obitelji. Poput žitelja iz Pakasina plaćaju svi predijalisti i oni gradečki župljani, koji stanuju istočno od rijeke Glogovnice, t. j. u Cugovcu, Grabriću, Fuki, Zabrđu, Lubeni, Salajcima, Tučeniku i Buzadovcu. Za vjenčanje plaćaju kmetovi i hižari 3 groša, a svi predijalisti 1 »imperijal«, koji vrijedi 30 groši, ili 1 ugarski forint, koji vrijedi 25 groši. Za ozove se župniku plaća 1 groš. Prigodom vjenčanja ima župniku dati podsneš 1 groš, a svi ostali svatovi, koji prisustvuju vjenčanju, zajedno plaćaju 6 denara. Kada župnik »s križecom« ide o Božiću blagoslivljati kuće svojih župljana, dobiva u svakoj kući 1 groš. Prigodom procesija na prosne dane ima svaka kuća dati župniku 1 sir ili mjesto njega 1 groš; isto tako na Spasovo. Kada župnik pjeva sv. misu za mrtvaca, plaća mu se 8 groši.

Za krštenje plaćaju predijalisti 3 groša, a drugi župljani 5 denara za krštenje dječaka ili 1 groš za krštenje djevojčice. Ova se pristojba podvostručuje, ako se krštenje obavlja u t. zv. Uskrsno doba (od Uskrsa do Duhova). Kada župnik u nedjelju ili na blagdan služi sv. misu u područnoj kapeli izvan Gradeca, pripada mu objed, koji se može otkupiti s 1 rajnskim forintom.

Osim župnika Nikole Srebrića, koji je rodom plemić iz Siska, vrši u gradečkoj župi duhovnu pastvu kapelan Pavao Skok. Učitelj Petar Karloczy ima novo sagrađenu učiteljsku kuću. On je kanoniku Pepelku podnio ovu tužbu: Nekada je selo Pakasin spadalo pod župu u Križevcima, a sada pripada gradečkoj župi. Tamošnji su seljaci kmetovi zagrebačkog biskupa. Oni su križevačkom učitelju za sudjelovanje kod sprovoda plaćali 5 groša; otkada su pak pripojeni gradečkoj župi, ne će plaćati ništa.

Zvonari Juraj Fućec i Martin Lenardić moraju po starom običaju u vrijeme berbe sabirati mošt za župnu crkvu. Ova ima u župnom dvorištu drvenu pivnicu, u kojoj se nalaze 3 lagva s 34 vedara vina. Zvonari se moraju brinuti, da uvijek gori ulje u svjetiljci pred velikim oltarom. Ovu je svjetiljku dala postaviti Margareta pl. Kušević, udovica Lukarić. Ona je ostavila zakladu od 300 forinti, da se njezinim prihodom nabavlja ulje za tu svjetiljku. Novac je posuđen imanju Črnkovec, koje sada drži Gabrijel pl. Patačić.

Kanonik Petar Matačić, koji je 1. ožujka 1732. po nalogu biskupa Jurja Branjuga obavio kanonsku vizitaciju gradečke župe, izvješćuje ovako: Župna je crkva dobila kor nad vratima sa zapadne strane, a 3 prozora prema južnoj strani, uslijed čega je postala svjetlija. Crkveni bi krov trebalo popraviti, a u crkvi nema ispovijedaonica. Na Petrovo dolazi u Gradec mnogo ljudi iz drugih župa. U župnikovom je dvorištu sagrađena od hrastova drveta nova družinska kuća s kuhinjom. Ispod gradečkog brežuljka podignuta je na ravnici kod Glogovnice nova drvena kapelica »trpećeg Isusa«. Kapelica je četverouglasta i dosta visoka, ali premalena. Oltar ima kameniti stol. U sredini je ostavljeno mjesto za buduću sliku, a u gornjem dijelu oltara nalazi se čudotvorni kip Isusa Krista. Kip je položen na stup, a ima žalostan izraz. Cijeli je oltar djelo valjanoga kipara. Kapela Žalosne Majke Božje na gradečkom trgu dobila je oltarnik sa slikom bl. djevice Marije. Kapela pak sv. Ivana Krstitelja u Pakasinu tako je ruševna, da je kanonik Matačić zabranio u njoj služiti sv. misu, ako ne bude popravljena do Duhova. Gradečkim je župnikom prije 2 godine postao domaći sin Mijo Skerba. On je u Beču svršio filozofiju, a u Bolonji teologiju. Skerba ima 36 godina, a dobro vrši svoju službu.

U Gradec je 30. siječnja 1734. došao kanonik Juraj Plepetić. On izvješćuje, da je župna crkva dobila dobru propovijedao-

nicu, koja je smještena kraj velikih vrata. Neka je gospođica darovala baldakin za presveto otajstvo, koje se izlaže na glavnom oltaru. Crkva ima nerazmjerno velik drveni zvonik, u kojemu se nalaze 3 zvona. Poput župnika Mije Skerbe, koji je valjan i učen čovjek, marljivo obavlja duhovnu pastvu kapelan Toma Pacović. I kapelan je rođen u Gradecu, a škole je svršio u Zagrebu, gdje je učio filozofiju i »casus«, t. j. veliki katekizam. Učiteljsku službu još uvijek obavlja Petar Karloczy, koji je rodom Hrvat iz Zagorja.

Velik je izvještaj biskupu Jurju Branjugu podnio kanonik Ivan Kos, koji je 12. svibnja 1746. vizitirao gradečku župu. On veli, da se župna crkva nalazi u biskupovom kaštelu, gdje je okružena nasipima i zgradama ove tvrđe. Crkva je od temelja zidana, a prošle je godine ponovno pokrita hrastovim daščicama. Velika vrata vode u crkvu sa zapadne, a manja s južne strane. Pred velikim je vratima drveno predvorje, slično bogomolji. Nad svetištem je zidani svod, a nad crkvenim tijelom drveni strop. Cijela je crkva popođena rezanim kamenom. Svetište ima 2, a ostali dio crkve 3 prozora; svi su prozori učvršćeni željeznim rešetkama. Iznad velikih vrata nalazi se zidani kor, na koji se ulazi drvenim stubama. Iz kora se ulazi u toranj, koji je nekada bio drven. Biskup Branjug dao je prije 3 godine (dakle g. 1743.) na svoj trošak graditi novi zidani toranj, koji ima kupulu, pokrivenu limom, a na vrhu bakrenu i pozlaćenu jabuku, te velik željezni i pozlaćeni križ. U tornju se nalaze 3 blagoslovljena zvona, od kojih je najveće teško 6 centi i 40 funti. Iz svetišta vode sa strane evanđelja željezna vrata u sakristiju, koja ima 2 svoda, jer je građena na 1 kat. Na sjeverni zid u crkvi prislonjena je nova propovijedaonica, koja je pozlaćena i bojadisana, a ima 4 kipa evanđelista.

Groblje se nalazi iznad trgovišta Gradeca. Istočnu među groblja čini cesta, koja vodi iz Gradeca u Križevce, južnu vinograd Jurja Baguna, zapadnu vinograd Filipa Dunjevca, a sjevernu vinograd Ivana Pacoića. Na groblju je drvena i stara kapelica sv. Mihalja, ali je gotovo posve ruševna. Zato je kanonik Kos zabranio u njoj služiti sv. misu, dok ju ne poprave seljaci iz Gradeca, Pavlovca, Potočeca, Jalesa, te Velikog i Malog Brezovca, koji na tome groblju pokapaju svoje mrtvace.

Biskup je Branjug proširio župni dvor, pridavši mu funduš, na kojemu je bila kuća biskupova »hižara« (inquilina) Mije Hobolje. Sada sve župnikove zgrade, dvorište, vrt i voćnjak zapremaju 1 ral i tri četvrta. Sjevernu granicu čini gradečki trg između župnoga dvora i biskupova kaštela, zapadnu cesta prema Vrbovcu, istočnu vlastelinski vrt, a južnu kuću Ivana Bogdana, koji je »hižar« biskupa zagrebačkog.

Prije 6 godina postao je gradečkim župnikom Josip Mikinović, koji je rodom Hrvat iz Gorice. On je filozofiju izučio u

Beču, a teologiju u Rimu, te je prije 8 godina zaređen za svećenika, a sada ima 32 godine. U Gradecu ne postoji zaklada za kapelana. Ipak župnik o svome trošku uzdržaje kapelana. To je Nikola Krušec, rodom Hrvat iz Bosiljeva. On je u Zagrebu izučio filozofiju i »casus«, te je zaređen prije godinu dana. Župnik dobiva lukno u obliku žita, novca i kopuna. Lukno mu u žitu donosi godimice 394 vagana i 2 i po četvrtinke, a u novcu 23 rajnska forinta, 13 groši i 2 denara. Broj kopuna ne može se točno odrediti, a plaćaju ih »hižari«. Na Spasovo mora župniku svaka kuća u cijeloj gradečkoj župi dati 1 sir ili 1 groš.

Pred biskupovim gradom stoji drvena kapela Žalosne Majke Božje. U njoj se na kamenitom stupu nalazi kip bl. djevice Marije, koja u krilu drži Isusa, skinutoga s križa. Oltar u toj kapeli ima zidani stol, a nad njim sliku sv. Marije Magdalene.

Blizu rijeke Glogovnice postoji drvena kapelica »trpećega Isusa«. Iznad kamenitoga stupa nalazi se u toj kapelici kip mučenoga Isusa. Ovamo dolazi hodočastiti mnogo ljudi, koji donose zavjetne darove, jer da im taj kip iskazuje bezbrojne milosti.

U drvenoj kapeli sv. Barbare kod Cugovca služe se svete mise na dane: sv. Barbare, sv. Mirka, sv. Katarine, bezgrješnoga začeća i Blagovijesti, te na Srpnicu, pa u nedjelju prije Spasova i na duhovski ponedjeljak. Na ove dane priređuju župljani objed za župnika i za učitelja. Oko kapele je groblje za mrtvace iz Cugovca, Lubene, Grabrića, Fuke i Zabrđa.

U Pakasinu postoji kapela sv. Ivana Krstitelja, u kojoj se služe svete mise na Ivanje, na Filipovo i Jakobovo, na dan Šimuna i Jude, pa na dan sv. apostola Andrije i sv. Ivana Evanđeliste. Spomenutih dana dobivaju tu objed župnik i učitelj. Oko kapele postoji groblje, u kojemu se pokapaju mrtvaci iz Pakasina, Repinca i Festinca.

Buzadovec ima kapelu sv. Nikole, u kojoj se služe svete mise na dane: sv. Nikole, sv. Adalberta, na duhovski utorak i na Preobraženje Kristovo (t. j. na Spasovo), kada žitelji iz Buzadovca priređuju objed za župnika i učitelja.

Isti je kanonik Ivan Kos vizitirao gradečku župu također 4. svibnja 1748. i 7. lipnja 1750. On izvješćuje, da se polovica župnoga dvora g. 1748. nagnula prema istoku. Župljani su ipak oklijevali pravodobno popraviti župni dvor, koji se uslijed toga tečajem zime god. 1749. na 1750. pod težinom snijega srušio. Zato je Kos kao arhiđakon naložio gradečkim župljanima, da imaju odmah pristupiti popravku župnikovih zgrada prema svojim obvezama, koje se vide u t. zv. urbaru. Podjedno je arhiđakon zaprijetio, da će župljane, ako ne izvrše svoju dužnost, kazniti interdiktom, t. j. zabraniti krštenje, vjenčanje i pokapanje u župi gradečkoj. Mjesto Josipa Mikinovića postao

je 1. veljače 1750. župnikom gradečkim Matija Petrović, koji je teologiju svršio u Bolonji. Petrović svojim troškom uzdržaje gradečkoga kapelana Petra Gabora. Nekadašnji gradečki župnik Mijo Skerba, koji je g. 1750. bio zagrebački kanonik, darovao je župnoj crkvi elegantan kalež, ukrašen dragim kamenjem. Sama je pak crkva nabavila srebren i pozlaćen ciborij. Kapela sv. Nikole u Gornjem Tučeniku (t. j. u Buzadovcu) dobila je novi glavni oltar, koji je izradio kipar. Isto tako je novi oltar dobila kapela sv. Ivana u Pakasinu, kojoj je krov pokriven crijepom mjesto prijašnjih hrastovih daščica.

Gradečka župa god. 1752.—1780.

U Gradec je 15. prosinca 1752. došao čazmanski arhiđakon Grga Josip Gašparić, koji je obavio kanonsku vizitaciju. U svojem izvještaju hvali zagrebačkoga kanonika Miju Skerbu, koji se opet sjetio svojega rodnog mjesta Gradeca. Skerba je naime župnoj crkvi darovao krasan misal, koji je crveno vezan, a u sredini i na uglovima srebrom obložen. Određeno je, da župnici taj misal upotrebljavaju samo prigodom svečanih misa. Uz to je kanonik Skerba darovao prvu svotu za gradnju nove kapelice »trpećeg Isusa« kod rijeke Glogovnice. Župna crkva ima 2 grobnice. Župnici se pokapaju u onoj grobnici, koju je svojedobno izgradila — već izumrla — obitelj Zakmardi. Druga grobnica služi za pokapanje župljana uz pristojbu od 2 forinta. Groblje, na kojemu je kapelica sv. Mihalja, nije dobro ograđena. Zato je arhiđakon zaprijetio župljanima interdiktom, ako to groblje ne ograde do 6. siječnja 1753. Župnik Matija Petrović svojim znanjem i uzornim životom zaslužuje promaknuće u više crkvene službe. Naprotiv je arhiđakon otpustio kapelana Petra Pavlačića, koji se rodio u Kamenskom kod Karlovca, ali je loše vršio svoju službu, jer se podao prevelikom užitku vina.

Isti je kanonik 4. lipnja 1758. vizitirao gradečku župu, te je biskupu Franji Tausiju izvijestio ovako: Na župnoj crkvi je krov oštećen na mnogim mjestima, uslijed čega prijeti pogibelj crkvenomu naredu. Trebalo bi uopće u cijeloj crkvi podići svod mjesto sadašnjega stropa. Propovijedaonica je lijepa, dok je na oltaru Preobraženja Kristova znatno oštećen temelj stola. Crkva je g. 1758. dobila 2 nove svilene zastave, koje su posve jednake, samo što jedna ima srebrene, a druga svilene resice. Župna crkva ima autentičnu česticu sv. Križa, koja pripada kapelici »trpećeg Isusa«, gdje se izlaže klanjanju. Na nekadašnju grobnicu obitelji Zakmardi dao je župnik staviti novi kamen s napisom. Kapeli Žalosne Majke Božje pred kaštelom trebalo bi popraviti krov. Arhiđakon je župniku naložio, neka se pobrine za građevni materijal, da uzmogne proširiti kapelicu

»trpećeg Isusa«, koja svake godine dobiva znatne darove. Podjedno je kanonik arhiđakon odredio, da se ima 25. srpnja 1758. obustaviti pokapanje na gradečkom groblju, ako ga župljani dotle ne ograde. Kako je Petar Karloczy umro, nema Gradec učitelja.

Zagrebački je kanonik Mijo Skerba 23. travnja 1755. učinio altarijsku zakladu. On je naime u Đurđicu kod Križevaca kupio vinograd, koji vrijedi 250 rajnskih forinti. Taj vinograd, koji treba 28 kopača za jedno okapanje, darovao je Skerba gradečkim župnicima pod uvjetom, da za njega svaki mjesec čitaju svetu misu, a na godišnjicu smrti pjevanu zadušnicu. Župnikom je 4. travnja 1756. postao Ivan Krstitelj pl. Škrgatić, koji se rodio 1. lipnja 1730. u Mirkovu polju kod Karlovca od plemićkih roditelja. (Njegv je otac Mirko bio kapetan, a majka mu bijaše Barbara pl. Peharnik). Škrgatić je gimnaziju svršio u Zagrebu i u Kiseku, filozofiju u Beču (kao pitomac »Hrvatskoga kolegija«), a teologiju u Rimu. On je za doktora filozofije promaknut u Beču, a za doktora teologije u Rimu, gdje je bio 25. kolovoza 1753. zaređen za svećenika. Premda je Škrgatić istom navršio 28 godina, ipak je već postao podarhiđakonom radi svoga znanja i vanrednih vrlina. Župljani su mu popravili gospodarske zgrade, a na župni dvor su postavili novi krov. Škrgatiću pomaže kapelan Mijo Metrečić, koji se rodio 21. rujna 1731. u Varaždinu. On je 3 godine učio filozofiju u Zagrebu, a 4 godine teologiju u Zagrebu i u Đuru. Dobar je svećenik, posjeduje dosta znanja, ne pije vina, a vješt je hrvatskomu, latinskom i njemačkom jeziku.

U Gradec je 10. rujna 1761. došao zagrebački kanonik Josip Mikinović, koji je nekada bio gradečki župnik. On je kao čazmanski arhiđakon obavio kanonsku vizitaciju, te je biskupu Tausiju podnio izvještaj, iz kojega iznosim ove podatke: Ljetos je došao papin breve, kojim se podjeljuju veliki oprosti onima, koji će u kapelicu »trpećeg Isusa« hodočastiti u nedjelju iza uzvišenja sv. Križa. U toj se kapelici nalazi čestica sv. Križa, i to u srebrnoj pokaznici, koja je autentično zapečaćena. Sada ima župna crkva 4 grobnice, jer je i kanonik Mijo Skerba dao izgraditi posebnu grobnicu, koju je stavio na raspolaganje gradečkomu župniku. Isti je kanonik Skerba župnoj crkvi darovao 2 zvona. Biskup je pak Tausi dao gradečkim župnicima na uživanje svoju livadu u mjestu »Krči«. Na proljeće g. 1762. ima započeti gradnja nove zidane kapele »trpećeg Isusa«, koja ima 81 forint i 17 groši gotova novca. U tu je svrhu u 2 peći ispečeno 110.000 komada cigle. Župnik Ivan Škrgatić i kapelan Juraj Miković, koji je rodom Hrvat iz Turopolja, posve zadovoljavaju u svojoj službi. To se žalibože ne može reći za učitelja Šimuna Štefakovića, pa je arhiđakon župnika ovlastio, da ga otpusti.

Narednu je kanonsku vizitaciju 16. srpnja 1765. obavio čazmanski arhiđakon Antun Miloš. On je točno opisao pristojbe za krštenje, vjenčanje, ispovijed i sprovod u gradečkoj župi. Iza smrti ili odlaska župnika mora se ostaviti 20 vagana prose, 20 vagana kukuruze i 8 vedara vina kao inventar novomu župniku. Nekada je gradečki župnik imao 3 kmeta, ali sada su 2 kmetska selišta opustjela, te je kao kmet preostao samo Ivan Pleško. Prije 3 godine došao je u Gradec za župnika Juraj pl. Ožegović, koji je rodom iz Vinarca kod Kalnika. On je filozofiju učio u Zagrebu, a teologiju u Beču, te je polučio čast magistra filozofije i doktora teologije. Premda mu je istom 28 godina, već je podarhiđakon čazmanskog arhiđakonata. Ožegović je gostoljubiv čovjek i uzoran svećenik. Vrijedan je i njegov kapelan Petar Kokar, koji je rodom iz Gornjih Sredica kod Bjelovara. Istom godinu dana služi kao učitelj Matija Kolaj, koji je rodom Hrvat iz Međimurja, a ima 44 godine. Zvonarsku službu vrše Ivan Pleško i Pavao Lenardić. Crkvenom imovinom upravljaju starješine Luka Bušić i Mijo Filipčić. Oni su iskazali, da župna crkva posjeduje u gotovu dobrom novcu 350 forinti i 4 groša, a u oštećenom (bavarskom, pruskom i kostajničkom) novcu 74 forinta i 8 groša. Osim toga je crkva posudila 60 forinti križevačkomu podžupanu Jurju pl. Ožegoviću, 100 forinti poglavarstvu u Cirkveni, a 25 forinti plemićima Ivanu i Pavlu Horvatu iz župe u Gornjoj Reci. U naravi posjeduje župna crkva 5 vedara vina i oko 20 vagana prose.

Zagrebački kanonik Mijo Margetić, koji je kao čazmanski arhiđakon 27. travnja 1767. vizitirao gradečku župu, izvijestio je biskupu Tausiju ovo: Naskoro će se na kor župne crkve postaviti orgulje. Kapeli Žalosne Majke Božje trebalo bi obnoviti krov. Rijeka Glogovnica proizvela je veliku poplavu, koja je oštetila onu ciglu, koja je već g. 1761. bila pripravljena za gradnju nove zidane kapele »trpećeg Isusa« kod Glogovnice. Ova kapela posjeduje u gotovu novcu 1458 forinti i 7 groši. Onih pak 2000 forinti, što ih je toj kapeli oporučno ostavio kanonik Mijo Skerba, posudio je Donat pl. Fodroczy uz 6 postotne kamate, ali je već 2 godine propustio platiti dospjele kamate. Župom upravlja župnik Juraj pl. Ožegović, kojemu pomaže kapelan Nikola Kašner. Učiteljsku službu dobro vrši Matija Kolaj.

Biskup Franjo Tausi je — vjerojatno na temelju Margetićeva izvještaja — odlučio, da se u Gradecu podigne nova župna crkva. On je kao kolator odustao od gradnje kapele »trpećeg Isusa« kod rijeke Glogovnice, gdje bi joj uvijek prijetila poplava. Stara pak župna crkva sv. Petra i Pavla bijaše premalena za veliku gradečku župu. Kako su u okolici postojale još 3 župne crkve sv. Petra (u Preseki, Orehovcu i Čvrstecu), odlučio je biskup Tausi, da nova gradečka župna crkva bude posvećena sv. Križu poput nekadašnje župne crkve u Križevcima. I zaista su g. 1768. u Gradecu počeli graditi novu župnu crkvu onim novcem i građevnim materijalom, što bijaše pripravljeno za gradnju kapele »trpećeg Isusa« (Acta consilii Croatici g. 1770. Slovo L, mjesec januar, broj 3. Rukopis u hrvatskom državnom arhivu). Hrvatsko je namjesničko vijeće u Varaždinu godine 1771. dobilo službenu obavijest, da je nova župna crkva u Gradecu već podignuta i pokrivena, ali da još nema kora, a nad crkvenim tijelom manjka i svod, koji je izgrađen samo nad svetištem. Službeno se g. 1771. gradečka župa zove: »župna crkva presvetoga Spasitelja i svetih apostola Petra i Pavla«. Župom upravlja župnik Juraj pl. Ožegović, kojemu pomaže kapelan Stjepan Švagel.

Arhiđakon Franjo Milašinčić, koji je 14. listopada 1780. vizitirao gradečku župu, izvijestio je biskupu Josipu Galjufu, da se nova župna crkva gradi, pa da će biti prostrana i veoma lijepa, kada se dovrši njezina gradnja. Nova crkva još nema tornja, ali je posve netaknut toranj prijašnje crkve u biskupovom gradu. Tamo se nalaze sva 3 zvona, dok su na stupu pred novom crkvom 2 manja zvona. Nova crkva ima samo 1 ispovijedaonicu; zato je arhiđakon odredio, da se nabave još 2 ispovijedaonice. Župni je dvor tako ruševan, da se više ne može popraviti ili obnoviti. Ništa ne vrijede niti gospodarske zgrade. Manjka hambar, koji župniku treba, jer u prvom redu živi od žitnog prihoda. Biskup je župnom dvoru proširio vrt darovavši mu funduš izumrle obitelji Bogdan. Tako sada župnomu dvoru na jugu graniči kuća i vrt Matije Ivančine, koji se inače zove Mikec, a na istoku vlastelinski vrt i kuća katane Mihajla Pergija. Groblje se nalazi izvan Gradeca, ali je već pretijesno, a ne može se proširiti; zato bi ga trebalo premjestiti drugamo. Prije 3 mjeseca došao je u Gradec novi župnik Mijo Bračun, koji je rodom iz Hrvatskoga Zagorja. Bračun je magister filozofije i doktor teologije, a ima 31 godinu. U duhovnoj pastvi mu pomažu 2 kapelana, od kojih je Tomo Franc iz Zagorja, a Josip Špišić iz Blatnice. Učitelj je Matija Kolaj, a zvonarsku službu vrše Josip Pleško i Mijo Lenardić.

Sadašnja župna crkva sv. Križa.

Stara je župna crkva u Gradecu bila posvećena apoštolima sv. Petru i Pavlu, radi čega se u Gradecu još i sada vrši proštenje 29. lipnja. Crkva se nalazila u dvorištu nadbiskupskog »grada«, i to tamo, gdje je biskup Alagović godine 1829. sagradio kuću za svoga vrtlara.

Gradnju velebne nove župne crkve sv. Križa potaknuo je biskup Franjo Tausi (Thauzy), koji je često boravio u Gra-

decu, pa je opazio, da je stara crkva sv. Petra i Pavla premalena za veliku župu gradečku.

Zašto je biskup Tausi odredio, da se promijeni ime gradečke župe, pa da ona dobije titulu presvetoga Spasitelja? O tomu je g. 1817. gradečki župnik dr. Franjo Šuflaj (Schufflay) napisao ovo:

Pod grad Burkanovec blizu Moravča (ispod Zagrebačke gore) spadala je kapela presv. Spasitelja, u kojoj se nalazio stari kip, koji prikazuje izmučenog Isusa Krista. Na proljetno i jesensko Križevo običavalo je k toj kapeli dolaziti mnogo pobožnih ljudi iz bliže i daleke okolice na proštenje. Takvom je prigodom dobro pazarila krčma kod ove kapele. Ali radi ove krčme porodila se velika svađa između plemićke obitelji Domjanić i vlasnika grada Burkanovca. Konačno je jedan od plemića Domjanića nasilno ugrabio iz oltara kapele spomenuti Spasiteljev kip, te ga je odnio u svoju kuću. Iz toga se nasilja porodila parnica, koju je imao riješiti biskup Franjo Tausi. On je uvidio, da ne će biti mira ni zadovoljstva, dosudi li Spasiteljev kip vlasniku grada Burkanovca ili plemićkoj obitelji Domjanić. Zato je biskup Tausi odredio, da se taj kip ne dosuđuje niti jednoj niti drugoj stranci, koje se parniče, već da se kao dar dostavlja novoj crkvi, koja se gradi u Gradecu.

Po nalogu biskupa Tausija započeo je gradnju nove župne crkve godine 1768. gradečki župnik dr. Juraj pl. Ožegović. Kad je on g. 1773. postao kanonikom čazmanskoga kaptola, nastavio je gradnju novi gradečki župnik Josip Galjuf (Gallyuff). Ni on nije dovršio gradnju, jer je naskoro pošao u Zagreb za kanonika stolne crkve. Galjufa je naslijedio Mijo Bračun, koji je samo 2 godine bio župnik gradečki. Bračun je pribavio tesani kamen, kojim je popođena nova župna crkva. Najviše je briga s izgradnjom nove crkve imao Petar Škrlec (Skerlecz), koji je g. 1783. postao župnikom u Gradecu, gdje je i umro 2. svibnja 1817. Škrlec je dakle pune 34 godine bio gradečki župnik. On je za to vrijeme dovršio gradnju nove crkve, pa i veći dio gradnje njezinoga tornja, koji je dopro sve do kupule.

Posao je dovršio dr. Franjo Šuflaj, koji je 29. lipnja 1817. postao župnikom u Gradecu. Šuflaj je od naroda sabrao dobrovoljne prinose, kojima je izgradio kupulu i vršak tornja. Iza toga se Šuflaj brinuo za oltare, orgulje, propovijedaonicu, klupe i drugi ukras nutarnjosti nove župne crkve. Kad je sve to bilo uređeno, posvetio je biskup Maksimilijan Vrhovec novu crkvu 28. listopada 1824. Ipak narod još i danas slavi »posvetilo« stare župne crkve (u nedjelju iza Petrova), a ne posvetilo nove crkve sv. Križa.

Glavni je oltar u novoj župnoj crkvi dobio kip, koji prikazuje »trpećeg Isusa«, uz kojega se desno i lijevo nalaze kipovi sv. Petra i Pavla. Župna crkva ima 6 pokrajnih oltara. Na južnoj stijeni nalaze se oltari: bl. djevice Marije, Srca Isusova i

sv. Franje Ksaverskoga, a na sjevernoj strani oltari: sv. Ane, sv. Antuna Padovanskog i pustinjaka, te sv. Marije Magdalene. Kraj oltara sv. Ane nalazi se velika slika sv. Petra, koja je u staroj crkvi bila nad glavnim oltarom. Stari kip ranjenog Isusa nalazi se pod korom s južne strane, a krstionica sa sjeverne strane.

Novu je župnu crkvu 14. srpnja 1862. zadesila teška nesreća. Tada se naime dogodio velik požar u neposrednom susjedstvu župne crkve. Vatra je spalila župnikov štagalj, štalu, prešu, slamu, kukuružnjak, dapače 2 vola i 1 kravu. Vjetar je vatru prenio i na toranj župne crkve, gdje je izgorio sav gornji dio s kupulom, a rastališe se sva četiri zvona. Već je počeo gorjeti i krov župne crkve, na koji su padali gorući dijelovi tornja. Ipak su crkvu spasile časne sestre milosrdnice, koje su obranile crkveni krov. Najviše se odlikovala sestra Martina Schmidt, koja bijaše rodom Nijemica iz Tirola. Ona se naime prva popela na tavan župne crkve, gdje je probila krov i gasila vatru.

Kad je 24. kolovoza 1862. gradečkim župnikom postao profesor Mijo Smetiško, sklonuo je župljane, da dobrovoljnim prinosima pribave župnoj crkvi potrebite zvonove. U prisutnsti brojnog naroda vučeni su novi zvonovi 18. prosinca 1862. u toranj župne crkve. Sretno je u toranj stavljeno prvo zvono »Marija«, koje bijaše teško 300 funti. Kada su pak u toranj vukli drugo zvono, koje bijaše posvećeno sv. Petru, dogodila se skoro nesreća. Zvono bijaše 700 funti teško, te je počelo pucati uže, kada su zvono dovukli do stražnjega prozora. Ipak su prisutni radnici lancima pridržali zvono, dok se pojačalo uže.

Župnik je Smetiško preuzeo i veliku brigu za obnovu tornja i za popravak krova na župnoj crkvi. Iza dugog raspravljanja obvezaše se koncem g. 1864. župljani, da će svaka kuća dati po 3 forinta, što će donijeti 684 forinta. Nadbiskup Juraj Haulik darovao je 650 forinti, gradečki je provizor Ivanković dao 5 for., a isto toliko i Nikola Predoević, sudac vrbovečkog kotara, dok se tisuću forinti uzelo iz blagajne župne crkve. Toranj su počeli obnavljati 11. travnja 1865., pa je već 14. svibnja bio stavljen križ, a do 20 srpnja 1865. dovršen je i ostali posao. Ipak nije više na tornju obnovljena kupula, već je toranj dobio oblik šiljka.

Župna je crkva bila g. 1873. bojadisana, a g. 1874. dobila je ogradu. Kad je na tornju župne crkve zahrđao lim, dao ga je nadbiskup Mihalović g. 1880. troškom od 285 forinti popraviti. Tom je prigodom na vršak tornja postavljen munjovod. Žestok je vihor u travnju g. 1889. na tornju rastrgao lim tako, da je ostala otkrita sva istočna i zapadna strana tornja. Nato je nadbiskup i kardinal Josip Mihalović poslao u Gradec limara Stjepana Strocingera, koji je od 25. travnja do 25. svibnja

opravio toranj i stavio novi lim. Župna je crkva teško nastradala 19. travnja 1900., kada se na Gradec oborila silna bura. Tada se naime srušio toranj župne crkve. Nadbiskup dr. Juraj Posilović dao je odmah štetu popraviti, pa je na toranj već u lipnju g. 1900. mogao biti stavljen i križ.

Nadbiskup dr. Ante Bauer dao je g. 1914. župnu crkvu obnoviti iznutra i izvana. Crkva je opet stradala 19. rujna 1937., kad je Gradec poharao strašan vjetar (orkan). Zato je novi nadbiskup dr. Alojzije Stepinac dao g. 1938. znatnim troškom popraviti toranj i krov župne crkve. Tom je prigodom župna crkva izvana lijepo oličena.

Nekadašnje tvrđe u Gradecu.

Turci su još godine 1521. počeli osvajati Slavoniju, koju su g. 1552. konačno i osvojili. Od sada su pogranične hrvatske tvrđe prema turskoj Slavoniji bile: Ivanić, Križ, Vrbovec, Gradec, Križevci, Koprivnica i Đurđevac. Turci su često provaljivali u sela oko tih tvrđa, robeći i paleći kuće, a hvatajući ljude i stoku. Tako su još u kolovozu g. 1552. nemilo opustošili sva sela na području biskupove tvrđe u Gradecu. To doznajemo iz podneska, što ga je tadašnji upravitelj zagrebačke biskupije Juraj od Herešinca povjerenicima kralja Ferdinanda upravio putem Luke baruna Sekelja, zapovjednika kraljevih pomoćnih četa. On je zamolio kralja, neka mu pomogne uzdržavati tvrđe, koje i onako služe za obranu Hrvatske. U toj molbi među ostalim kaže i ovo: »Otkako su Turci razvalili Dubravu, plaćao sam i jošte plaćam 1 kaštelana, 8 vratara i 4 stražara u gradečkoj tvrđi. Pošto su Turci ondješnji posjed biskupov sasvim poharali, a ljude njegove odveli u ropstvo, nema gradečka tvrđica ni toliko dohotka, da bi mogla uzdržavati barem polovicu spomenutih vojnika. Osim toga biskup uzdržaje u tvrđici sv. Križa 1 kaštelana, 8 vratara i 4 stražara, a isto toliko u Kloštru-Ivaniću; zatim 10 vratara i 4 stražara s kaštelanom u novoj tvrđi Ivaniću, koja je gotovo opustošena i već mnogo godina mučena od neprijatelja; napokon u zagrebačkoj tvrđi 1 kaštelana, 12 vratara, 4 stražara, 4 haramije, 1 topnika i ostalu družinu, koja je potrebna u tvrđi«.

Gradec je godine 1554. stradao od kuge, koja je u lipnju pomorila mnogo ljudi. O tomu je tadašnji hrvatski ban Nikola knez Zrinski pisao Franji Baćanu ovako: »Opet je zavladao bič božji, jer je u Križevcima, u tvrđama Gradecu, Vrbovcu i Sv. Petru, te u okolišnim mjestima počela vladati kuga, pa ljudi umiru kao da bivaju obarani. I koji su preostali od Turaka, tako izumiru od kuge, da je — kako smo čuli — malo ljudi preostalo u tvrđama. Ne znamo, gdje li ćemo boraviti, kada dođemo onamo«. (Barabaš: »Codex Zrinianus«, svezak I. strana 180).

Kralj je napokon morao u Gradec staviti jedan dio svojih četa, koje je uzdržavao na slavonskoj Krajini. Tako se g. 1555. u gradečkoj tvrđi nalazilo 50 konjanika pod vodstvom Nikole Bradača i 39 pješaka pod vodstvom vojvode Jure Vidošića. Krajina je mjesečno trošila 278 forinti za konjanike, a 109 forinti za pješake. (Landesarchiw u Gracu: zbirka »Miscelanea«, svezak 6., broj 15).

Gradecu je velika pogibelj od Turaka zaprijetila godine 1565. O tomu je Vid Halek 1. srpnja 1565. zemaljskomu kapetanu Ivanu Scherfenbergu u štajerskom Gracu izvijestio ovako: Počevši od 20. lipnja izgrađuju Turci pustu tvrđu Sopje (na Dravi), koja pripada zagrebačkom biskupu, a nalazi se 3 milje istočno od Virovitice između Slatine i Brezovice. Na preko 600 kola dovezoše za gradnju već izrađeno drvo. Danju i noću radi tamo velik broj seljačkoga svijeta, koji zaštićuje jaka vojska (konjanici i pješaci). Odanle je prije nekoliko dana 1500 Turaka došlo u Pakrac. Premda je uslijed mnogih kiša veoma nabujala rijeka Čazma, koja se na daleko razlila, ipak su ovi Turci krenuli na put prema hrvatskoj međi. Jučer prije osvitka dana stigoše ovi Turci s 15 zastava — uz bubnjnje i trubljanje — pred Gradec sa mnogo topova. Međutim su još prošle večeri bile o dolasku Turaka obaviještene krajiške posade u Ivaniću i u Sv. Križu. Jednako je k haramijama u Gradec u pomoć došao kapetan Naid Ištvan iz Cirkvene s 50 svojih konjanika. Tako je kod Gradeca nastao okršaj, u kojemu je nastradalo dosta Turaka. U okršaju je ustrijeljeno 5 lijepih turskih konja, a 2 su konja uhvaćena. Turci se spasiše uslijed toga, što je ispod Gradeca jako nabujala Glogovnica. Oni su ispod Gradeca spalili 1 kućicu i staju, a uhvatili 1 seljaka sa ženom i djetetom«. (Rukopis u gradačkom Landesarchiwu: Zbirka »Miscelanea«, svezak 23., broj 1.)

Mjeseca kolovoza g. 1577. održan je u Beču sastanak, na koji su došli predstavnici štajerskih, koruških i kranjskih staleža. Oni su na tome sastanku prikazali stanje utvrda i vojske na hrvatskoj i slavonskoj Krajini protiv Turaka. Tom je prigodom iskazano, da krajiška tvrđa Gradec ima vojnu posadu od 80 haramija, što nije dovoljno, te bi u Gradec trebalo staviti još 50 haramija. (Haramije su plaćeni hrvatski pješaci, obučeni u narodno odijelo. Svaki haramija dobiva mjesečnu plaću od 3 forinta, čime mora sebi nabaviti odijelo i pribaviti hranu). General Ivan Lenković, koji bijaše namjesnik vrhovnoga krajiškog vojvode, poslao je svojedobno predstavku, u kojoj govori o potrebama vojske na Krajini. Među ostalim ističe Lenković, da bi u krajišku tvrđu Gradec trebalo staviti 100 konjanika i pješaka. (Rukopis u gradačkom Landesarchiwu: zbirka Miscelanea, svezak 46., broj 80).

Zapovjednikom krajiške tvrđe na Sigetu u Gradecu bijaše godine 1586. hrabri Mihalj barun Sekelj. On je mrzio vlaške knezove i harambaše, koji su iz turskoga sandžaka u Pakracu tečajem prošlih godina često provaljivali u Hrvatsku, gdje su hvatali ljude i stoku, pa su to prodavali u Tursku. Zato se Sekelj složio s koprivničkim kapetanom Ivanom Globicerom, te su u siječnju g. 1586. sa svojim haramijama i konjanicima provalili u t. zv. »Malu Vlašku«, kako se tada zvao onaj kraj oko Pakraca i Daruvara. Tamo su robili i palili vlaška sela, da se osvete za dotadašnje zločine, pa da Vlahe zaplaše i tako odvrate od daljnjih četovanja u Hrvatskoj. Tom su prigodom kapetani Sekelj i Globicer zarobili vlaškoga kneza Peašinovića, te njegovu ženu i djecu.

Isti je kapetan Mihalj barun Sekelj s vojnicima iz krajiške tvrđe u Gradecu zajedno s križevačkim kapetanom Ivanom Herkovićem sudjelovao također u krvavoj bitci kod ušća Glogovnice u rijeku Čazmu. Početkom naime prosinca g. 1586. provalio je u Hrvatsku pakrački sandžak Alibeg s 300 turskih konjanika i 500 pješaka iz Bosne i Požege. Turci su prošli pokraj Ivanić-Kloštra, te su kroz Vrbovačku šumu doprli do Preseke, spalivši putem 8 kuća i zarobivši 16 ljudi. Dalje se nisu usudili poći, jer je Alibeg doznao, da ga čekaju krajiški kapetani Herković i Sekelj, kojima se sa svojim konjanicima pridružio hrvatski plemić Kaštelanović. Alibeg se vraćao istim putem, kojim je i došao, a progonili su ga Herković, Sekelj i Kaštelanović sa svojim četama. Međutim je o toj provali Turaka doznao hrvatski ban Tomo Bakač Erdedi, koji je sa svojim bratom Petrom i s 500 konjanika došao u Ivanić, da ondje dočeka Turke. Tako je 6. prosinca 1586. blizu sutoka Glogovnice i Čazme došlo u 3 sata poslije podne do bitke, u kojoj su Turci dospjeli među dva neprijatelja. Bitka je trajala samo jedan sat, a svršila se porazom Turaka. U borbi je poginulo 50 Turaka, među kojima bijahu također Mustafa aga Bekić i Hasan aga Kobašlija. Život je izgubio i sam Alibeg, kojega je sjekirom ubio Nikola Pavlešić, kmet biskupa zagrebačkog. Zarobljeno je stotinu Turaka, te glavni turski barjak, koji je — zajedno sa glavom Alibegovom — poslao ban Tomo Bakač Erdedi nadvojvodi Karlu u štajerski Grac. Hrvati su preostalu tursku vojsku progonili sve do Čazme. Uz bansku vojsku proslaviše se u toj bitci i na progonu svojom hrabrošću vojnici kapetana Sekelja i Herkovića.

O biskupovoj tvrđi u Gradecu raspravljalo se 27. srpnja 1606. na hrvatskom saboru u Zagrebu. Hrvatski su staleži uvidjeli, da bi trebalo pojačati malenu posadu, koju biskup uzdržaje u tom kaštelu svojem. Zato je sabor zaključio, da se u Gradec ima postaviti 10 pješaka (haramija), koje će ondje uzdržavati hrvatska država. Haramije će dobivati plaću iz onog poreza, kojim se dotle uzdržavalo 50 državnih konjanika. (Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga I. strana 42. Rukopis u hrvatskom državnom arkivu).

Hrvatski sabor u Zagrebu vijećao je 16. kolovoza 1618. o ubiranju državnih poreza. Tom se prigodom raspravljalo također o t. zv. »kućarima« (inkvilinima), koji živu u Gradecu na posjedu biskupa zagrebačkoga. Ovi su kućari bili uvršteni u tri »fuma«. (To su bile tadašnje porezne jedinice). Ustanovilo se, da spomenuti kućari bijedno živu, jer se nalaze blizu turske granice. Zato hrvatski sabor zaključuje, da gradečke kućare oprašta od plaćanja poreza. (Hrvatski državni arkiv: Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga II. strana 136.).

Prigodom tridesetgodišnjeg rata (god. 1618.—1648.) opetovano su Turci provaljivali u Hrvatsku. Tako su i godine 1644. iz turske Slavonije prodrli sve do Gradeca. Ipak nisu mogli udariti na gradečke tvrđe, jer ih je dočekao hrvatski ban Ivan Drašković, koji ih je prisilio na uzmak. (»Ljetopis Petra Keglevića« u »Starinama«, knjiga 36.).

Bivši nadbiskupski dvorac.

Gradec bijaše središte velikog imanja zagrebačke biskupije. Zato je tu postojao i »grad«, t. j. utvrđeni dvorac, u kojemu je stanovao upravitelj biskupova imanja. To bijaše velika drvena zgrada, oko koje su kmetovi iskopali grabe. Tako dobivenom zemljom podigoše s nutarnje strane visoke nasipe, a na svakom uglu sagradiše po jednu kulu. Unutar toga utvrđenog četverokuta nalazilo se osim dvorca još nekoliko gospodarskih zgrada, pa i župna crkva sv. Petra. To bijaše biskupov »kaštel«.

Biskup je u svomu gradečkom dvorcu redovito uzdržavao malu vojničku posadu, koju su činili 1 kaštelan, 4 vratara i 8 stražara. Ako bi se u okolici pojavio neprijatelj, tada bi u biskupovu tvrđicu došlo još nekoliko kmetova, da ju lakše obrane. Takav se slučaj desio koncem listopada g. 1552. Turci su naime još u kolovozu g. 1552. zauzeli Čazmu i Dubravu, te su u Čazmi namjestili posebnoga sandžaka, kojemu su podredili sva mjesta uz rijeke Ilovu i Pakru sve do požeškoga sandžaka. Novi je turski sandžak dobio na raspolaganje 1400 vojnika — što pješaka što konjanika. Tako su Turci iz Čazme mogli onda provaljivati u hrvatska sela. Koncem listopada prodre 300 turskih konjanika do Gradeca i Vrbovca, gdje su pohvatali mnogo ljudi. Turci ipak nisu mogli zauzeti biskupovu tvrđu u Gradecu. Na povratku ih pak dostigoše konjanici hrvatskoga bana Nikole Šubića Zrinskoga, koji im oteše sve zarobljenike.

Hrvatski je narod uviđao važnost biskupove tvrđe u Gradecu za obranu domovine. Zato je hrvatski sabor u Zagrebu

7. ožujka 1557. odredio kmetove, koji će besplatno 14 dana podizati i tvrđu na Sigetu pod Gradecom. Radnike za popravak tvrđe u Gradecu doznačiše i hrvatski sabori od 15. svibnja 1574., 15. srpnja 1578., 20. travnja 1586. i 4. siječnja 1587. Hrvatski pak sabor, koji se 2. svibnja 1588. sastao u Zagrebu, zaključio je, da Gradec imaju valjano utvrditi svi kmetovi iz obližnjih kotara, kojima upravljaju plemićki (kotarski) suci Gjuro Fodroci i Matija Pisačić. Svaki »dim« (t. j. porezna jedinica, koja je zapremala oko 16 rali plodne zemlje) u kotaru Matije Pisačića mora dati po 1 težaka, koji će 12 dana besplatno raditi na utvrđivanju Gradeca. Svaki pak »dim« u kotaru Gjure Fodrocija mora za gradnju utvrda dovesti po 10 komada 12 lakata dugih drveta. Od ovih se radnja izuzimaju kmetovi na imanjima Rakovec, Vrbovec, Raven i Miketinec, jer su oni određeni za utvrđivanje »kaštela« (t. j. utvrđenih dvoraca) u sjedištima spomenutih imanja.

Velika je pogibelj Gradecu zaprijetila na jesen g. 1591. Tada je naime iz Bosne u Hrvatsku provalio sultanov namjesnik (beglerbeg) Hasan paša. On je 5. listopada zauzeo i spalio Tahijevu tvrđu Božjakovinu, te je nemilice harao po selima oko Rakovca, Vrbovca i Sv. Helene. Hasan paša je 6. listopada noćio kod tvrđe Vrbovca, kamo su mu vojnici dovodili zarobljene ljude i stoku. Sutradan je dopro pod Gradec, gdje je doznao, da će na nj udariti krajiške čete. Zato je ostavio Gradec i s prednjom vojskom krenuo preko nabujale rijeke Glogovnice prema Dubravi. On je tako sretno izmakao, dok su krajišnici kod Gradeca potukli drugu tursku četu i oslobodili 400 zarobljenika.

Biskupov je dvorac u Gradecu služio za obranu Hrvatske također tečajem 17. vijeka. Njegova je važnost kao tvrđe prestala istom g. 1691., kada su Turci bili istjerani iz Slavonije, u kojoj su vladali od g. 1526. Koncem 17. vijeka je napuštena i krajiška tvrđa na Sigetu ispod Gradeca. Ipak se tamo još i danas jasno vidi, gdje li je stajala ova tvrđa. To je naime mjesto bilo povišeno, da u tvrđu ne može doći voda iz susjednog potoka Koruške. Sama je tvrđa bila okružena zemljanim nasipima. Ova se zemlja dobila kopanjem graba oko tvrđe, u koje je svedena voda iz Koruške, da služi kao zapreka dolasku neprijatelja.

Od sada je nastala veća sigurnost za Gradec i za okolicu njegovu. Uz to je biskup Stjepan Selišćević (od g. 1694. do g. 1703.) dao udobnije urediti dvorac u biskupskom kaštelu u Gradecu. Zato se biskupi zagrebački često svraćaju u Gradec, gdje rado borave tečajem ljetnih mjeseci. Ipak je Gradec sredinom 18. vijeka doživio strašne dane. U selima naime ispod gore Kalnika buknula je 24. veljače 1755. seljačka buna. Iz Ravna dopriješe buntovnici 27. veljače u Gradec, gdje zauzeše i utvrđeni dvorac biskupa zagrebačkog. Nekoliko su dana buntovni seljaci boravili u velikoj pivnici, koja se nalazila ispod drvenoga dvorca, te u kojoj bijaše mnogo vina iz biskupovih vinograda. Od prevelikog užitka vina postadoše buntovnici obijesni. Tako je kmet Juraj Ruganec iz Kalnika zapalio veliki biskupov štagalj, a drugi seljaci zapališe i sam biskupov dvorac. Vjetar je vatru prenio i na župnu crkvu sv. Petra, koja se nalazila kraj dvorca u tvrđi biskupovoj, te je izgorio i krov na toj crkvi.

Mjesto izgorjelog dvorca podigoše u Gradecu novi — ali opet drveni — dvorac na starom podrumu, koji je od kamena građen još u srednjem vijeku. U novom je dvorcu rado boravio zagrebački biskup Franjo Tausi, koji je zasnovao gradnju nove župne crkve sv. Križa. Velik je dio života svoga u Gradecu sproveo glasoviti biskup Maksimilijan Vrhovec, koji je u Zagrebu osnovao perivoj »Maksimir«. Vrhovac je zavolio Gradec radi njegova ljupkog položaja, te radi bistre vode iz vrela Bukovca, koja mu je veoma prijala. On je u Gradecu g. 1821. počeo graditi veliki zidani dvorac, koji postoji još i sada. Dvorac je podignut tako, da mu pročelje gleda prema istoku, dok je prijašnji drveni dvorac imao dva pročelja: jedno prema istoku, a drugo prema jugu. Novi je dvorac poput staroga dvorca jednokatna zgrada, a dovršen je g. 1822. Biskup je Vrhovac često govorio, da će u tome dvorcu sprovesti ostatak života svoga. Ipak je radi bolesti pošao g. 1827. u Zagreb, gdje je iste godine 16. prosinca i umro.

Vrhovca je naslijedio biskup Aleksandar Alagović. On je tako zavolio Gradec, da je ovdje prvih godina svoga biskupovanja čitave mjesece veselo i zadovoljno živio u društvu brojnih znanaca. Kada se pak Alagović dao inštalirati za biskupa, pratila ga je iz Gradeca duga povorka kočija vlastele i konjanika (slobodnjaka iz Pavlovca i Potočeca).

Alagović je odlučio, da biskupski dvorac u Gradecu okruži perivojem. Zato je Alagović dao g. 1828. razvaliti zemljane bedeme (nasipe) oko dvorca, pa s tako dobivenom zemljom zatrpati grabe oko bivše tvrđe, oko koje su otvorene nove ceste. Alagović je u Gradec dopremio vrtlara, kojemu je sagradio kuću na onom mjestu, gdje je prije bila župna crkva sv. Petra. Vrtlar je uredio perivoj, zasadivši svakojako ukrasno drveće, od kojega se do danas sačuvala ogromna platana. Oko perivoja dade Alagović izgraditi zidanu ogradu. Iz toga je dvorca biskup Alagović sa svečanom pratnjom ulazio u Zagreb prigodom svoje inštalacije 25. srpnja 1830. Isto tako se iz gradečkoga dvorca dao 28. svibnja 1831. inštalirati hrvatski ban Franjo barun Vlašić, prijatelj biskupa Alagovića.

Često je u Gradec dolazio i biskup dr. Juraj Haulik, koji je g. 1837. naslijedio Alagovića. Haulik je g. 1853. postao prvim

nadbiskupom, a g. 1856. i kardinalom rimske crkve. On je običavao u Gradecu ljetovati. Takvom je prigodom u svome dvorcu priređivao zabave i svečane objede, na koje su bili pozivani krajiški (graničarski) časnici iz Bjelovara, te brojna vlastela iz gradečke okolice, gdje su posjedovala imanja: Vrbovec, Lovrečinu, Pogančec, Preseku, Veliku, Tkalec, Repinec, Špiranec, Raven, Brežanec, Grgurovec, Božjakovinu, Gušćerovec i druga.

Haulik je g. 1845. doveo u Zagreb iz Tirola časne sestre milosrdnice, kojima je na svoj trošak u Frankopanskoj ulici sagradio crkvu i samostan. Iste je opatice g. 1857. doveo u Gradec, gdje im je iznajmio nadbiskupski dvorac i velik dio svog imanja. Opatice su u dvorcu uredile odgojilište za siromašne djevojčice, a od g. 1862. i djevojačku pučku školu. Sestre milosrdnice ostadoše u nadbiskupskom dvorcu do g. 1871. Tada je opet u Gradec počeo dolaziti nadbiskup Josip Mihalović, koji je g. 1870. naslijedio Haulika, a g. 1877. postao i kardinalom rimske crkve.

Manje je za Gradec mario Mihalovićev nasljednik dr. Juraj Posilović, koji je od g. 1894. do g. 1914. bio nadbiskup zagrebački. Posilovićev pak nasljednik dr. Ante Bauer odabrao je za svoju ljetnu rezidenciju imanje Brezovicu kod Zagreba. Za njegova je nadbiskupovanja provedena agrarna reforma na imanju gradečkom. Nadbiskupu je ostavljeno premalo zemlje za potrebno gospodarenje u Gradecu. Zato je g. 1926. dozvolom pape dao na dražbu ostatak nadbiskupskog imanja u Gradecu. Tom je prigodom nadbiskupski dvorac kupila gospođa Jelisava Horvat, koja je rođena Gračanka. Počevši od 25. ožujka 1930. stanuje u dvorcu i općinski liječnik. Ovu je službu od g. 1930. obavljao dr. Josip Rožanek, od g. 1937. dr. Ante Dančević, a od g. 1941. dr. Ivan Žokalj.

Prihodi gradečkoga župnika god. 1801.

Po nalogu viših oblasti sastalo se 4. srpnja 1802. u Gradecu povjerenstvo, da ustanovi godišnji prihod gradečkoga župnika. Povjerenstvo su činili: dijecezanski izaslanik Mijo Kolarić, župnik u Sv. Križu i podarhiđakon čazmanskog arhiđakonata; zatim Filip Stojković, provizor biskupovog vlastelinstva; Josip Kardoš, okružni plemićki podsudac križevačke županije (za sela na području građanske Hrvatske); Vinko Jelačić, kapetan varaždinsko-križevačke 5. pješačke pukovnije (za dohotke iz sela na području Vojne Krajine); napokon gradečki župnik Petar Škrlec i natporučnik Rebrača.

Kod izračunavanja l u k n a uzelo je povjerenstvo, da požunski vagan prose vrijedi 45 krajcara. (Tada i sve do godine 1850. se forint dijelio na 60, a ne 100 krajcara). Povjerenstvo je ustanovilo, da 17 kmetskih kuća u samom G r a d e c u moraju

župniku godimice u ime lukna pridonijeti 43 požunska vagana žitka, što vrijedi 32 forinta i 15 krajcara. U 14 kuća gradečkih stanuju »inquilini«, t. j. hižari, koji osim kuće, vrta i potkućnice nemaju zemlje, pa zato ne pridonose lukno, nego svi zajedno plaćaju župniku u novcu 2 forinta i 30 krajcara. Prema tomu donosi cijeli Gradec župniku godišnji dohodak od 34 forinta i 45 krajcara. Veliki i Mali B r e z o v e c broje zajedno 19 kuća, koje moraju župniku u ime lukna dati 57 požunskih vagana prose, što po 45 krajcara vrijedi 42 forinta i 45 krajcara. P o d j a l e s ima 10 kuća, koje godimice daju 19 požunskih vagana prose u vrijednosti od 14 forinti i 15 krajcara. R e p i n e c broji 9 kuća, od kojih 2 daju župniku zajedno 7 požunskih vagana prose, što vrijedi 5 forinti i 15 krajcara, dok ostalih 7 kuća plaća po 24 krajcara, što iznosi 2 forinta i 48 krajcara. Ukupno dakle Repinčani daju župniku godišnji dohodak u iznosu od 8 forinti i 3 krajcara. Sela P a k a s i n i F e s t i n e c zajedno imaju 8 kuća, koje župniku podavaju 22 požunska vagana prose, što vrijedi 16 forinti i 30 krajcara. U P a v l o v c u i P o t o č e c u ne stanuju vlastelinski kmetovi, nego slobodnjaci. Svaka od tamošnjih 36 kuća plaća župniku po 24 krajcara, što iznosi 14 forinti i 24 krajcara na godinu.

Prema tomu je gradečki župnik u ime lukna dobivao godišnji prihod od 130 forinti i 42 krajcara. Graničarska sela bijahu još godine 1781. oproštena od plaćanja lukna. Mjesto lukna dobivao je ondje gradečki župnik u ime »kongrue« od križevačke krajiške pukovnije godimice 200 forinti. Od toga mu se ipak isplaćivalo samo 195 forinti, jer je 5 forinti išlo u državnu blagajnu kao prinos za »ratnu potporu«.

Daljnji je prihod imao gradečki župnik od t. zv. »š t o l a r i n e«. Župljani su naime plaćali posebne pristojbe za krštenje, vjenčanje i sprovode. Ove pristojbe nisu bile jednake u svima selima, izuzev krštenje, za koje se svuda plaćalo po 3 krajcara. Tečajem prošle godine 1801. dobio je gradečki župnik 4 forinta i 42 krajcara za krštenja, 22 forinta i 14 krajcara za vjenčanja, a 38 forinti i 55 krajcara za sprovode. Ukupno je dakle župniku štolarina donijela 65 forinti i 51 krajcar.

Za vjenčanje su kmetovi i »hižari« u Gradecu, Podjalesu, Repincu, Festincu, Pakasinu, te u Velikom i Malom Brezovcu plaćali pristojbu od 21 krajcara; oraničari u Cugovcu, Lubeni, Grabriću, Fuki, Zabrđu, Tučeniku i Salajcima po 41 krajcar, a u Pavlovcu i Potočecu, gdje stanuju sami slobodnjaci, ubirala se za vjenčanje pristojba od 1 forinta i 45 krajcara. Za sprovod se župniku plaćalo u Gradecu 9 krajcara; u Podjalesu, Repincu, Festincu, Pakasinu, te u Velikom i Malom Brezovcu po 18 krajcara; u Pavlovcu i Potočecu po 30 krajcara (za djecu samo 18 krajcara); u graničarskim pak selima Cugovcu, Lubeni,

Fuki, Grabriću, Zabrđu, Tučeniku i Salajcima 51 krajcar za sprovod odrasloga, a 17 krajcara z sprovod djeteta.

Župnik je tečajem godine 1801. obavio 94 krštenja, i to: 15 u Gradecu, 19 u Pavlovcu i Potočecu, 7 u Velikom i Malom Brezovcu, 9 u Podjalesu, 6 u Repincu, 4 u Festincu i Pakasinu, 7 u Tučeniku i Salajcima, 4 u Lubeni, 6 u Cugovcu, 3 u Fuki, 11 u Zabrđu, a 3 u Grabriću. — Iste se godine u gradečkoj župi vjenčalo 27 parova, i to: 5 u Gradecu, 6 u Pavlovcu i Potočecu, 2 u Velikom i Malom Brezovcu, 2 u Podjalesu, 1 u Repincu, 1 u Pakasinu, 2 u Tučeniku i Salajcima, 1 u Lubeni, 2 u Cugovcu, 1 u Grabriću, 4 u Zabrđu, a nijedan u Fuki i Festincu. — Tečajem godine 1801. umrlo je u gradečkoj župi 98 osoba; i to: 15 u Gradecu, 14 u Pavlovcu, 13 u Velikom i Malom Brezovcu, 6 u Podjalesu, 7 u Repincu, 7 u Pakasinu i Festincu, 10 u Tučeniku i Salajcima, 4 u Lubeni, 4 u Cugovcu, 10 u Zabrđu, 3 u Fuki i 5 u Grabriću. Većinom su umirala djeca; tako 9 u Pavlovcu i Potočecu, 4 u Repincu, 5 u Tučeniku i Salajcima, 2 u Lubeni, 1 u Cugovcu, 6 u Zabrđu, 2 u Fuki i 4 u Grabriću.

Gradečkomu je župniku pripadao hododak od krčme, koja se nalazila blizu nove crkve sv. Križa. Računalo se, da mu je prodaja vina u toj krčmi godine 1801. donijela 10 forinti čistoga prihoda.

Povjerenstveno je 4. srpnja 1802. ustanovljeno, da gradečki župnik uživa nadarbinu, koja posjeduje 13 i po rali oranice te 16 i po rali vrta i livade, što čini 1 cijelu i 1 četvrtinu »sesije« (selišta), jer se uzimalo, da jedna sesija zaprema 24 rali urbarskoga zemljišta. Nadalje se ustanovilo, da župnik posjeduje 2 vinograda, od kojih onaj u Cugovcu treba 10, a u Gradecu 20 kopača. Odbivši troškove obrađivanja uzelo se, da župniku vinograd u Cugovcu donosi 3, a u Gradecu 2 forinta godišnjega čistog prihoda. Tada se računalo, da 1 sesija oranica, vrtova i livada donosi godimice 25 forinti, ako vlasnik obrađuje svojim troškom, a 50 forinti, ako obrađuju kmetovi. Povjerenstvo je ustanovilo, da gradečki župnik nadarbinske zemlje obrađuje sam; zato je uzelo, da ima 33 forinta čistoga prihoda od uživane 1 cijele i 1 četvrtine sesije.

U Gradecu je župnik imao samo jednoga kmeta, koji mu je — kao svome vlastelinu — morao podavati jedan dio priroda, a povrh toga besplatne težake (ljeti po 3, a zimi po 2 težaka na tjedan). Povjerenstvo je g. 1802. ustanovilo, da župnikov prihod od toga kmeta vrijedi 15 forinti i 39 krajcara na godinu.

Nadalje su župniku godimice 33 forinta donosile »altarije«, t. j. prihod od zaklada, koje su svojedobno učinjene s namjerom, da župnik odsluži stanoviti broj svetih misa (zadušnica) za duše preminulih zakladatelja. Župniku pripada trećina od milostinje, koju narod daje prigodom sv. misa, kada se sa »škrabicom« obilazi po crkvi. Iz računa, koje su podnijeli crkveni starješine, uvjerilo se povjerenstvo, da je narod putem ovih »škrabica« tečajem godine 1801. darovao 39 forinti, od čega je župniku pripalo 13 forinti.

Zbrojivši sve župnikove prihode, ustanovilo je povjerenstvo, da je gradečki župnik Petar Škrlec tečajem godine 1801. imao 507 forinti i 32 krajcara čistoga dohotka.

Gradečki župnici u 18., 19. i 20. vijeku.

Početkom 18. vijeka bijaše u Gradecu župnikom Martin Fortuna. On se rodio godine 1669. u Bosiljevu, za svećenika je zaređen g. 1693., a gradečkim je župnikom postao g. 1697.

Kad je Fortuna postao kanonikom, došao je u Gradec za župnika Juraj Rogan, koji se g. 1678. rodio u Sisku, te je od g. 1706. bio župnik u Ivaniću. Rogana je biskup Mirko grof Esterhazi g. 1713. imenovao zagrebačkim kanonikom. Kad je g. 1716. nastao rat s Turskom, bio je Rogan — uz kanonika Ivana Zebeca — nadzornik tvrđe u Dubici. Maršal Ivan grof Drašković pismeno je potvrdio, da se kanonici Rogan i Zebec osobnom hrabrošću odlikovaše u borbi s Turcima. (Acta capituli Zagrabiensis saeculi 18, fasciculus 7, broj 64.) Rogan je 1. veljače 1724. umro u Zagrebu kao kanonik.

Gradečkim je župnikom postao 9. veljače 1722. Franjo Šomšić. On je g. 1724. imenovan zagrebačkim kanonikom, a umro je već 29. rujna 1727. u Beču. Nato je župnikom u Gradecu postao Nikola Srebrić, koji se rodio g. 1695. u Sisku, a za svećenika je bio zaređen g. 1719. Srebrića je u ožujku g. 1729. biskup Juraj Branjug učinio kanonikom u Zagrebu.

Nasljednikom župnika Srebrića postade 31. ožujka 1729. biskupov rođak Nikola pl. Petričević de Miketinec. On bijaše rodom iz Lobora, a poznat kao učenjak. Uz to je bio veoma pobožan, a mnogo je dijelio sirmasima. Petričević je na svoj trošak u Pogančecu kod Preseke sagradio kapelu bl. djevice Marije, koja postoji još i sada. On je u Gradecu župnikovao samo godinu dana, jer ga je biskup Branjug već g. 1730. učinio kanonikom u Zagrebu. Tamo je naslijedio kanonika Mihalja Nikolu Vrbanića, koji je umro 16. veljače 1730. Petričević je umro 3. travnja 1756. kao prepošt kaptola čazmanskog i kao opat sv. Nikole de Gacka.

Biskup je Branjug g. 1730. župnikom u Gradecu imenovao domaćega sina Miju Skerbu, koji se rodio g. 1696., a visoke je škole polazio u Beču i Bolonji. Skerba je mnogo dobra učinio za gradečku župu. Zato ga je biskup Branjug učinio zagrebačkim kanonikom, kad je 4. kolovoza 1739. umro kanonik Ladislav Bedeković. Skerba je proživio još 23 godine, a umro je g. 1762. kao varaždinski arhiđakon.

Gradečkim je župnikom g. 1740. postao Josip Mikinović, koji se rodio g. 1714. u Gorici, učio je u Beču i Rimu, a za svećenika je bio zaređen g. 1728. Mikinovića je g. 1749. biskup Franjo Klobušički učinio kanonikom u Zagrebu, gdje je g. 1789. umro kao najstariji kanonik i kao arhiđakon katedralni. Mikinovića je 1. veljače 1750. u službi gradečkog župnika naslijedio Matija Petrović, koji se rodio u Zagrebu na području Kaptola. On je u Bolonji izučio teologiju i stekao mnogo znanja. Kako je uz to provodio čestiti život, imenovao ga je biskup Franjo Tausi g. 1756. kanonikom u Zagrebu, gdje je umro kao lektor kaptola i kao opat bl. djevice Marije de Marchia. Mjesto Petrovića postade 4. travnja 1756. gradečkim župnikom dr. Ivan pl. Škrgatić, koji se rodio 1. lipnja 1730. u Mirkovu polju kod Karlovca, a visoke je škole izučio u Beču i Rimu. Škrgatića je biskup Franjo Tausi g. 1762. imenovao kanonikom u Zagrebu, gdje je umro 20. srpnja 1791. kao dubički arhiđakon i opat bl. djevice Marije de Saskvar.

Kako je redomice već 7 gradečkih župnika bilo imenovano zagrebačkim kanonicima, počeli su ljudi govoriti, da je Gradec »klerikat za kanonikat«. Činjenica je pak, da su zagrebački biskupi za župnike u Gradecu zaista postavljali odlične i vrijedne svećenike. Biskupi su tako činili već radi toga, da imaju ugodnije društvo, kada u Gradec dođu na odmor ili u poslu vlastelinstva svoga.

Škrgatića je kao župnik u Gradecu g. 1762. naslijedio dr. Juraj pl. Ožegović, koji se rodio g. 1737. u Vinarcu pod Kalnikom, a teologiju je svršio u Beču, gdje je postojao konvikt »Hrvatski kolegij«. Ožegović bijaše mile ćudi, radi čega su mu prijatelji dali nadimak »Picek«. On je u gradečki župni dvor doveo brojne svoje rođake, koje je podučavao i odgajao. Tako je njegov — po ocu — brat Franjo Ožegović postao prefektom biskupskih dobara i konačno podžupanom zagrebačke županije. Drugi je pak župnikov brat Martin Ožegović bio kasnije župnik u Krapini. Oba brata Jurjeva pomogoše iškolati još dva odlična Ožegovića: braću Mirka i Stjepana. Mirko je Ožegović kasnije postao biskupom u Senju, gdje je osnovao gimnaziju i konvikt »Ožegovićianum«, a polučio je i barunat. Njegov je brat Stjepan Ožegović bio protonotar kraljevine Hrvatske, te se odlikovao na saborima u Požunu kao branitelj hrvatskih pravica. Jednako se obranom hrvatskoga prava odlikovao Stjepanov sin Metel Ožegović, koji je po svojemu stricu Mirku dobio barunat i postao savjetnikom ministarstva u Beču.

Župnik Juraj pl. Ožegović počeo je g. 1768. u Gradecu graditi sadašnju župnu crkvu sv. Križa. On je taj posao rukovodio do g. 1773., kad je imenovan kanonikom čazmanskoga kaptola, ali je naskoro i umro. Gradnju crkve nastavio je Ožegovićev nasljednik Josip Galjuf, bratić istoimenoga zagrebačkog biskupa. Galjuf je također postao kanonikom u Zagrebu, gdje je g. 1798. umro kao dubički arhiđakon, te kao prepošt kaptola i prisjednik duhovnoga stola.

Iza Galjufa postade g. 1780. gradečkim župnikom dr. Mijo Bračun, koji se g. 1749. rodio u Hrvatskom Zagorju. On je popodio novu župnu crkvu, ali je već iza 3 godine otišao iz Gradeca za kanonika u Zagreb.

Bračuna je g. 1783. u Gradecu naslijedio Petar Škrlec, koji se rodio g. 1747. u Turopolju. On je 34 godine bio župnik u Gradecu, gdje je i umro 2. svibnja 1817. (Zanimiva je činjenica, da 100 godina prije Bračuna — a evo i 125 godina poslije njega — nije u Gradecu umro nijedan gradečki župnik, jer su svi pomrli u Zagrebu). Škrlec je u Gradecu dovršio gradnju župne crkve sv. Križa, izuzev toranj, koji je podignut samo do kupule. On se pobrinuo također za novi župni dvor, jer je u Gradecu našao samo ruševine nekadašnjega župnoga dvora. Tada je plemićka obitelj Rafaj rasprodala svoje imanje Kopčevec kod Dugoga Sela, gdje je preostala samo obiteljska kurija (dvorac). Kako ta kurija nije više bila potrebna obitelji Rafaj, kupio ju je župnik Petar Škrlec. Njegovi su župljani građu prenijeli u Gradec, gdje je Škrlec od nje dao podići novi župni dvor. Kako gradečki župnik nije uz sam župni dvor imao nikakvoga vrta, pretvorio je Škrlec jedan dio župnoga dvorišta u vrt.

Poslije Škrlčeve smrti postade 29. lipnja 1817. gradečkim župnikom dr. Franjo Ksaver Šuflaj, koji se rodio g. 1782. u Samoboru. On je bio g. 1805. kao prvi klerik zagrebačke biskupije poslan u obnovljeno »glavno sjemenište« u Budimpeštu, gdje je izučio filozofiju i teologiju, a polučio i doktorat. Iza toga je u Zagrebu služio kao kapelan stolne crkve, a kasnije kao prebendar i podjedno kancelista duhovnoga stola. Šuflaj je kao gradečki župnik počeo pisati »Liber memorabilium« (Spomenknjigu) gradečke župe. U njegovo je doba dovršen toranj župne crkve sv. Križa, koju je biskup Maksimilijan Vrhovac posvetio 28. listopada 1824. Šuflaj bilježi i gradnju novoga biskupova dvorca g. 1821. i 1822. Vrhovčev nasljednik biskup Aleksandar Alagović, koji je mnogo boravio u Gradecu, opetovano je ustao protiv toga, što se u samom župnom dvoru nalazi vinotočje. Kako Šuflaj nije htio izgubiti svoj dohodak od toga krčmarenja, dao je blizu župne crkve g. 1837. graditi zidanu zgradu, u kojoj će dolje biti nova pivnica kao krčma, a gore hambar za spremanje žita i drugih plodina. Šuflaj je snosio većinu troškova kod gradnje ove kućice, koja postoji još i sada. On je 19. ožujka 1840. imenovan kanonikom u Zagrebu, gdje je dočekao visoku starost od 83 godine, jer je umro istom 28. prosinca 1865.

Iza odlaska Šuflajeva u Zagreb postade g. 1840. gradečkim župnikom Franjo K u r e š, koji je dotle bio protokolista duhovnoga stola u Zagrebu. On je u Gradecu župnikovao 22 godine, a bio bi tu ostao i do smrti, da nije vatra 14. srpnja 1862. spalila toranj župne crkve i gospodarske zgrade župnoga dvora. To je Kureša sklonulo, da je zatražio mirovinu i odselio se u Zagreb, gdje je živio još mnogo godina kao arhivar duhovnoga stola. Dok je Kureš bio župnik u Gradecu, podignut je g. 1848. novi župni dvor u obliku lijepe jednokatne zgrade. Za njegova je župnikovanja sagrađena kod Cugovca zidana i prostrana kapela sv. Barbare, koju je 17. studenoga 1861. blagoslovio podarhiđakon dr. Luka Rumpler.

Mjesto Kureša postade g. 1862. gradečkim župnikom Mijo S m e t i š k o, koji je dotle bio vjeroučitelj u Zagrebu kod sestara milosrdnica i profesor u nadbiskupskom liceju. Smetiško je obnovio toranj župne crkve i gospodarske zgrade u župnom dvoru. On se veoma brinuo za pučke škole u Gradecu, a lijepo je u ćudorednom i rodoljubnom pogledu odgajao sve župljane svoje. Kad je gradečka župa g. 1871. odijeljena od ivanićkog i pripojena križevačkomu crkvenom kotaru, imenovan je Smetiško podarhiđakonom toga kotara. On je g. 1880. postao kanonikom u Zagrebu, gdje je doživio visoku starost. Djelovanje Mije Smetiška u gradečkoj župi opisuje tadašnji učitelj Stjepan Lauš u »Spomenici pučke škole u Gradecu« ovako: »Pod njegovom upravom i željeznom strogošću procvala je ova župa svima krepostima. Smetiško je od razuzdanih i svemu zlu naklonih grešnika načinio krotke janjce, te pobožne i skrušene pokornike.«

Smetiška je kao župnik u Gradecu naslijedio Ivan L i s a c, koji se rodio u Vukmaniću kod Karlovca, te je do g. 1880. bio župnik u Dubravi. Već g. 1882. ode Lisac za župnika u Miholjec pod Kalnikom. Ondje je župnikovao do g. 1901., kad je postao kanonikom u Zagrebu, gdje je umro 27. svibnja 1907.

Iza Lisca je gradečkom župom upravljao kapelan Juraj Ortner. Istom 6. ožujka 1884. postade gradečkim župnikom Đuro Š i m o n č i ć, koji se rodio 14. liječnja 1845. u Kuzmincu, pa je dotle bio učitelj pedagogije u zagrebačkom samostanu milosrdnih sestara. Šimončić je 31 godinu upravljao župom u Gradecu. On je 1. svibnja 1889. u župnoj crkvi uveo Svibanjsku pobožnost, koju je narod veoma zavolio. Šimončić bijaše poznat kao učen čovjek i hrvatski rodoljub. U crkvi je uveo uzoran red i čistoću, a mnogo je propovijedao, jer je bio vrstan govornik. Šteta, što je mjesto starog oltara postavio novi glavni oltar, koji je obično »tirolsko« djelo bez umjetničke vrijednosti. Kad je Šimončić g. 1915. bio umirovljen, preselio se u Zagreb, gdje je proživio još 8 godina. Šimončić je u Zagrebu umro g. 1923. posve slijep i s dugom bradom, jer se nije brijao, otkako je g. 1920. izgubio vid.

Kad je Šimončić g. 1915. otišao u Zagreb, preuzeo je upravu gradečke župe njegov kapelan Franjo B r d a r i ć, koji se rodio 16. siječnja 1885. u Križevcima. Brdarić je uzorno vodio crkvu i gospodarstvo. Mislilo se, da će on postati i župnikom gradečkim. Međutim je gradečku župu zaželio Milutin F r ž i ć, koji je dotle bio župnik u Ivancu kod Koprivnice. Zato je nadbiskup dr. Ante Bauer g. 1916. imenovao Fržića župnikom u Gradecu, a Brdarića župnikom u Ivancu, gdje je uzorno djelovao do 6. prosinca 1941., kad je umro od kapi.

Fržić se rodio 28. srpnja 1869. u Kuzmincu, gdje je njegov otac tada bio učitelj. Zaređen g. 1892. za svećenika stekao je Fržić brojne prijatelje, kojima je omilio hrvatskim rodoljubljem i dobrotom srca svoga. U Gradecu se za župnika inštalirao 14. rujna 1917., ali je ostao samo do 10. studenoga 1921., kada je bio izabran za križevačkoga župnika. Radi slabog vida i živčane bolesti napustio je Fržić iza desetak godina križevačku župu, te se preselio u Zagreb, gdje živi još i sada.

Poslije Fržića je gradečkim župnikom g. 1922. postao križevački kapelan Miško S k o č e n, koji se rodio 9. travnja 1883. u Oborovu, a za svećenika je bio zaređen g. 1907. Kad je Skočen umro 29. ožujka 1932. u zagrebačkoj bolnici milosrdnih sestara, upravljao je gradečkom župom 8 mjeseci Janko R o g o z, župnik iz nedaleke Lovrečine. Nato je župnikom u Gradecu postao dr. Vilim N u k, koji je dotle bio profesor vjeronauka na donjogradskoj gimnaziji u Zagrebu. On je revno djelovao u crkvi, a u župnom je dvoru iskopao duboki zdenac i sagradio lijepu staju, ali je radi bolesti morao g. 1936. otići iz Gradeca. Kratko je vrijeme gradečkom župom upravljao vrbovečki kapelan Karlo Ivančić, koji se rodio u Davoru na Savi. Na proljeće g. 1937. postade gradečkim župnikom Dragutin J e s i h, koji je bio dotle župnik u Ruševu kod Požege. Jesih se rodio u Vrapču kod Zagreba, ali je teologiju svršio u sjevernoj Americi, gdje je isprvice služio i kao župnik u gradu Milwake na jezeru Michigan. On je u Gradecu točno vršio župničke dužnosti, ali je posve zanemario svoje gospodarstvo, za koje nije imao ni volje ni znanja. Jesih je u Gradecu ostao do sredine g. 1940., kad je gradečku župu zamijenio sa župom u Sladojevcima kod Slatine. Odanle je u Gradec za župnika došao Petar Đ i p a l o, koji se rodio u Šandrovcu kod Bjelovara.

Dječačka škola.

Prve učitelje u Gradecu nalazimo već u 17. vijeku. Ipak moram spomenuti, da to nisu bili pravi učitelji u današnjem smislu, jer su oni samo nuzgredno (sporedno) i uz poseban honorar podučavali djecu u čitanju, pisanju i računstvu. Tadašnjim je naime učiteljima glavno zanimanje bilo orguljanje i

pjevanje. Zato se i zovu latinskim jezikom »magistri ludi.« Oni orguljaju i pjevaju u crkvi kod svete mise i kod večernice, a sudjeluju i kod svih obreda, naročito kod sprovoda i kod zadušnica.

Zagrebački kanonik Juraj Pavun, koji je g. 1684. vizitirao gradečku župu, izvješćuje, da tamošnji učitelj Juraj Szembiborczy, koji se spominje već g. 1679., ima malo učenika; on ih ne podučaje dobro u nauci, ali dovoljno za službu u crkvi, gdje pjevaju na koru. Naredne g. 1685. nalazi se već u Gradecu novi učitelj Pavao Lenardić, koji bijaše školovan čovjek. Za njega naime kaže kanonik Nikola Dobrilović, da dobro poznaje latinski jezik. Kanonik pak Petar Orehovački god. 1688. izvješćuje, da Lenardić nema dobro grlo za pjevanje.

Kad je godine 1693. u Gradec došao zagrebački kanonik Petar Stabarković, da obavi kanonsku vizitaciju, našao je tamo učitelja Pavla Lenardića. Kanonik u svom izvještaju ističe, da nije čuo nikakove pritužbe protiv učitelja Lenardića.

Kanonik Mijo Šimunić, koji je gradečku župu vizitirao g. 1699., izvješćuje, da učitelj Juraj Bocak prkosi župniku Martinu Fortuni, koga ne će slušati. Bocak je bio učitelj i g. 1701., kad je u Gradec došao kanonik Tomo Kovačević, da obavi kanonsku vizitaciju. Kovačević izvješćuje, da učitelj Bocak (kao orguljaš župne crkve) dobiva od svake kuće u gradečkoj župi po jednu »štrtinku« (t. j. četvrtinu vagana) žita, a za sudjelovanje kod sprovoda dobiva 6 denara; kada pak učitelj prati župnika, koji o Božiću blagoslivlje kuće svojih župljana, onda mu svaka kuća daje 1 povesno lana ili 1 denar. (Sto denara vrijedilo je 1 ugarski forint).

Prigodom kanonske vizitacije, koja je u Gradecu obavljena 28. lipnja 1704., vršio je učiteljsku službu Jakov Lacković. On bijaše pjesnik i valjan pjevač, te je pjevao kod svečane mise i večernice, a marljivo je ministrirao kod tihe sv. mise. Učitelj uživa besplatan stan i vrtić. Prateći župnika kod sprovoda, dobiva 6 denara; kada pak pjeva kod zadušnica, onda mu se daje 12 denara; kada prati župnika kod sv. mise u kojoj područnoj kapeli, onda dobiva objed ili 5 groši.

Učitelj Jakov Lacković spominje se također u izvještajima, koje su o kanonskoj vizitaciji podnijeli zagrebački kanonici Grga Paravgić (godine 1710.) i Matija Mužinić (godine 1715.). Potonji izvješćuje biskupu, da učitelj Lacković zadovoljava svojoj dužnosti, ali da gradečki župljani ne će uzdržavati ogradu oko učiteljeva stana i vrta.

Lackovića je u učiteljskoj službi naslijedio Petar Karloci, koji bijaše rodom Hrvat iz Zagorja. Karloci je dugo službovao u Gradecu, gdje se prvi put spominje u izvještaju kanonika Matije Muženića od godine 1720., a posljednji put ga spominje godine 1752. zagrebački kanonik Grga Gašparić.

Karloci je bio naobražen čovjek, kako to potvrđuje kanonik Nikola Stanislav Pepelko, koji je 9. veljače 1729. vizitirao gradečku župu. Pepelko naime izvješćuje, da je Karloci svršio retoriku, t. j. tadašnju gimnaziju, koja je onda imala samo 6 razreda. Župnik Nikola Srebrić nije volio učitelja Karlocija. On ga je dapače i tužio kanoniku Pepelku, jer da Karloci ne drži škole i ne će podučavati dječake, koji žele učiti, pa da »rado izostaje iz crkve na blagdane i nedjelje.« Radi toga je kanonik Pepelko opomenuo Karlocija, neka točno vrši svoje učiteljske dužnosti. Ipak i sam kanonik u svome izvještaju žali Karlocija, koji da za svoju službu nema ni oranice ni livade ni vinograda, nego jedino kuću, funduš (gradilište) i vrtić.

Čini se, da su Gračani zavoljeli učitelja Karlocija. Isti naime kanonik Pepelko g. 1729. spominje, da Karloci ima »novo sagrađenu učiteljsku kuću«. (To je ista zgrada, u kojoj i sada stanuje učitelj. Vjerojatno je g. 1729. imala samo prizemlje, a prvi je kat nadograđen kasnije.) Kanonik Petar Matačić u svom izvještaju od g. 1732. hvali učitelja Karlocija, da je svršio poetiku, da ima dobre običaje i da je blage ćudi. I kanonik Ivan Kos g. 1746. izvješćuje, da učitelj Karloci, koji ima oko 50 godina, zadovoljava svojim dužnostima. Kanonik pako Grga Gašparić 15. prosinca 1752. piše, da se općenito hvali oduševljenje i marljivost, kojom učitelj Petar Karloci podučaje svoje učenike, služi u crkvi i obavlja svoje dužnosti. Dotadašnje dohotke učitelja kao orguljaša potvrdio je biskup Juraj Branjug svojim urbarom od 12. svibnja 1746.

Prigodom kanonske vizitacije, koju je 4. lipnja 1758. obavio kanonik Grga Gašparović, ustanovljeno je, da gradečka župa za sada nema učitelja. Stan za onoga, tko će naslijediti Karlocija, ostaje na fundušu, što ga je doznačilo vlastelinstvo; ipak bi na toj kući trebalo popraviti krov.

Kanonik Josip Mikinović g. 1761. izvješćuje, da gradečki učitelj Šimun Štefanković ne zadovoljava svojoj dužnosti; zato je kanonik arhiđakon ovlastio župnika Ivana Škrgatića, da smije učitelja otpustiti, ako se ne popravi.

Naskoro je iz Gradeca nestalo učitelja Štefankovića. Kanonik naime Antun Miloš, koji je 16. srpnja 1765. vizitirao gradečku župu, izvješćuje, da je učitelj Matija Kolaj, rodom Hrvat iz Nedelišća u Međimurju. Njemu su 44 godine, oženjen je, a u Gradecu služi prvu godinu. Znade latinski, jer je svršio poetiku. On zadovoljava učiteljskoj dužnosti, ali nema ni jednoga đaka »ob defectu populi« (radi zaostalosti naroda).

Radi trošnosti školske zgrade dozvolio je g. 1771. biskup Ivan Paksi, da se škola drži u biskupskom dvorcu. Tu je Kolaj podučavao 38 djece, od toga 22 dječaka i 16 djevojčica. Za njihovo podučavanje ne prima nikakve nagrade od njihovih roditelja. Svi učenici umiju čitati, a šestorica i pisati. Mnogi

bi pisali, da imaju papira. Knjige je učenicima kupio župnik Juraj Ožegović na svoj trošak. Kao orguljaš dobiva Kolaj godimice 56 vagana prose ili heljde, što vrijedi 33 forinta i 36 krajcara, zatim 15 funti lana u vrijednosti od 1 for. i 6 krajcara, a 4 forinta za pjevanje kod svetih misa u područnim kapelama. Sprovodi mu donose godimice 5 for. i 30 krajcara, jer ubire po 6 denara ili 4 i po krajcara od sprovoda.

Isti je Matija Kolaj bio u Gradecu učitelj također g. 1780., kad je kanonsku vizitaciju obavljao kanonik Franjo Milašinčić. Taj kanonik izvješćuje, da je Kolaj već 15 godina učitelj u Gradecu, gdje od vlastelinstva za obuku u školi dobiva godimice 15 forinti u novcu, a 10 vedara vina i 12 vagana žita u naravi. Kasnije je učitelj dobivao 30 mjesto 15 forinti, a povrh toga 2 utovljene svinje.

U Gradecu je prava pučka škola otvorena godine 1771. Ona je doduše bila godine 1795. zatvorena, ali naskoro je opet otvorena. Ipak je ugarskomu namjesničkomu vijeću, koje bijaše tada vrhovna vlada za cijelu Ugarsku i Hrvatsku, došla godine 1802. prijava, da se pučke škole na imanjima zagrebačke biskupije ne uzdržavaju tako, kako bi trebalo. Zato je namjesničko vijeće 10. kolovoza 1802. pod brojem 16.992 pozvalo zagrebačkoga biskupa Maksimilijana Vrhovca, neka povodom spomenute pritužbe dade svoje očitovanje. Biskup je Vrhovec nato naložio gradečkom župniku Petru Škrlcu, neka mu pošalje izvještaj o stanju gradečke škole.

Gradečki je župnik Škrlec 20. rujna 1802. izvjestio biskupu Vrhovcu, da je vlastelinska uprava u Gradecu sve učinila za napredak tamošnje pučke škole. Vlastelinska je uprava prošle godine dala popraviti školsku zgradu, a na svoj trošak nabavlja sve potrepštine za pučku školu. Osim toga daje ta uprava biskupskog vlastelinstva pučkomu učitelju u Gradecu godimice po 15 požunskih vagana žita, 10 vedara vina i 15 forinti u gotovom novcu. Druge dohotke dobiva učitelj (u prvom redu kao orguljaš) od župljana prostrane gradečke župe. Taj izvještaj župnika Škrlca potvrdio je tadašnji gradečki učitelj Antun Bolthauzer, nasljednik prijašnjeg učitelja Josipa Jelenčića, koji bijaše domaći žitelj (vjerojatno iz Repinca).

Istodobno je biskup Vrhovec primio također izvještaj Filipa Stojkovića, koji bijaše godine 1802. provizor (upravitelj) biskupskog imanja u Gradecu. Stojković javlja biskupu, da pučka škola u Gradecu imade »18 dijakov na Gradzu, kojima je po vsakom vremenu prilično vu školu hoditi.« Uz to imade ista škola i 12 takvih učenika, »kojima je neprilično vu školo hoditi po zločestomu vremenu zbog dalekosti sela.«

Stojković u svomu izvještaju navodi i potrebe za gradečku školu u godini 1802. Ovdje on doslovce piše: »Za gradečku je školu potrebno 16 knjig za decu vučiti (»Abeze knig«); item (zatim) je potrebno 6 knig, koje dijaki ladanjski su navadni šteti (»Lezen puh«); item je potrebno 6 knjige istorialske. Papira je potrebno na leto 12 koncev. Species tinte je potrebno 1 i pol. Plaibaza (olovke) je potrebno ordinarie (redovito) 12. Krajde je potrebno za na tablu pisati 4. Spondije (spužve) je potrebno za brisati 4 lota. Lenovali (ravnala), koja ja ovde morem dati napraviti, potrebno je 8. Potreben je mali stolek na ključanicu, gdi se bude zapiralo plajbaz, papir i ostala dugovanja.«

(Nadbiskupski arhiv u Zagrebu. Polica VI. broj 1547. Priopćio Janko Barlè u 6. svesku »Narodne Starine«, strana 272.)

Dugo je u Gradecu službovao učitelj Antun Bolthauzer. On je u Ruškovici kod Lovrečine imao svoj vinograd, u kojemu je rado sprovodio slobodne svoje časove. Bolthauzera je naslijedio Matija Barišec, koji je u Gradecu službovao do g. 1835. Tada je otišao u Zagreb, gdje je u Vlaškoj ulici otvorio »Mineralno kupalište.« Njega je naslijedio učitelj Antun Špoljar, koji je već iza godinu dana pošao za učitelja u Sv. Križ-Začretje.

Od g. 1836. do g. 1863. službuje u Gradecu učitelj Ivan Kovačić, rodom iz Križevaca. Kovačića je g. 1863. naslijedio Stjepan Lauš, koji se rodio u Preseki. Lauš je prije službovao u Lovrečini i u Cerju. Kad je Lauš bio g. 1890. umirovljen, postade namjesnim učiteljem starac Luka Dončević. Njega je naslijedio Vilko Popović, koji je 1. veljače 1894. bio premješten u Varaždin. Neko je vrijeme opet službovao Luka Dončević, a 1. listopada 1894. postade učiteljem Viktor Kružić, koji je služio sve do svoje smrti 13. srpnja 1904. Gradečka je jednorazredna dječačka škola proširena 1. rujna 1904. u dvorazrednu, te je ravnajućim učiteljem postao Josip Horvatić, rodom iz Mostova kod Ivanić-Kloštra, a namjesnim učiteljem domaći sin Benko Filipčić.

Kad je ravnajući učitelj Horvatić 27. listopada 1909. otišao u Bjelovar, preuzeo je upravu škole Vjekoslav Blaga, koji je naslijedio Benka Filipčića. Sad je dječačka škola u Gradecu dobila prvu učiteljicu, i to Katarinu Mladen. Ona je službovala do g. 1912., kada se zahvalila na službi i udala za ljekarnika Habuneka u Daruvaru. Neko su vrijeme u Gradecu službovali također učitelj Mijo Lulić (g. 1906.) i domaća (gradečka kći) Tinka Borić.

Ravnateljem dječačke škole postade g. 1911. učitelj Martin Vlašić. Uz njega je od g. 1912. službovala učiteljica Marija Cik. Na njeno mjesto dođe 1. srpnja 1917. učitelj Matija Sudeta. Vlašić bude na proljeće g. 1919. premješten u Gornju Kovačicu, a Sudeta u Koprivnicu. Mjesto njih dođu u Gradec učitelj Rudolf Orešković iz Bereka i njegova supruga Jelena Orešković iz Ivanjske.

Orešković je početkom g. 1925. bio premješten u Rovišće, odakle je u Gradec došao 9. ožujka 1925. ravnajući učitelj Srećko Johanes. On je u Gradecu službovao sve do 15. studenoga 1935., kad je bio premješten u Vrbovec. Uza nj je službovala njegova kći Ružica Johanes od 9. ožujka 1925. do 29. rujna 1927., te opet od 18. listopada 1928. do 27. listopada 1932. Iz Plešca je u Gradec bila 1. rujna 1927. premještena učiteljica Anka Šestak, koja je tu službovala do svoga umirovljenja 16. lipnja 1937. Iz Andrijevca je 16. prosinca 1935. u Gradec došao ravnajući učitelj Matija Gjerkeš. Uz njega služi od 5. listopada 1937. učiteljica Lidija Cipra, koja je dotle službovala u Aleksincu. Kad je ona na jesen g. 1940. bila premještena u Zagreb, naslijedila ju je Dragica Crnković, koju je na jesen g. 1941. zamijenila S. Kraljević, supruga gradečkoga bilježnika.

U Gradecu se sve teže osjećalo pomanjkanje prostora za dječačku pučku školu. Zato je kr. kotarska oblast u Križevcima u ožujku g. 1902. odredila, da se u Gradecu ima graditi nova zgrada za dječačku pučku školu. Prigodom jeftimbe, koja bijaše obavljena 15. svibnja 1903. u Križevcima, dostao je gradnju nove škole graditelj Colusi iz Siska. On je gradnju lijepe jednokatnice dovršio do Sesveta g. 1903. Obuka je u novoj školi započela sredinom studenoga g. 1903. Zgradu je blagoslovio župnik Gjuro Šimončić 29. studenoga 1903. Stara je školska zgrada adaptirana za 2 učiteljska stana.

Vlada je 19. kolovoza 1928. dozvolila, da se na dječačkoj pučkoj školi u Gradecu otvori i treće odjelenje. To je odjelenje zatvoreno 17. rujna 1932., kad je za područna sela Repinec, Festinec i Pakasin otvorena nova pučka škola u Repincu. Za otvorenje ove škole dala je banska uprava u Zagrebu doprinos od 10.000 dinara, a g. 1941. sagrađena je u Repincu i krasna školska zgrada.

Počevši od g. 1855. uzdržavala je učitelja općina, koja mu je — uz besplatni stan i uživanje četvrt rali vrta — davala godimice 315 forinti u novcu kao plaću i 16 for. za podvornika, a 12 hvati hrastova drveta u naravi. Uz to je učitelj kao orguljaš dobivao u onih graničarskih 8 sela, koja spadaju pod gradečku župu, od svake kuće polovicu vagana žita, što je učitelju godimice donosilo 36 vagana; k tomu je dobivao 50 novčića za sudjelovanje kod sprovoda i 50 novčića za pjevanje kod zadušnica. Kako je uslijed diobe zadruga porastao broj kuća na području bivše Krajine, odredila je hrvatska zemaljska vlada 16. siječnja 1882., da gradečki učitelj ima od sada kao orguljaš ubirati svoj »bir« od svake rali, a ne od svake kuće. Ipak je time bio povišen dohodak gradečkog učitelja, jer je godimice ubrao 60 mjesto dotadašnjih 36 vagana raznoga žita (većinom kukuruze i pšenice), pošto je od svake rali dobio tri četvrtine litre žita.

Skupština križevačke županije zaključila je 28. veljače 1872. na prijedlog gradečkoga župnika Mije Smetiška, da se godišnja plaća svih pučkih učitelja u toj županiji povisuje od 315 na 400 forinti. Smetiško je uopće bio velik prijatelj učiteljskoga staleža. On je kao mjesni školski nadzornik u Gradecu izradio g. 1869. gradnju nove pučke škole za djevojčice. Njegovim je nastojanjem proširena i stara dječačka škola, koja je godine 1864. dobila prvi kat kao stan za učitelja. Kad je g. 1875. u život stupio novi školski zakon za Hrvatsku i Slavoniju, prestadoše župnici biti školski nadzornici, te je županijska oblast imenovala školske nadzornike. Ipak je narod u Gradecu tražio, da Smetiško bude izabran za mjesnoga školskoga nadzornika. Ovu su časnu službu vršili i nasljednici župnika Smetiška — poimence Ivan Lisac i Gjuro Šimončić — sve do g. 1895., kad je za mjesnoga školskog nazornika imenovan Antun Kruljac, provizor nadbiskupskog imanja. Uz nadzornika kao predsjednika birana su po općinskom zastupstvu još 4 člana školskog odbora. To je kasnije povišeno na 8 članova; uz to je školski odbor dobio i tri virilna člana, poimence: župnika, ravnajućeg učitelja i upravitelja općine.

Dječačka škola u Gradecu ima 2 knjižnice: učiteljsku i učeničku. Uz redovitu svoju plaću ubirahu učitelji iz općinske blagajne t. zv. petgodišnje doplatke. U lipnju g. 1911. povisio je ban dr. Nikola pl. Tomašić redovitu učiteljsku plaću za 10 postotaka, a ban Slavko pl. Cuvaj g. 1912. za daljnjih 15 postotaka. Kada je tečajem svjetskoga rata padala vrijednost novca, doznačila je hrvatska vlada učiteljima ratnu i nabavnu pripomoć, i to g. 1917. u iznosu od 1000 kruna, a g. 1918. u iznosu od 2000 kruna. Učiteljske su plaće znatno povišene g. 1919. Počevši pak od 1. lipnja 1920. ne uzdržaje učitelje gradečka općina nego sama država; zato učitelji poput ostalih državnih činovnika dobivaju svoju plaću iz blagajne poreznog ureda, a ne iz blagajne gradečke općine. Od onda je općini preostala samo dužnost, da gradi i uzdržaje školske zgrade, pa da za škole na svome području nabavlja knjige i druga učila; potonje je g. 1938. preuzela banska uprava, koja je u tu svrhu ubirala poseban »školski prirez« na izravni državni porez. Sada pak to čini Nezavisna Država Hrvatska.

Djevojačka škola.

Iz Tirola je u Zagreb g. 1845. nadbiskup dr. Juraj Haulik doveo časne sestre milosrdnice. On im je u Zagrebu na svoj trošak sagradio crkvu i samostan u Frankopanskoj ulici. Haulik je ovim sestrama milosrdnicama g. 1857. iznajmio nadbiskupsko imanje u Gradecu pod uvjetom, da za oranice i livade plaćaju godišnju zakupninu od 1200 forinti, a u nadbiskupskom dvorcu otvore odgojilište za siromašnu djecu. Tako su u Gradec

došle prve opatice. S njima je kao njihov spiritual (duhovnik) došao Ferdinand Rebić, svećenik ljubljanske biskupije, kako javljaju »Narodne Novine« od 15. studenoga 1857.

Župnikom u Gradecu postade 24. kolovoza 1862. Mijo Smetiško, koji je dotle bio vjeroučitelj i propovjednik u zagrebačkom samostanu sestara milosrdnica. On je zamislio, kako bi korisno bilo, da se u Gradecu osnuje posebna djevojačka škola, u kojoj bi podučavale sestre milosrdnice, kako su to već tada činile u Zagrebu. U tu svrhu zamoli Smetiško poglavarstvo sestara milosrdnica u Zagrebu, da u nadibskupskom dvorcu gradečkom odstupi oveću sobu za djevojačku školu, na kojoj će podučavati sestre milosrdnice.

Smetiškova je molba bila uslišana, te je u studenomu g. 1862. bio otvoren prvi razred djevojačke škole u nadbiskupskom dvorcu. Tu su časne sestre milosrdnice besplatno podučavale djevojčice gradečke župe. Na jesen g. 1863. otvoren je drugi razred djevojačke škole. Tada je ova škola imala 53 učenice, od toga 40 u prvom i 13 u drugom razredu. Kad je na jesen g. 1864. otvoren i treći razred, brojila je djevojačka škola 101 učenicu, od toga 21 u prvom, 25 u drugom, a 7 u trećem razredu, dok je 48 učenica polazilo opetovnicu, jer tada još nije bilo četvrtog razreda na pučkim školama u Hrvatskoj. Četvrti je razred na dječačkoj i djevojačkoj školi u Gradecu otvoren tekar godine 1877., kad je prvi razred imao 43, drugi 40, treći 24, a četvrti 24 učenice.

Početkom g. 1867. odlučilo je poglavarstvo sestara milosrdnica, da će napustiti zakup nadbiskupskog imanja u Gradecu. To je zabrinulo župnika Smetiška, jer se nije znalo, kamo će se smjestiti gradečka djevojačka škola, kada sestre milosrdnice ostave nadbiskupski dvor.

Iza poduljeg nagovaranja sklonuo je Smetiško gradečke župljane, da sami dobrovoljno sagrade posebnu zgradu za djevojačku školu. Smetiško je nadbiskupa dra. Jurja Haulika nagovorio, da za gradnju ove rimokatoličke konfesijonalne škole daruje polovicu rali svoga vrta, koji javna cesta dijeli od nadbiskupskoga dvora. Župljani su g. 1868. počeli praviti i paliti ciglu za gradnju djevojačke škole, a naredne godine 1869. započela je i sama gradnja ove jednokatne kuće. Kako su Gračani besplatno obavljali sve težačke poslove i privažali građevni materijal (pijesak, drvo, vapno, ciglu i crijep), potrošilo se samo 2000 forinti za gradnju ove jednokatnice. Zgrada bijaše dovršena već g. 1870., a gospodarska zgrada i vrtna ograda u ožujku g. 1871.

Međutim su opatice početkom g. 1871. ostavile nadbiskupski dvor i otišle u Zagreb. Sada se zabrinula i vrbovečka općina, pod koju je tada spadao Gradec. Na prijedlog župnika Smetiška zamolila je vrbovečka općina poglavarstvo sestara milosrdnica u Zagrebu, da pošalje u Gradec 2 učiteljske sile, koje će uz posebnu plaću od 400 forinti na godinu preuzeti obuku na djevojačkoj školi. Poglavarstvo se odazvalo toj molbi, te je u Gradec poslalo 2 sestre milosrdnice, od kojih je Alberta Matasić bila rodom iz Zagreba, a Pulharija Benda iz Ljubljane.

U spomenutoj jednokatnici stanovahu i podučavahu sestre milosrdnice 36 godina, t. j. od g. 1871. do g. 1907. Djevojačka je škola bila posve odijeljena od dječačke. Protiv njezine samostalnosti ustade godine 1905. učitelj Horvatić, koji je prvi od gradečkih učitelja bio imenovan »ravnajućim učiteljem«.« Školski je odbor po njegovoj uputi zaključio, da se djevojačka škola ujedini s muškom školom, a uprava jedne i druge škole da se povjerava ravnatelju Horvatiću; zato se od sada ima gradečka škola službeno zvati: »Opća pučka četverorazredna obospolna škola.«

Zaključak školskog odbora potvrdio je upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke; samo je naredbom od 6. listopada 1905. g. donio zaključak, da škola mora nositi naslov: »Niža opća pučka obospolna škola.«

Protiv toga zaključka ustadoše časne sestre milosrdnice, koje nikako nisu htjele dozvoliti, da njihovim radom u školi upravlja svjetovnjak. Opatice je podupro gradečki župnik Gjuro Šimončić. Borba se vodila gotovo 2 godine, a svršila se pobjedom sestara milosrdnica. Hrvatska je naime vlada 27. kolovoza 1907. ukinula naredbu upravnog odbora bjelovarsko-križevačke župnije od 6. listopada 1905. Od sada postoje u Gradecu dvije posve samostalne škole, od kojih jedna nosi naslov: »Djevojačka dvorazredna pučka škola.«

Međutim je u Gradecu bila g. 1896. osnovana posebna upravna općina. Sjedište općinskog ureda nalazilo se u privatnoj kući u Pavlovcu. Općinski je odbor 1905. zaključio, da će graditi posebnu zgradu za djevojačku školu, a dotadašnju školsku zgradu upotrijebiti za nastambu općinskog ureda i za stan općinskog bilježnika.

Nadbiskup dr. Juraj Posilović podupro je izvedbu toga zaključka time, što je općini za gradnju djevojačke škole prodao za 1000 kruna krasan i velik svoj voćnjak kod župne crkve. Tamo je općina troškom od 20.000 kruna sagradila g. 1906. prostranu prizemnu kuću, u kojoj se uz 2 velike školske sobe nalaze također prostorije za nastambu 6 sestara milosrdnica. U tu novu zgradu preselila se djevojačka škola koncem lipnja g. 1907. Osim školske zgrade imaju tu sestre milosrdnice vrt i voćnjak u površini od 1 rali i 300 četvornih hvati.

Počevši od g. 1907. nalazi se djevojačka škola neprekidno u toj školskoj zgradi. Tamo su i sestre milosrdnice — iza 50 godišnjeg boravka u Gradecu — konačno našle svoj dom. Gračani umiju cijeniti njihovu požrtvovnu službu. Ove se naime

opatice neumorno brinu za naobrazbu povjerenih djevojčica. One ih pomno odgajaju u duhu katoličke crkve. Podjedno se brinu za napredak svojih učenica u ručnom radu, pa u pjevanju i u svemu, što je lijepo i plemenito. Ali tako su časne sestre milosrdnice u Gradecu radile od prvoga početka. Najbolje nam to pokazuje priznanje, koje su stekle g. 1864.

Pod konac naime školske godine 1864. došao je u Gradec veliki župan i hrvatski književnik Ljudevit pl. Vukotinović. On je pribivao javnome ispitu djevojačke škole, koju su vodile časne sestre milosrdnice. Vukotinovića je iznenadio krasan uspjeh te škole. Zato je 10. kolovoza 1864. iz Zagreba upravio tadašnjem kotarskom sucu Dragutinu Pajanoviću u Vrbovac ovo pismo:

»Poglaviti gospodine veliki suče! Imao sam onomadne u samostanu milosrdnih sestara na Gradcu kod javnoga ispita lijepu priliku vidjeti, kakovim hvale vrijednim uspjehom milosrdne sestre posvećuju sile svoje othranjivanju i podučavanju djevojaka. Bogoljubno i rodoljubno posve narodno othranjivanje, što no ga tamo dobivaju djevojčice, sigurno će donijeti najblagonosnije posljedice budućem naraštaju. Zato izvolite, poglaviti suče, časnoj predstojnici i svima sestrama učiteljicama najuljudnije izjaviti moje potpuno priznanje i pohvalu u pogledu njihovoga uspješnoga podučavanja. Podjedno se izvolite pobrinuti, da se — na koliko to zasjeca u političku oblast — sva moguća pomoć pruži onom vrijednom zavodu. U ostalom s osobitim štovanjem: U Zagrebu 10. kolovoza 1864. na službu pripravan Ljudevit Vukotinović, veliki župan križevački.«

Lijepu priznanicu velisoga župana popratio je kotarski sudac Pajanović ovim dopisom:

»*Časnoj predstojnici milosrdnoga zavoda na Gradcu.*

Ovo — od tako visokoga i podjedno domoljubnim čuvstvom skroz i skroz nadahnutoga dostojanstvenika — otpremljeno mi pismo imadem čast u potpunom prijepisu tim radostnije časnoj sestri saopćiti, što u njemu izjavljeno priznanje jest pravi odjek mnijenja, koje ovdje općenito vlada. U Vrbovcu, na 19. kolovoza 1864. Dragutin Pajanović, veliki sudac.«

(Jedno i drugo pismo odštampano je u »Narodnim Novinama« od 16. prosinca 1864.)

Gradečki kolodvori.

Godine 1868. počela je zajednička ugarsko-hrvatska vlada graditi željezničku prugu od Zagreba preko Križevaca i Koprivnice do Žakanja, gdje je dobila preko Kaniže vezu sa Bečom i Budimpeštom. Gradnja se izvodila također tečajem cijele godine 1869., pa je ta važna pruga 4. siječnja 1870. predana javnomu prometu.

Isprvice su bile otvorene samo željezničke postaje u Sesvetama, Dugom Selu, Vrbovcu, Križevcima, Lepavini i Koprivnici. Da se željeznicom uzmognu služiti također Bjelovarčani, otvorena je 1. travnja 1871. postaja Gradec, i to na onom mjestu, gdje željezničku prugu siječe državna cesta, koja vodi od Zagreba preko Gradeca u Bjelovar i dalje u Viroviticu. O tomu su »Narodne Novine« od 28. ožujka 1871. donijele ovu obavijest: »Dne 1. travnja otvara se kod stražarnice broj 37 postaja Gradec za prijevoz osoba i prtljage. Ondje će po 1 čas stajati svi osobni i mješoviti vlakovi. Ova postaja nije priređena za otpravljanje tereta«. (Spomenuta stražarnica postoji još i danas, ali nosi broj 64 mjesto 37. Sa strane bjelovarske ceste vidi se na toj stražarnici prozorčić, kroz koji je željeznički stražar izdavao putnicima vozne karte).

Kako je željeznička postaja Gradec bila najbliža gradu Bjelovaru, pozvao je hrvatski sabor 17. listopada 1876. hrvatsku zemaljsku vladu, neka zajedničku vladu u Budimpešti sklone, da se željeznička postaja u Gradecu preustroji također za primanje razne robe, a ne samo putnika. Hrvatska je vlada živo i ozbiljno nastojala kod zajedničkog ministarstva za promet i javne radove, da se udovolji zaključku sabora hrvatskog. Iza svetrano iscrpljene rasprave napokon je ministarstvo za promet i javne radove javilo hrvatskoj vladi, da »pogledom na slabi promet, na malen prihod i na znatne troškove, koji bi bili potrebni za preustrojstvo željezničke postaje u Gradecu, ne može pristati na to, da spomenuto preustrojstvo preduzme država o svome trošku«.

U istom dopisu preporuča ministarstvo hrvatskoj vladi, neka ona izgradi cestu od Križevaca do Sv. Ivana-Žabna, gdje bi ova cesta imala priključak na cestu, koja već vodi od Zagreba preko Gradeca u Bjelovar. Ministarstvo u svome dopisu naglasuje, da bi izgradnja ceste Križevci—Sv. Ivan - Žabno omogućila Bjelovaru i okolici uporabu željezničke postaje, koja u Križevcima već postoji za robni promet.

Nato je hrvatska vlada dopis ministarstva za promet i javne radove priopćila poglavarstvu grada Bjelovara i bjelovarskoj podžupaniji s pozivom, da ispitaju dotične gradnje, pa da se očituju, ne bi li oni bili voljni preuzeti troškove za izgradnju ceste od Križevaca do Sv. Ivana-Žabna ili za preustrojstvo željezničke postaje Gradec.

Gradsko je poglavarstvo u Bjelovaru odgovorilo hrvatskoj zemaljskoj vladi, da u spomenute svrhe ne može ništa pridonijeti, pošto mora dograditi gimnazijsku zgradu. Bjelovarski pak trgovci izjaviše, da su pripravni putem subskripcije pridonijeti 5000 forinti, ali i to istom onda, kada će se vidjeti, da je zaista preduzeta dogradnja ili preustrojstvo željezničke postaje Gradec.

O svemu tomu je godine 1880. u hrvatskoj sabornici raspravljao odbor za obrt, trgovinu, promet i javne radnje. U ime toga odbora podnio je izvjestitelj Ante Zindl u hrvatskom saboru 24. lipnja 1880. izvještaj, koji svršava ovako: »Iz troškovnika, koji je sastavilo ravnateljstvo državnih željeznica, uvjerio se odbor, da bi preustrojstvo željezničke postaje Gradec zaista stajalo preko 50.000 forinti, izuzev trošak, koji bi iziskivalo povećanje željezničkog osoblja na spomenutoj postaji. Jednako se odbor uvjerio, da bi pučanstvu mnogo veću korist donijela izgradnja ceste od Križevaca do Sv. Ivana-Žabna, nego li preustrojstvo željezničke postaje Gradec. Zato odbor predlaže, neka se do kraja izvede gradnja spomenute ceste, koja se već počela graditi«. Hrvatski je sabor taj prijedlog jednoglasno prihvatio.

Bjelovarski su trgovci nato pokrenuli misao, da bi trebalo stvoriti izravan priključak Bjelovara na željezničku prugu Zagreb—Žakanj. Mnogi su Bjelovarčani predlagali, neka se izgradi željeznička pruga od Bjelovara preko Pitomače i Virovitice do Barča, odakle je već vodila pruga društva »Južne željeznice« preko Gole i Žakanja u Kanižu i Beč. Tako je u »Narodnim Novinama« od 11. svibnja 1881. izašao uvodni članak pod naslovom »Nešto misli o bjelovarskoj željeznici«. Pisac prezoruča gradnju 78 kilometara duge željezničke pruge od Barča preko Bjelovara do Gradeca. Za gradnju dijela ove pruge od Bjelovara do Gradeca postoji poteškoća jedino kod brda između Gradeca i Bolča (u Hagnju), inače je posve ravno zemljište i bez potrebe gradnje velikih mostova. Pisac drži, da bi zgodnije bilo povući spomenutu prugu od Bjelovara preko Farkaševca do Vrbovca, premda bi ta pruga bila za 5 kilometara dulja. Najzgodnija bi pak bila gradnja pruge od Bjelovara preko Dubrave do Božjakovine, gdje bi onda trebalo podići kolodvor; ova bi pruga bila 13 kilometara dulja od pruge Bjelovar-Gradec.

Dugo su još bjelovarski građani čeznuli za željezničkom vezom. Oni su preko 23 godine morali putovati kolima do željezničke postaje Gradec, koja je 34 kilometara udaljena od Bjelovara. Konačno su Bjelovarčani sastavili dioničko društvo, koje će graditi željezničku prugu Gradec-Bjelovar s nastavkom do Virovitice. (Društvo »Južne željeznice« izgradilo je i 18. kolovoza 1885. prometu predalo željezničku prugu od Barča preko Virovitice do Daruvara i Pakraca).

Madžari se usprotiviše gradnji željezničke pruge Bjelovar-Gradec. Oni su naime sustavno pazili na to, da se željezničke pruge grade tako, kako će najbolje odgovarati Budimpešti. Zato su počeli zahtijevati, neka se bjelovarska pruga gradi tako, da će od postaje Sv. Ivan-Žabno voditi u Križevce mjesto u Gradec.

Uzalud su Bjelovarčani dokazivali, da bi time njihova vožnja željeznicom do Zagreba, kamo najviše putuju, bez potrebe bila dulja za 15 kilometara. U Križevce je 25. listopada 1890. iz Budimpešte došao građevni savjetnik Geduly, kao izaslanik ministarstva trgovine, koje je tada upravljalo i javnim željeznicama. Geduly je preuzeo reviziju — do tada zasnovane — trase bjelovarske željeznice. On je ovu trasu samovoljno promijenio odredbom- da bjelovarska željeznička pruga mora od postaje Sv. Ivan-Žabno voditi u Križevce, a ne u Gradec. Ova je pruga zaista god. 1893. i 1894. građena, pa je 12. rujna 1894. predana redovitom prometu. (Njezin je nastavak preko Kloštra i Pitomače do Virovitice dovršen godine 1900.).

Međutim je Gradec na jesen godine 1893. dobio svoj kolodvor mjesto dotadašnje stražarnice. O tomu, kako se to desilo, doznajemo iz dopisa, koji je 14. rujna 1893. štampan u »Narodnim Novinama«, a glasio je ovako:

Tvrtka Sorger i drug iz Osijeka kupila je u rujnu godine 1892. državnu hrastovu šumu, koja se zove »Bukovac«, a udaljena je tri četvrta sata od željezničke postaje Gradec. Spomenuta je tvrtka odlučila, da će u Gradecu podići veliku parnu pilanu, u koju će se na tehničku izradbu dovažati drva iz šume Bukovca. U tu je svrhu tik željezničke postaje iznajmila 9 rali veliko zemljište zagrebačke nadbiskupije, pa je tu već u svibnju g. 1893. dovršila i otvorila svoju tvornicu. Pilana je uređena najmodernijim strojevima, koje tjera parni lokomobil u jakosti od 100 konjskih sila. Isti taj parostroj proizvodi također električnu rasvjetu u tvornici.

Pilana zaposluje 300 do 400 radnika, sve samih kršnih Primoraca. Radnici se dijele na strukovne i na obične (nadničare), a ima i takvih radnika, koji su plaćeni na mjesec mjesto na tjedan. Čitav posao rukovodi 12 vrsnih činovnika, koji su strukovno izobraženi. Svi su činovnici i radnici smješteni u zgradama, koje su podignute oko pilane. Zato cijeli taj teritorij ima obilježje prave tvornice.

Radnici su osigurani za slučaj tjelesne nesreće, a uz to plaćaju 3 postotka za bolničku zakladu. U slučaju potrebe radi se 10 do 12 sati mjesto redovitih 8 sati dnevnoga rada, što se onda dvostruko nagrađuje. Divno je pogledati uzorno uređeni prostor u veličini od 5 rali, gdje je smješten izrađen drveni materijal, koji je već priugotovljen za sve moguće svrhe. Taj se materijal izvozi u Englesku, Francusku, Belgiju, Španjolsku, Bavarsku i Ugarsku, dapače i u Egipat, gdje se gradečkim drvom upravo gradi most preko široke rijeke Nila.

Domaći seljaci mnogo zarađuju izvažanjem drva iz šume Bukovca do pilane u Gradecu. Neki seljaci služe i kao obični težaci. Uz to dobivaju Gračani jeftino od pilane drvo za ogrjev, jer se ne mogu svi komadi upotrijebiti za tehničke svrhe. Usli-

jed pilane silno je porasao osobni promet na željeznici, gdje je do sada bila samo malena željeznička postaja. Zato se sada uplivom tvrtke Sorger gradi pravi kolodvor sjeverno od stražarnice. Taj će kolodvor naskoro biti dovršen i prometu predan. Uplivom iste tvrtke Sorger bit će za koji dan prometu predana i brzojavna postaja, jer je Gradec do sada imao samo poštanski ured. Ista je tvrtka u najam uzela od upraviteljstva nadbiskupskih dobara i onu (Lauševu) gostionicu kod kolodvora, koju sada nadograđuje, da udobnije posluži radnicima i putnicima.

Oveća prizemna zgrada, u kojoj je na jesen g. 1893. bio smješten drugi gradečki kolodvor, postoji još i sada, a u njoj se nalazi stan za prometnoga činovnika. Taj drugi kolodvor u Gradecu služio je prometu samo 9. godina. Na željezničkoj naime pruzi, koja od Zagreba (počevši od 15. studenoga 1894.) vodi u Budimpeštu ravno preko Đekeneša (a ne okolo preko Žakanja i Kaniže), silno je porasao promet, jer se ovuda izvozila roba iz Ugarske na Rijeku i obratno. Kako ova pruga nema dvostruke tračnice, bila je državna željeznica prisiljena, da otvara nove kolodvore, na kojima će se moći vlakovi »križati«. Tako je između Vrbovca i Križevaca trebalo podići kolodvor s nekoliko kolosjeka u duljini od pol kilometra. To se nije moglo u Gradecu izvesti tamo, gdje je bio drugi kolodvor, jer bi ranžiranje vlakova sprečavalo promet na javnoj cesti prema Bjelovaru. Zato je izabran prostor sjeverno od drugoga kolodvora, gdje je u tu svrhu državna željeznica od zagrebačke nadbiskupije kupila potrebito zemljište. Tamo je godine 1902. građen novi kolodvor u obliku jednokatnice. Željeznička je uprava izgradila i cestu do toga trećega kolodvora u Gradecu.

Bilješke iz gradečke prošlosti.

Lovro pl. Agaić, graničarski kapetan i zapovjednik tvrđe u Koprivnici, te njegova supruga Helena pl. Paris dali su godine 1678. na svoj trošak izraditi četiri kamenita stupa, koje su postavili u staroj gradečkoj crkvi sv. Petra. Iz ove su crkve spomenuti stupovi premješteni poslije 100 godina u novu župnu crkvu sv. Križa. Danas jošte u toj župnoj crkvi stoji jedan stup, a na nj je postavljen kameniti kip Žalosne Majke Božje, koji je nekada bio u kapelici pred ulazom u nadbiskupski dvor. Na stupu je uklesan ovaj skraćeni latinski napis: »O gloriosa Domina et spes nostra! Sicut mundus per manus tuas recepit Salvatorem, ita in manibus tuis spero me visurum Dominum Jesum Christum. Generosus dominus Laurentius Agaić, sacrae cesarae regiaeque Majestatis praesidii Capronccensis capitaneus et commendans, et cum generosa domina Helena Paris, consorte sua, fieri fecit omnes quatuor, anno Domini 1678.«

Stjepan Čuntić, upravitelj biskupskog imanja Gradec, javlja 27. siječnja 1755. zagrebačkom biskupu Tausiju, da su zemljomjeri — pod nadzorom časnika Švajgera i Hrustana mjerili zemlju u selu Zvekovcima, koje spada pod župu u Dubravi. Radi toga se uzrujao narod, pa je u subotu na večer 300 graničara navalilo na spomenute časnike. Švajger je sretno utekao u Gradec, gdje se zaklonio kod župnika Matije Petrovića. Naprotiv su graničari uhvatili časnika Hrustana. (Pismo se nalazi u bivšem tajnom dvorskom arkivu u Beču, a priopćio ga je dr. Ljudevit Ivančan u Vjesniku arkiva, knjiga IV. strana 165.).

Prigodom kalničke seljačke bune, koja je buknula u veljači godine 1755., sudjelovao je i Juraj Ruganec, kmet grofice Drašković, udovice Petra Keglevića, vlastelina kalničkog. Ruganec je osobitom vještinom palio vlastelinske dvorce i majure. Tako je on zapalio i biskupov štagalj u Gradecu. Ruganca je u Fodrovcu uhvatio Ivan Kešer, koga je podban Ivan Rauch poslao u Miholjec s odjelom vojske.

U gradečkom je dvorcu bila g. 1762. održana velika skupština križevačke županije. Skupštinu je sazvao Antun pl. Bedeković, upravitelj križevačke županije. On je podjedno upravljao imanjima zagrebačke biskupije kao »vicarius in temporalibus.« Na toj skupštini je obavljena i t. zv. »varmeđinska restauracija«, t. j. obnova (izbor) činovništva križevačke županije. (Krčelić Baltazar: »Annuae«, strana 427.)

Biskupovim imanjem u Gradecu je sredinom 18. vijeka upravljao Josip pl. Arbanas, kojega je zagrebački biskup Franjo Tausi imenovao gradečkim provizorom (providnikom). Arbanas bijaše ugledan plemić. Najbolje se to vidjelo godine 1762., kada se na velikoj skupštini u gradečkom dvorcu obavljao izbor činovništva križevačke županije. Prisutni su plemići Josipa Arbanasa izabrali za redovitoga podžupana križevačke župnije. Podžupan je stvarno upravljao cijelom županijom, jer je vodio sve upravne i sudbene poslove. Zato treba i zamjenika, koji će ga zamjenjivati u slučaju bolesti. Spomenuta je skupština zamjenikom podžupana Arbana izabrala Ignaca Kašnera, vlastelina iz Ravna. Arbanas je i nadalje ostao provizorom gradečkim. On bijaše vjenčan s Julijanom pl. Jelačić, sestrom Josipa pl. Jelačića, vlasnika imanja Bedenice kod Sv. Ivana Zeline. Kad je Josip g. 1767. umro bez djece, zatražila je Bedenicu njegova sestra Julijana, jer je to bilo imanje njezino oca i djeda. Protiv toga ustade Konstancija pl. Bušić, udovica Josipa pl. Jelačića, premda je uvijek govorila, da ona nije prava žena Josipova, s kojim nije htjela za života niti zajedno stanovati. Radi toga je Julijana pl. Arbanas povela parnicu protiv Konstancije pl. Bušić. (Acta congregationalia god. 1767., broj 50. Rukopis u hrvatskom državnom arkivu u Zagrebu).

Kad je godine 1767. u Gradec došao zagrebački kanonik Mijo Margetić, da kao čazmanski arhiđakon vizitira gradečku župu, uređeno je i podavanje lukna. Tako su župljani iz Gradeca, Potočeca, Repinca i Buzadovca ugovorili, da će župniku mjesto podavanja žitka plaćati po 8 groši. Župljani iz Fuke i Zabrđa moraju godimice dati 59 zagrebačkih vagana žita. To se sada preračunalo u požunski vagan, kakav se tada upotrebljavao u Gradecu, a koji je sadržavao samo 16 pinta. Zato će ova 2 sela od sada župniku podavati 81 požunski vagan i 2 pinte. Župljani pak iz Tučenika i Salajaca imaju dati godimice 30 požunskih vagana i 8 pinta. Sve je to uređeno po ugovoru, koji je još godine 1742. bio učinjen pred čazmanskim arhiđakonom i pred izaslanikom zapovjednika križevačke krajiške pukovnije.

Pod biskupski je »grad« (kaštel) u Gradecu godine 1769. spadalo 21 selo, poimence: Gradec, Potočec, Veliki Brezovec, Jales, Mali Brezovec, Mokrice, Brezje, Podvinje, Vugrinšćina (Selnica), Gorice, Miholjec, Cugovec, Lubena, Đurđic, Čulinec, Buzadovec, Repinec, Brežane i Biškupec u križevačkoj županiji, a Črnec i Tomaševec u županiji varaždinskoj, te povrh toga još »domus Varasdinensis«, t. j. biskupova kuća u Varaždinu. (Izvornik u Hrvatskom državnom arkivu u Zagrebu: Zbirka »Urbaria et Conscriptiones«, svezak 102, broj 12). Tada već nisu Gradecu pripadala sela: Zabrđe, Fuka, Grabrić, Salajci i Tučenik. Ova su sela od gradečkog imanja otrgnuta godine 1768., kada ih je kraljevsko povjerenstvo pripojilo Vojnoj Krajini. Zagrebački je biskup u zamjenu dobio veliko i bogato selo Ivanec kod Koprivnice, koje je dotle pripadalo Vojnoj Krajini.

Službeno je 4. srpnja 1802. ustanovljeno, da cijela gradečka župa broji 2215 žitelja rimokatoličke i 3 žitelja (u Fuki) grčkoistočne vjere. Sam je Gradec imao 302, Pavlovec i Potočec zajedno 446, Veliki Brezovec 114, Mali Brezovec 81, Podjales 178, Repinec 122, Festinec i Pakasin zajedno 107, Cugovec 231, Lubena 82, Tučenik i Salajci zajedno 213, Zabrđe 221, Fuka 58 i Grabrić 60 žitelja. Na onom dijelu gradečke župe, koji je godine 1802. pripadao t. zv. »Provincijalu« (t. j. građanskoj Hrvatskoj, a ne Vojnoj Krajini), popisane su i kuće. Tako se ustanovilo, da selo Gradec ima 31 kuću, Pavlovec s Potočecom 36, Veliki i Mali Brezovec zajedno 19, Podjales 10, Repinec 9, a Pakasin zajedno s Festincem 8 kuća. Prema tomu je na području gradečke župe — izuzev sva graničarska sela (istočno od rijeke Glogovnice) — godine 1802. bilo samo 113 kuća, u kojima je stanovalo 1350 žitelja. To znači, da su Gračani godine 1802. živjeli u zadrugama, jer je poprečno u svakoj kući bilo 12 stanovnika.

U Gradecu je biskup dr. Juraj Haulik odlučio godine 1847. podići novi župni dvor, jer je stari bio već u trošnom stanju. Novi su dvor počeli graditi 3. lipnja 1847., a dovršen je u rujnu g. 1848. Kako je tada upravo započeo rat između Hrvata i Madžara, blagoslovljen je novi župni dvor istom u nedjelju poslije Uzvišenja sv. Križa g. 1849. Blagoslov je obavio Ivan Ivančić, župnik iz Štefanja, kao podarhiđakon ivanićkoga crkvenoga kotara, kojemu je tada jošte pripadala i gradečka župa. Novi župni dvor, koji se impoznatno diže iznad ceste, morali su popravljati već g. 1868. (Stari je župni dvor postojao jošte g. 1862.).

Gradečka je župa godine 1848. brojila 2965 žitelja. Od toga je sam Gradec imao 394, Pavlovec 495, Podjales 140, Repinec 150, Festinec 80, Pakasin 100, Tučenik zajedno sa Salajcima 303, Lubena 92, Cugovec 315, Grabrić 90, Fuka 72, Zabrđe 304, Potočec 170, a Veliki i Mali Brezovec (zajedno) 260. Na području cijele gradečke župe nije stanovao nijedan inovjerac, nego su svi žitelji bili rimokatoličke vjere. Pučka škola u Gradecu imala je 70 obvezanika. U župnom dvoru, koji poput župne crkve stoji pod patronatom zagrebačkog biskupa, stanuje župnik Franjo Kureš, koji je za svećenika bio zaređen godine 1828. On vodi crkvene (t. zv. matične) knjige. Matica krštenih počinje s godinom 1678., matica vjenčanih s god. 1671., a matica umrlih vjernika gradečke župe s godinom 1761.

Čini se, da je mnogo Gračana poginulo tečajem god. 1848. i 1849. na bojištima u Italiji i u Ugarskoj. Vjerojatno je neke žitelje pokosila i kolera, koja je godine 1849. harala u sjevernoj Hrvatskoj, naročito u Križevcima. Tako se dade protumačiti činjenica, da je gradečka župa godine 1851. brojila samo 2890 žitelja. Ona se dakle od godine 1848. umanjila za 75 mjesto da se u ove 3 godine povećala barem za toliko žitelja.

Od starine je gradečka župna crkva pripadala čazmanskom arhiđakonatu. Kad su uređeni crkveni kotari, dospjela je gradečka župa pod ivanićki kotar. Tako je ostalo do godine 1871., kad je duhovni stol u Zagrebu — po želji nadbiskupa Josipa Mihalovića — dozvolio, da se gradečka župa odijeli od udaljenog ivanićkoga kotara, pa da se pripoji znatno bližemu križevačkomu kotaru, kojemu pripadaju također susjedne župe u Vrbovcu, Lovrečini i Preseki. Tim je gradečka župa ispala također iz čazmanskog arhiđakonata, pa je dospjela u kalnički arhiđakonat. Nadbiskup je gradečkoga župnika Miju Smetiška odmah imenovao podarhiđakonom križevačkoga crkvenoga kotara.

Zagrebački je nadbiskup Josip Mihalović često dolazio u Gradec, gdje je običavao sprovesti i dulje vremena. Nadbiskupa je g. 1874. u Gradecu posjetio nadvojvoda Albreht, koji je kao maršal austrijske vojske obišao velik dio Hrvatske. On je u Gradec doputovao vlakom iz Zagreba 26. travnja u 6 sati i 20 časa poslije podne. Nadvojvodu je pratio general topništva Antun vitez Mollinary, koji je bio glavni vojni zapovjednik u Zagrebu i podjedno upravitelj cijeloga teritorija bivše Vojne Kra-

jine. S nadvojvodom su u Gradec došli još neki viši časnici, među ostalima i potpukovnik König, šef glavnog stožera. Na malenom gradečkom kolodvoru dočekaše ih nadbiskup sa mnogo svećenika, te kotarsko i općinsko činovništvo iz Križevaca i Vrbovca. S njima je maršal pješice pošao uzbrdo do nadbiskupskog dvorca, pred kojim ga je dočekala i klicanjem pozdravila školska mladež uz gruvanje mužara. Nadvojvoda se odmah sa cijelom pratnjom zaputio u župnu crkvu, gdje je klečeći molio. Iz crkve je pošao u djevojačku školu, gdje su ga pozdravile časne sestre milosrdnice s djevojčicama. Nato je unišao u nadbiskupski dvorac, gdje je večerao i prenoćio. Sutradan u jutro odvezao se nadvojvoda kočijom u Bjelovar, odakle je još istoga dana preko Đurđevca stigao u Koprivnicu.

Na majuru zagrebačkog nadbiskupa zapalio se 28. listopada 1893. o podne najveći štagalj, u kojemu bijaše preko 200 vozova sijena i do 1000 vagana raznovrsnoga žita. Iz pilane je odmah — pod vodstvom Supančića — na garište pojurilo 200 radnika sa štrcaljkama i sa svim potrebitim oruđem. Njima je pošlo za rukom lokalizirati vatru, da ne prijeđe na druge gospodarske zgrade. Spašen je dapače i onaj dio štaglja, u kojemu se nalazilo žito, koje nije bilo osigurano, dok je sijeno bilo osigurano.

U Gradecu je na pošti 17. travnja 1894. otvorena b r z o j a v n a postaja. Naredne je godine hrvatska zemaljska vlada dozvolila, da se Gradec odijeli od vrbovečke upravne općine, pa da se u Gradecu osnuje posebna u p r a v n a o p ć i n a, kojoj će pripadati sela: Gradec, Pavlovec, Potočec, Mali Brezovec, Podjales, Veliki Brezovec, Repinec, Festinec i Pakasin. Zastupstvo novo ustrojene općine je 30. prosinca 1895. održalo prvu svoju sjednicu, kojoj je predsjedao Pavao Huber, kotarski predstojnik iz Križevaca. Zastupstvo je zaključilo, da se banu Dragutinu grofu Khuen-Hedervariju i velikomu županu dru Milutinu pl. Kukuljeviću ima poslati zahvala, što su dozvolili osnutak upravne općine Gradec. Nova je općina počela uredovati 11. siječnja 1896. Prvim je upraviteljem gradečke općine postao Josip Vađon, nećak hrvatskoga romanopisca Ljube Babića Đalskoga, dok je za blagajnika bio izabran M. Matijašić.

»Narodne Novine« od 3. studenoga 1905. donijele su ovaj dopis, koji im je iz Gradeca bio poslan 27. listopada: »U upravnoj općini Gradec kraj Vrbovca ustrojilo se ovih dana dobrovoljno vatrogasno društvo, i to nastojanjem domaćega župnika i općinskog upravitelja, od kojih je prvi bio privremeni predsjednik, a drugi tajnik, dok nisu pravila potvrđena od vlade. Na konstituirajućoj skuštini imalo je društvo 40 izvršujućih i 23 podupirajuća člana. Ovi su u smislu društvenih pravila izabrali za predsjednika župnika Đuru Šimončića, za tajnika M. Heraka, za blagajnika Đuru Matijašića, za vojvodu Franju Kolarića, glavara željezničke postaje, za podvojvodu trgovca Stevu

Kušića, a za odjelne vođe: Antuna Zlobca, Franju Knežareka i Matu Baguna. Ovako ustrojeno društvo napreduje svakim danom, te će već za koje vrijeme biti potpuno spremno priskočiti svakom zgodom u pomoć susjedu i bližnjemu.«

Na majuru nadbiskupa zagrebačkog u Gradecu zapalila se 19. travnja 1907. neka daščara. Silan je sjeverni vjetar raznio vatru preko Dedakove kuće na zgrade ispod istočne strane nadbiskupova dvorca, gdje je stanovalo nekoliko obitelji Rakoš i Rakošec. Goruća je slama letjela preko novogradnje djevojačke škole u Pavlovac, pa i dalje sve do sela Potočeca. Gradečki su vatrogasci prvi put nastupili. Oni su učinili sve, što su mogli za obranu od strašne vatre. Ipak je izgorjelo 35 zgrada, od toga 15 istočno od nadbiskupova dvorca.

Iste se godine 1907. — mjeseca lipnja — djevojačka škola preselila u novu zgradu. Stara pak djevojačka škola, u kojoj su časne sestre milosrdnice boravile 35 godina, pretvorena je u općinski ured.

Uoči Miholja godine 1908. stradao je Gradec s okolicom od strašnoga nevremena. Pala je silna tuča, koja je potukla vinograde, a na poljima oštetila kukuruz i druge jesenske plodine. Još više je štete orkan s tučom počinio na voćkama, kojima je polamao grane, te na krovovima gradečkih kuća i gospodarskih zgrada.

Napredna sela Pakasin, Festinec i Repinec sagradiše godine 1910. veliku novu kapelu sv. Ivana Krstitelja. Troškom od 9000 kruna u gotovu novcu — a podavanjem besplatnih težaka i podvoza građevnog tvoriva — podignuta je lijepa ova kapela na vinorodnom brežuljku Lovrentovici, radi čega je vidljiva iz nebrojenih sela u gradečkoj okolici.

U preostalom dijelu ogromnoga štaglja uredio je nadbiskup dr. Juraj Posilović spremište žita. Njegov pak nasljednik dr. Ante Bauer dade ondje godine 1912. urediti krasan mlin, koji je mogao proizvoditi i najfinije brašno. S tim u savezu uveden je g. 1913. i vodovod. Tamo naime, gdje je prije 20 godina bila osnovana Sorgerova pilana, nalazio se preko 100 metara duboki arteški zdenac. Iz toga se zdenca pomoću električnog pogona tjera voda na brijeg kroz cijevi, koje su duge 1000 metara. Nad spomenutim mlinom načinjen je rezervoar, koji može primiti preko 200 hektolitara vode iz vodovoda. Iz rezervoara je voda drugim cijevima uvedena u nadbiskupski dvor, u djevojačku školu, na majursko dvorište, te pred općinu i dječačku školu. Mlin je g. 1926. kupio Zvonimir Horvat, koji ga je kao stručnjak temeljito preudesio i pretvorio u moderni paromlin. Kako je već davno prestala djelovati tvornica, koju je Sorger g. 1893. utemeljio kod željezničke pruge, uredio je Zvonimir Horvat uz svoj paromlin i pilanu. Ova je dobro poslužila

Gračanima i susjednim selima, gdje su posljednjih godina razdijeljene zemljišne zajednice, te su seljaci većim dijelom posjekli svoje — tako dobivene — šume, a drvo su dali u gradečkoj pilani izrađivati za građevnu svrhu.

Na gradečkom su kolodvoru 26. veljače 1914. — u ovećim razmacima — postavljena 3 jarbola, koji su dobili t. zv. Kronos žarulje. Svaka je takva kružna svjetiljka imala jakost od tisuću svijeća. Time bijaše gradečki kolodvor dobro rasvijetljen. Žalibože je ta rasvjeta prestala već godine 1918., kad je Hrvatska dospjela u okvir države Jugoslavije. Inače služi kolodvor na ukras Gradecu, jer se glavar postaje Sabljak neumorno brine za čistoću i za lijepe nasade cvijeća.

Pri koncu svjetskoga rata g. 1917. izgubila je župna crkva u Gradecu sva 3 svoja zvona, te je preostalo samo sitno zvonce. Deset godina iza toga rata kupljeni su novi zvonovi, u koju svrhu su najviše pridonijele zemljišne zajednice. Malomu je zvonu kumovao dr. Juraj Krnjević, srednjemu dr. Vlatko Maček, a velikomu zvonu profesor dr. Rudolf Horvat sa svojom suprugom Jelisavom rođenom Kruljac.

Prigodom prevrata na jesen godine 1918. bilo je pljačkanja također u Gradecu. Radi pljačkanja su uhvaćena 2 vojnika, od kojih je jedan bio zastavnik, a drugi narednik. Prijeki je sud obadva pljačkaša osudio na smrt, te su oni bili 4. studenoga 1918. strijeljani pred gradečkom crkvom. Jedan bijaše rodom Dalmatinac, dok se drugi pljačkaš rodio u selu Orle kod Velike Gorice. Radi uzrujanosti, koja je zbog pljačkanja vladala u Gradecu i u okolišnim selima, bila je prekinuta i obuka u školi. Obuka je nastavljena 11. studenoga.

Učitelj Srećko Johanes je u Gradecu godine 1926. osnovao hrvatsko seljačko pjevačko društvo »Grozd«. Kako su Gračani vrsni pjevači, krasno je napredovao »Grozd«, koji je sa svojim mješovitim zborom uspješno nastupio također u Zagrebu. Društvo se kasnije ipak raspalo. Najviše je to skrivio sam Johanes, koji je »Grozd« 10. studenoga 1929. odveo u Beograd, gdje je društvo pjevalo pred kraljem Aleksandrom. To bijaše krivo rodoljubnim Gračanima, koji su Johanesu pogotovo zamjerili, što je naredne godine 1930. (mjeseca studenoga) gradečke pjevače opet odveo u Srbiju, gdje je »Grozd« priredio koncerte u Nišu, Skoplju i Kumanovu. Johanes je u travnju g. 1930. utemeljio u Gradecu također »Sokol kraljevine Jugoslavije«. U to društvo nisu htjeli stupiti članovi prijašnjega »Hrvatskoga Sokola«, koji je po odredbi diktatorske vlasti morao prestati koncem g. 1929. Novo sokolsko društvo nije uopće u Gradecu steklo nikakvih simpatija. Zato je već g. 1934. prestalo raditi, jer nije imalo »ni članova ni podmlatka ni naraštaja, pa niti načelnika«, kako izvješćuje sam Johanes.

Da se pojača vjerski žar, pozvao je upravitelj župe Franjo Brdarić zagrebačke Isusovce, da prirede svete misije u Gradecu. Pozivu se odazvaše o. Ilija Gavrić i o. Michielli. Oni su od 17. do 19. prosinca 1915. održali uspješne propovijedi, kojima je prisustvovao i nadbiskup dr. Bauer sa svojim tajnikom drom Kamilom Dočkalom. Druge je svete misije od 11. do 18. ožujka 1934. udesio gradečki župnik dr. Vilim Nuk. Tada su propovijedali oci Franjevci: Đuro Bencetić iz Karlovca i Solan Matković iz Čakovca.

U Gradecu je nadbiskup dr. Ante Bauer na proljeće g. 1912. dijelio sakramenat sv. potvrde, koji je primilo 1256 osoba. Tom je prigodom u nadbiskupskom dvorcu priredio svečan objed, kojemu su prisustvovali svećenici iz cijele okolice. Iz Ravna je nadbiskup 14. lipnja 1927. ponovno došao u Gradec, gdje je sutradan potvrdio 713 osoba. Jednako je i nadbiskup dr. Alojzije Stepinac g. 1936. mnogobrojnim osobama u Gradecu podijelio sv. potvrdu.

Beloši i Rasani ili Krisi

Napisao **Juraj Čuk**

1. Pred nama je rod tinjskih župana ili sudaca, koji su nosili značajna imena Katala i Beloša.

God. 1182. dosudio je Mauro, »župan i cijele primorske zemlje marni upravljač«, Kokićane Stanku, sinu Petra Lapčana. Stanku ih je osporavao Dragoš, sin Prodana Otolenića.[1] »Mauro« je primorski ban Makar Moslavački. Kod izricanja presude bili su prisutni bribirski župan Miroslav, tinjski Katal, sidraški Desko, sin Slovinje, lučki Kosma Pribičević, Jakob, sin Mislimira, i Miha »Zadranin«. Svjedočili su Grubeša Gausić (Gauçuli), Radoš Hrisić, Rastiša Virović sin Desimira i Mihajlo, sin Strijana, koji su potvrdili, da znadu, da je još djed Stankov Pribić prijeporni posjed uživao. Kod uvedenja u posjed bili su Kačići Miroš i sin njegov Dobroš, Dragoslav sin Otora, Juraj i Desko sinovi Toliša, Dragoš, Pribislav i Premko, Cernosići (Sernosechi) Predko, Tehomir i Lemeš, Praskovići Prvoslav, Strahonja i Granić. Službu pristava ovršio je Gradislav Mirošević.

Ne samo Katal, nego i spomenuti Grubeša bio je tinjski župan ili sudac, no prije Katala.[2] Iz vremena prije Grubeše poznat nam je tinjski župan, »iudex Tini«, Tolen.[3] Kao kod

[1] Cod. II. 178. 179. 1182.
[2] Cod. II. 127. 132. 1172.
[3] Cod. II. 96. 99. 1164.

parnice 1182. Grubeša, tako je Tolen u jednoj parnici od god. 1164., koju je vodila Bona ili Dobra, nadstojnica samostana sv. Dimitrija i Tome, sa »Slamosanima« (pravo Dlamosanima), svjedočio na prvom mjestu. Prijeporne zemlje bile su u Mokranima pod Tinjskim brdom (sub monte Tini) ili pravo Tinjskoj Gorici u susjedstvu Mogorovića (Mogorouizi). U toj su parnici sudili ban Beloš i njegova »braća« primorski bani Stjepan i Čip ili Čop.

Parnicu, o kojoj govori isprava od god. 1172., vodio je Vučina, unuk Plesana, »pridavkom«, ili bolje po porodici Brukona, s opatom sv. Kozme i Damjana Niciforom za zemlje u Tinju. Vučina je za ove zemlje vodio više parnica. U zadnjoj od god. 1188. svjedoci su zavoda Vučina sin Tola, Beloš od Tinja (Beloscius de Teno) i Jakob Hropinić. Ma da se Beloš ne navodi izričito kao sudac Tinja, ipak na tu njegovu službu zaključujemo po predikatu »de Teno«, a svakako bio je »Tinjanin«.

Spomenuti Kokićani ili Kokani bili su u kraju Tinja i Nadina, a tamo je rod Stankov imao drugi veći posjed Korin, koji se ne smije zamjenjivati s Karinom na Karinskom zaljevu. Iz nekoliko isprava iz prve polovice trinaestog vijeka vidimo, kako su porodice naših tinjskih župana, nakon što su Kokićani voljom Stanka i njegova sina Jurja poslije njihove smrti prešli na samostan sv. Krševana u Zadru, višeput pokušale, da samostanu posjed oduzmu. Što je za nas kod toga osobito, jest, da te porodice sada nastupaju kao »Zadrani«, te da nije teško dalje po tome ustanoviti, da su one među »Zadranima« od starine, baš kao i rod Stankov.

Kačić Dragoslav sin Otora, koji je bio kod zavoda za Kokićane u parnici 1182., bio je živ još god. 1238., te sa svojim bratom Petrom svjedoči, da baš Kamaša Kapić (Capillitus) i Krševan Belošev (Bellosii) nijesu protuslovili, kad je Tolimir sin Radoša Šubića izvršujući posljednju volju sina Stankova Jurja, koji mu je po sestri bio nećak, uvodio samostan sv. Krševana u posjed Kokićana, nego su pače Kamaša i Krševan pred svima pokazivali međe.[4] Ovakovu službu obavljali su susjedi i interesirani, koji su tim priznavali posjed svoga susjeda. Iz toga onda vidimo, da su Kamaša i Krševan Belošev, ma da su »Zadrani«, posjednici i kod Korina. Svjedočanstvo sinova Otorovih u vezi je sa svjedočanstvom Stjepana, sina Lovre, sina zadarskog suca Josipa, koji je god. 1240. svjedočio, da su jednom Grube Belošev (de Belloxio) i Stepko (Stepco) sin Kamaše Kapića (Capilleti) tužili župana Lapčana Martina od Korina i njegova rođaka Jurislava sina Stjepanova (de Steppe) za Kokićane, ali su na tužbu opata sv. Krševana obje stranke priznale, da posjed pripada samostanu.[5]

[4] Cod. III. 42. 46. 1238.
[5] Cod. IV. 98. 105. 1240.

Treće svjedočanstvo dao je Juraj Lapčanin Korinjanin (»de Crino«) pred Stjepanom s pridavkom »Fallicantius«, Petrinjom Gatulićem (Gattulino) i Dobrojem.[6] »Gattulinus« u ispravi samo je romanizirani oblik Gatula, pravije Gatala. Stjepan »Fallicantius« iz porodice je Masovina ili Masića, iz koje su i Drasinja »Falicaticius« i hvarski biskup, te izabrani zadarski nadbiskup Nikola. Oni su potomci Masa sina Korina, koji je Korin Čiki pomogao osnovati samostan sv. Marije u Zadru. Svakako su sva trojica bili nekako po svojim rodnim i posjedovnim odnošajima pozvani, da prime Jurjevo svjedočanstvo.

Stepko ili Stjepan, sin Kamaše, dolazi u navedenoj ispravi od god. 1172. među Zadranima, koji su uzeli na znanje izvješće pristava Dobronje sina Ivana Madešića i Toliša Prodanića, da je izvršena presuda izrečena protiv Brukone, te samostan sv. Kuzme i Damjana uveden u posjed Mojmirove zemlje u Tinju.[7] Ti su Zadrani osim nadbiskupa i kneza te sudaca Damjana Sloradića i Davida Grubinića Martin sin Petrane, Petrica i Prest sinovi Mihajla, Blaž sin Mirče, Boleša, Stjepan sin Kosuta, Stjepan sin Kamaše, Dimitrije Komorčar, Madije sin Kosa, Trusan, Segur, Dobren i Prest sinovi Ciprijana, Bit sin Presta, Prest župnik sv. Stjepana i Andrija župnik sv. Marije. Kod izricanja presude, koju je izrekao župan Desen poznat nam iz parnice g. 1164., bili su »Slaveni« Drasimir sin Komeša, navedeni sudac Tinja Grubeša Gausić, Damjan, Dragoš sin »Froka« ili Vroka te Vučina i Toliš sinovi Tola. Ovi su »Slaveni« Tinjani, kao što je i Stepko ili Stjepan Kamašev, ma da »Zadranin«, Tinjanin, a jedno su pleme, kako izlazi iz onoga, što smo naprijed govorili. Oni su dakako svi Hrvati, samo jedni su više živjeli pod banskom vlasti i »slavenskom« pravu, a drugi su svoju vlast imali organiziranu u Zadru po gradskom pravu rimskog porijekla, ma da su drukčije i sami živjeli po slavenskom pravu.

2. Imali smo tinjskog suca ili župana Grubešu Gausića, Tinjana Jakoba Hropinića, koji se u zavodu u parnici Vučine Brukone 1172. navodi odmah iza Beloša, Gruba Beloševa i zadarskog suca Davida Grubinića. U ovim imenima osnova Grub nema značenja po kakovoj »grubosti« bilo u kojem obliku.

Isti imeni motiv Gruba, koji jednako dolazi kao i Grob, imamo u prezimenu Hropinić kao Hropa. Baš u jednom svjedočanstvu sačuvanom u izvatku na pripisu jednoj ispravi od god. 1129., koje radi o jednom pokušaju Vučine Brukone, da se nagodi za sporne vinograde u Tinju sa samostanom sv. Kuzme i Damjana, nalazi se oblik Hropić kao ime jednog svjedoka, Hropića Dalmosanina.[8] Pristavom je bio Opor, a među svjedo-

[6] Cod. IV. 84. 91. 1239.
[7] Cod. II. 127. 132. 1172.
[8] Cod. II. 39. 40.

cima je Oprina. Kad kod Tinja u razmeđašenju posjeda samostana sv. Kuzme i Damjana i templara g. 1194. nalazimo vođu Hripinu, tad u tom nazivu imamo dalju pretvorbu Hropa, Hripa.[9] Imamo i naziv Horupa u međi Gladuše zadarskih Varikašića kod Polišana.[10] Kod naziva »de Chripauica« zadarskog đakona Mihajla ne znamo, da li se radi o prezimenu ili mjestu.[11]

Značajna je činjenica za upoznanje starine naših Sidražana, da u samom današnjem nazivlju u trokutu Biograd, Nin, Zadar preteže motiv, koji nam pokazuju spomenuta imena osnove Gruba, Hropa i Hripa, motiv, koji bismo mogli zvati motivom Grba. Kraj od Gorice do Bibanja nosi ime Grobnica. Tu je bio i posjed Grobonica samostana sv. Kuzme i Damjana.[12] Moramo misliti, da je u nazivu ime nekoga od onih, od kojih je samostan posjed imao. Kraj zapadno od Polešnika također se zove Grobnica, a ta se nastavlja u Grobnici među Dračevcem i Ljubačem. Tako nas taj naziv prati od Belgrada do Ljubača, a to dakako mora imati i svoje historijsko opravdanje.

Grobonice svuda prate Grebe, u kraju Tuštice, u Kamenjanima, na Pašmanu i Velom otoku.

Draganići su imali na međi Sidrage i Luke Grabrovičane, zapravo Grabovičane, u kojima kao član plemena traži dio Ivan Nosdronić (Ivan Nosdronig) iz Zadra.[13] U nazivu je ime Grab.

Ovdje možemo načiniti jedan skok do Beloša i Gatala u kopnenoj Hrvatskoj. Tu pleme Beloša i Gatala ima Gorbonik ili Gorbovu u kraju Katalene i Kloštra Podravskog, a ostatak tom starom nazivu imamo u današnjoj Grabovnici. Isto je pleme odmah u susjedstvu prema Grđevcu imalo Greben, koji pokazuje danas potok Grebenska. U Zagorju na Ivančici uz ruševine Gotalovca i Bele imamo Grebengrad, te bismo mislili, da se grad tako prozvao, jer je sagrađen na »grebenu«, da nema Gotala u Gotalovcu i njihova Grebena na Bilogori, gdje je jedva naći pijeska, a kamo li »grebena«. A iz plemena Gatala jest ban Beloš, jedno od najznačajnijih lica naše povijesti, kojega je naša historiografija zamijenila s raškim županom Belošem, sinom Uroša.

Rekli smo već, da su mu braća Stjepan i Čop bili primorski bani.

Spomenuti zadarski sudac David Grubinić dolazi i kao Garbonić (Garbonice), koja inačica nije bez značenja, jer upućuje na plemensku vezu s Garbonićima.[14] Sigurno na ovog Davida, jer ime je posve rijetko, misli Sanko sin Kozme, kad svjedoči za jednu zemlju na Pašmanu do zemlje Grube, žene

[9] Cod. II. 253. 268. 1194.
[10] Cod. VII. 341. 387. 1300.
[11] Cod. VI. 465. 549. 1186.
[12] Cod. II. 180. 182. 1183. 207. 219. 1188.
[13] Cod. V. 790. 296. 1264.
[14] Cod. II. 149. 152. 1178.

Germanove, da ju je Grubin rođak David darovao samostanu sv. Kuzme i Damjana.[15]

Prije Davida Grubinića ili Garbonića nalazimo zadarskog suca imenom Grube, god. 1134. s Majom Sambarom, a g. 1146. s Desinjom i Ferom.«[16] Ferima ispravno narodno ime čuvati će otok Zverinac.

Prviput ime Grubeše u spomenicima, koji za nas dolaze u obzir, nalazimo kod Grubeše sina Grgureva g. 1092. među dvanaestoricom svjedoka, koji su Vekenegi, časnoj majci samostana sv. Marije u Zadru, pomogli, da za samostan obrani, što joj je ostavio muž Dobroslav. Spomenuti Grgur, Grubešin otac, bit će Grgur brat biskupa belgradskoga Presta i zadarskog priora Madija, kojih porodica spada među patrone samostana sv. Krševana i sv. Marije.[17]

Ne možemo sa sigurnošću ustanoviti potomke Krševana Beloševa (Bellosii), kao ni Gruba Beloševa (de Belloxio), a ne znamo ni to, kako potječu od Beloša. Svakako zadarskim Belošima pripadaju porodice de Peloso, de Piloso, te ovoj srodna porodica Grubonje ili Grobonje.

Prvi »Pilosi«, koji nam se u ispravama ovako javljaju, jesu Črne i Marin, sinovi Diminka »Pilosi«.[18] Črne je imao sina Sanina i kćer Nikolotu, Lipu i Dobru. Lipa i Dobra ušle su u ženski samostan sv. Dimitrija. Sanin se često javlja u ispravama sve do god. 1347. Sačuvala se i njegova oporuka iz god. 1345.[19] God. 1296. Črne s materom Lipom potvrđuje, da je primio miraz svoje žene Marije.[20]

Črnova kćer Nikolota udala se za Kresa sina Krisa Grobonje (Cressio filio Criste de Grobogna).[21] Stric Nikolote Marin dao je uz razmjerno manje vrijednu zamjenu Nikolotinu mužu posjed na Ugljanu, te tako povećao tamošnji Kresov posjed. Kresovi su međaši bili Krisica Plišić ili polatinjeno Grisolus de Plisa, Nikola de Sgagno, svećenik Vučina i Stjepan sin Martinuša. S Marinom su međašili Krisko (Crisce) Grobonja, Jakob sin Petra Jurjeva, Kande Ranja i sam Kres, muž Nikolotin.

Prezime de Plisa samo je oblik prezimena de Piloso.

Posjed Grobonja na Ugljanu dolazi prviput spomenut god. 1294. kao posjed oca Kresova, koji se navodi kao Kresto, sina Andrije de Grubogna i njegove sestre Lipe.[22] Andrija je sin Vitače.[23] U Crnu kod Zadra spominju se god. 1347. »nasljed-

[15] Cod. III. 334. 387. 1237.
[16] Cod. II. 43. 44. 1134.; 60. 61. 1146.
[17] Šišić: Priručnik. Str. 313.
[18] Cod. VI. 473. 557. 1286.
[19] Cod. XI. 190. 244. 1345.
[20] Cod. VII. 229. 260. 1296.
[21] Cod. X. 91. 142. 1z34.; 186. 251. 1336.
[22] Cod. VII. 148. 169. 1294.
[23] Cod. VI. 189. 216. 1277. 292. 348. 1280.

nici« Andrije Grobonje kao međaši Kosa de Begna.[24] U blizome Babindubu nalazimo god. 1332. kao posjednika Mateja sina Krševana Grobonje i Nikolu sina Vida Grobonje, a 1341. Nikolu sina Kristofora Grobonje.[25]

U Drenovcu, gdje je bio i posjed Nosdronića, prodao je god. 1328. Kresko Grobonja neke zemlje spominjanom Saninu Peloševu.[26] Ovaj Kresko bit će isti s Krševanom, ocem Mateja. Sin Kreskov Pavao bio je u izaslanstvu Zadra god. 1345., koje je išlo pred kralja Ljudevita tražiti pomoć protiv Mlečana.[27] Pavao je pod stare dane bio rektor Zadra.[28]

U Papratu srećemo g. 1359. nasljednike Marka Grobonje.[29] Grubonje ili Grobonje potomci su Marina de Grubonia, koji je živio oko god. 1232. Te godine Crno sin Mrga iz porodice Kučića (Cucille), Dobre de Begna, Marin de Grubogna, Kreste sin Mihe i Krševan sin Maura svjedoče, kad je samostan sv. Krševana davao iz dijela svoje zemlje u Dragi sv. Krševana.[30] Zajednica njihova interesa na ovim zemljama upućuje i na njihovu plemensku blizinu.

Marin de Grubogna vjerojatno je isti s Marinom Grube. Garbonići ili Karbonići potomci su Garba, Grba ili Graba. U prvoj parnici za Sušan među svjedocima je Miha de Carbone, a zapisan je u ispravi između Luke Cekorova i Dobra Belina.[31] Živ je još god. 1220., kad svjedoči u sporu između Petra sina Grube i njegovih nećaka Dobra i Sumoša, vjerojatno svojih rođaka, za kuću u Zadru.[32]

God. 1204. Miha sin Dobra »Cambonis«, što je pogrješno mjesto »Carbonis«, i sin mu Dobre dali su svoj posjed na trgu sv. Marije Stare kraj kuće nekad Andrije sina Suronje Dominu sinu Martina za njegovu zemlju između zemlje Plišića (Plichuti) i dragom Dragšana.[33]

Početkom četrnaestog vijeka dolaze na više mjesta u Tuklečanima nasljednici Dobra Garbonića kao međaši Franje sina Ivana de Cernuho ili Černuhova.[34] Osim njih međaši su Marin, sin Semergota, i Marko, sin kneza Nikole iz Splita.

Ugledna je bila porodica Črna Garbonića (Carbonis). Črne Garbonić prviput se spominje g. 1219., kad je svjedočio darivanju, koje je učinila udova kneza Damjana Streja nakon svog

[24] Cod. XI. 303. 397. 1347.
[25] Cod. X. 1. 1. 1332.; 26. 36. 1332.; 442. 625. 1341.
[26] Cod. IX. 319. 388. 1328.
[27] Cod. XI. 198. 260. 1345.
[28] Cod. XIV. 299. 407. 1372.
[29] Cod. XII. 418. 552. 1359.
[30] Cod. III. 312. 359. 1232. 313. 360. 1232.
[31] Cod. II. 308. 328. 1199.
[32] Cod. II. 153. 179. 1220.
[33] Cod. III. 41. 44. 1204.
[34] Cod. VIII. 364. 444. 1317.

ulaska u samostan sv. Platona samostanu sv. Krševana.[35] Nadbiskup spljetski Guncel pozvao je Črna Garbonića za svjedoka uz spljetskog plemića Gruba, kad je pristao na obranički sud sa svojim kaptolom.[36] God. 1239. bio je sudac egzaminator u Zadru, a 1242. za vrijeme tatarske provale rektor i sudac u Trogiru, dok je knezom bio Stepko Bribirski.[37] Jedna isprava od god. 1237. govori o tome, kako je Črne Garbanić od svoga posjeda na Pagu darovao šest solana Radovani udovici iza Ivana Ranje. Te je solane Črne bio dobio od nekog Desidruga, no Grabovica i Grba na Pagu pokazuju, da su Garbonići tamo imali svojih posjeda od starine.[38]

Sin Črna Garbanića Damjan spominje se god. 1269. kao međaš kuće u Zadru, koju je Nikola sin Sema Kolinova dao svomu rođaku Dominiku sinu Slagotena. Drugi su međaši Demetrije sin Koreše, Desa sin Grgura, Bane i Surdo.[39]

Od god. 1340.—1361. javlja se u spomenicima Nikola sin Črna Garbonića (Carbunich), koji dakako ne može biti sin spomenutog Črna Garbonića, barem ne neposredni. God. 1347. kupio je neke zemlje na Velom otoku od Stane kćeri Hranotine. Međaš mu je Kres sin Nikole od Mesana.[40] Mesani su prozvani po Mesu, a puniji je oblik Mesar. God. 1291. Matej »Mezzarius« sin Sanina de Carbona kupio je zemlju od crkve sv. Jurja na rtu »Michabona«, Mihe Bona.[41] »Mezzarius« bi ovdje moglo značiti kao Mesanin. Mesar je u imenima inačica Mosora, Masora i sličnih oblika. Miha Bona jest Miha de Begna, što je običnije, no samo prezime kao da je skraćenica Garbona. Miha de Bena dolazi u parnici za Sušan također kao svjedok u redu iza Mihe de Carbone i Dobra Belina.

U Lemešima, koji su prozvani po porodici Lemeša, spominju se god. 1259. vinogradi Presta Kotopanje i Marina Garbanosova (Carbanossi).[42] Marin Garbanosov i Andrija Kotopanja svjedoče god. 1264., kad su Bratoslav sin Dine i žena mu Bogdana, kćer Dragoševa, svoju drvenu kuću u Zadru u Kartiniku (in Cartinico) blizu crkve sv. Silvestra darovali samostanu sv. Nikole zajedno s jednim vinogradom kod Nina.[43]

Prezime Garbanos nastalo je od oblika Garbanoh, koji je inačica Garbana.

Na otoku Ižu g. 1266. kod jednog omeđašenja spominje se vinograd Garbonosa (Carbonosi).[44] U Zadru početkom četr-

[35] Cod. III. 148. 173. 1219.
[36] Cod. III. 268. 300.
[37] Cod. III. 332. 385. 1233.; 338. 399. 1233.; IV. 71. 74. 1239.; IV. 139. 154. 1242.
[38] Cod. III. 31. 35. 1237.
[39] Cod. V. 156. 254. 1263.
[40] Cod. X. 367. 521. 1340.; XI. 279. 367. 1347.; XIII. 74. 1361.
[41] Cod. VII. 25. 31. 1291.
[42] Cod. V. 644. 136. 1259.
[43] Cod. 794. 299. 1264.

naestog vijeka dulje se vremena kao sudac egzaminator javlja Franjo Garbonos (Carbonossus).[45]

Ime prvoga »Crnoga«, koji nam se javlja po sačuvanim ispravama, glasilo je Crnota. On i oba priora Drago i Vitača, sudac Desinja, Kando Bodanić i Slota vratili su samostanu sv. Krševana posjed darovan mu od belgradskog biskupa Presta, njegove braće i rođaka na Pašmanu. To je bilo oko god. 1105.[46] Za ovo smatrali su se ovlašteni i po svom rodu.

Drugi Crnota dolazi u spominjanoj presudi nadbiskupa Petra g. 1164. kao prvi iza suca Tina Tolena.[47] U parnici za Kokićane imali smo među svjedocima Lemeša, Predka i Tehomira sinove Mateja Cernošića (Sernosechi), ali nije sigurno, da li je i Lemeš Cernošić.[48] No Lemešova porodica, koja je bila znatna u zadarskom vladanju, spada među »Crne«.

U svim porodicama zadarskog plemstva nalazimo »Crne«, kako se već naprijed kod navedenih porodica moglo zapaziti. Navesti ćemo još samo jedan primjer. God. 1243. prodali su zajednički neki Zadrani svoju lađu Dubrovčanima.[49] Gotovo kod svih prodavača možemo ustanoviti ime »Crna«, samo što su nam se imena iskrivljeno sačuvala. Prodavači su Prest sin Mateja Cerniše (»Sermize«), Ivan (Ivan) sin Madija od Muruice, Dobren rođak Strisa, Valentin Mesov i Petar sin Jurja Crnje (»Creme«). Porodica Ivana sina Madija od Muruice ista je s porodicom Crna sina Vita »Moruiçe« ili Moruvića.

3. Kad smo se nešto potanje pozabavili s motivom Grba u nazivima i imenima naprijed, učinili smo to i zato, da nam bude jasnije, zašto se jedan dio Zadra zvao Grapi ili Gripi.

God. 1314. prodao je Andrija de Raua svoju kuću u Zadru »in confinio Grappi sive Arsane«, u kraju Grapa ili Rasana.[50] U jednoj drugoj ispravi potvrđuje se, da zadarski ribari »de Gripo« imadu sv. Krševanu, crkvi sv. Krševana, od ulovljenih riba davati dio kao pojedinom ribaru. Bio je dakle taj kraj zadarskih Grapa ili Gripa posebno vezan na štovanje sv. Krševana, kojega su posebno smatrali svojim zaštitnikom.

Jedna vrata Zadra nosila su ime Belotina vrata. Kako je bio star taj naziv, vidi se po tome, što dolazi g. 1066. u ispravi, koja govori o osnutku samostana sv. Marije po Čiki, »sestri« kralja Petra Kresimira.[51] Oni, koji su pomogli Čiki osnovati samostan, dali su samostanu crkvu sv. Marije »ante portam Bellate«, pred vratima Belote. Belota je dakako samo inačica

[44] Cod. V. 868. 388. 1266.
[45] Cod. VIII. 203. 245. 1309. 291. 349. 1314.
[46] Cod. II. 101. 107. U pripisu.
[47] Cod. II. 96. 99. 1164.
[48] Cod. II. 178. 180. 1182.
[49] Cod. IV. 170. 189. 1243.
[50] Cod. VIII. 291. 349. 1314.
[51] Šišić: Priručnik. Str. 241.

imena Beloša, Bele i sličnih oblika. Baš sam oblik Belote, imamo kod rabskoga priora Belote (Bellata) iz g. 1018.[52] Zadarsko i rabsko plemstvo starinom je jedno pleme, a samo je pleme, što se već moglo razabrati, kudikamo više, nego da se iscrpi u zadarskom i rabskom plemstvu. Plemići zadarski i rabski mogu g. 1178. u parnici za otok Pag, koju su zajedno vodili i dobili protiv Rogera Maurocena i njegove matere Darije, kazati: »Smatra se javnim i sigurnim, da su naši pređi dvije stotine godina i od toga više rečeni otok posjedovali«.[53] Kad su se pak kasnije Rabljani i Zadrani mnogo svadili za otok Pag, uzeli su jedni i drugi sebi za obraničkog suca Fridrika, kneza krčkoga, kao svoga »najposebnijega rođaka i prijatelja«.[54] Knez u presudi veli, da je presudio »više za dobro mira i srodstva nego po pravu«. Tada još nije bila izmišljena neistina, da porodica krčkih knezova potječe od rimske porodice de Frangepanibus, već je bila živa svijest o domaćem pripadništvu te porodice i njezinu plemenu.

Pred Belotinim vratima u Zadru bila je i crkva sv. Martina, zvana sv. Martin pred vratima grada, koja je pripadala samostanu sv. Krševana. Ta je crkva sv. Martina bila znatnija ustanova, te nije bila samo obična crkva, jer je oko sebe imala osam zgrada.[55] Samostan sv. Krševana odnosio se prema samostanu sv. Marije kao stariji brat prema mlađoj sestri, te su oni, na primjer, kad su ustanovljivali međe na posjedu u Petričanima, dijelili i crkvu sv. Petra tako, da je opaticama ostala crkva, a njima toranj. Zadarsko plemstvo bilo je jednako patronom jednom i drugom samostanu. Zato je lako razumjeti, da je crkvama sv. Marije i sv. Martina na istom mjestu pred Belotinim vratima bio isti početak u zajedničkom kultu sv. Marije i sv. Martina, koji se općenito razvio kod Hrvata nakon pokrštenja. Sam sv. Martin biti će onaj svetac, za kojeg svjedoči bizantski car Konstantin Porfirogenet, da ga Hrvati od svih svetaca štuju najviše.

Isto »zadarsko« plemstvo bilo je u Barbatu kod Raba patronom crkve sv. Martina, koja je bila usko povezana sa stolnom crkvom sv. Marije u Rabu. God. 1237. patroni sv. Martina u Barbatu određuju, da se dohocima crkve sv. Martina, koje su uživali biskup i neki kanonici, imade popraviti stolna crkva sv. Marije.[56] Većinu patrona nalazimo među zadarskim plemstvom, a prvi među njima Kristofor Maldenarov sin je Maldenara »Zadrana«, koji se još zove i Maldo i Domald, te po porodičnom imenu Bračić.[57] To je prezime od jednog oblika

[52] Ljubić: Listine.
[53] Cod. II. 149. 151. 1178.
[54] Cod. VI. 538. 634. 1289.
[55] Cod. IV. 486. 556. 1254.
[56] Cod. III. 23. 25. 1237.
[57] Cod. II. 181. 184. 1183.; 185. 189. 1184.

imena Brakun, Brokun, koje se na latinski krivo prevodilo s Barba, pa su Barbati na Rabu i Pagu zapravo Brokunovci. Rab sam nije nego inačica Graba i Rava, a Grpe kod Barbata inačica Grba. Komorčar nad Rabom nazvan je po rabskim i zadarskim Komorčarima ili Komorićima, koji su se drugim imenom zvali i Slovinje. U prezimenu Komorčara imamo ime Komora, a u nazivu Kampora ime Kapor.

Dio istoga plemstva nalazimo i među patronima sv. Martina u Trogiru, koji je bio crkva prepošta trogirskog kaptola.[58] Često ime Marin među patronima pokazuje, da se ovdje uz sv. Martina štovala i sv. Marija.

Tako bismo sa zajedništvom kulta sv. Martina i Marije mogli poći i dalje, te doći i do Zagreba, gdje je crkvica sv. Martina pod biskupskim dvorom i stolnom crkvom sv. Marije, koju je na mjestu stare crkve istog sveca podigao biskup Martin Borković, rječiti pomen prošlosti.

Ovo, što smo naveli, svjedoči, da mi naše »Zadrane« možemo doista dovesti »dvije stotine godina i više« ranije od g. 1178., ali im ovo određuje i mjesto, na kojem ih je zateklo već svitanje prvoga kršćanstva kod nas. Sad nam ostaje prema zadatku, da se riješi pitanje, zašto su zadarski Grapi još i Rasani.

Budući se zadarski »Arsani« ili »Arsane« katkad zovu i »Arsanatus«, činilo bi se, da je naziv od riječi »arsenatus«, oružarnice za brodove, koju je Zadar sigurno imao. No nije tako, već to pokazuje, da je samo »arsenatus« bio u zadarskim Rasanima.

Pop Dukljanin priznat je kao dobar geograf. On pripovijeda, da je veti kralj Budimir uređujući crkvenu hierarhiju u Hrvatskoj osnovao nadbiskupije u Spljetu i Dukljі, a među biskupijama da je spljetskoj nadbiskupiji podredio i »Aurasanam, quod nunc est castellum Jadrae«, Rasanu, što je sada, gradac (stari) u Zadru. Orbini je preveo: »Aronsio, hora detto Castel di Zara.«[59] Izgleda, da je Zadar obnovljen kraj već postojećih Rasana.

Dakako Rasanima pripada spomenuta porodica Rava, u kojoj se ovo ime, do danas uščuvano u otocima Ravi i Rvanju, opetovalo u imenima članova porodice. Rvanj jasnije pokazuje, gdje je imenu izvor, jer upućuje na Hrva, koji je u sredini među Ravom i Grbom. Kuće Rava stajale su kraj samostana sv. Krševana i hospitala sv. Martina.[60] Ravi su veliki posjednici na Pagu. Tu je g. 1286. Andrija Ravov prikupio u kraju danas razvaljene crkve sv. Eufemije posjed Krasića od Paga, komu je zadarsko vijeće za neku kznu bilo zaplijenilo

[58] Cod. V. 916. 451. 1267.
[59] Šišić: Letopis popa Dukljanina. Str. 306.
[60] Cod. X. 346. 492. 1339.

imovinu.[61] Kraj istočno od Sv. Eufemije zove se i danas Razanka, a naziv znači, da je pripadao Razanima ili Rasanima. Tamo se nalaze ruševine crkve sv. Andrije, kojoj po rečenom nije teško pogoditi osnivača. Sjevernije od Razanke nad samim Pagom leži Krisna zvana i Krsinka. Nazivne osnove inačice su s Rasom u Razanki, a pokazuju, da im je izvor u Hrisu, Hrsu, gdje je početak i Krasu kod Krasića. Barem su oni, koji su tako ta imena snovali, da im u pojedinim imenima bude označeno i pleme, morali ih tako shvaćati. Da Grabovac i Grba južnije na Pagu također imadu vezu s Rasanima i Grabima, pokazalo se već kod »Garbonića«.

U Ravanjskoj na Balenici pod Velebitom stajao je nekad samostan sv. Jurja od Koprive.[62] Zadužbina je Rava, a to osim naziva pokazuju Sopanj nad Ravanjskom, Razanci na moru i Razanac na kopnu preko kanala. Sopi su blizi Ravima, te su među ostalim držali otok Rivanj ili Rvanj. Ime je od Sopora, te se veže na Kopora. Koprivom po nekom Koporu zvao se cijeli kraj pod južnim Velebitom, i sama rijeka Zrmanja. U Obrovcu je ime iste osnove bez prvoga suglasnika, kao i u Obrovici, kako se zvao cio kraj među Zadrom i Ninom. U Obrovici je bio Koprag. Naprijed smo imali Opore i Oprine. Prema dosadašnjoj našoj historiografiji sve bi to bili ostaci Obara ili Avara, ali nije. Balen je inačica Belena.

Po jednoj ispravi od god. 1289. susjedi su samostana sv. Krševana u luci crkva sv. Fuske, Miha sin Martinušev i Desa Selinić.[63] Sv. Fuska je sv. Crna, pa lako može označivati vrijeme, dok su naši »Bijeli« i »Crni«, isti, štovali i Bijelog i Crnog boga. Posljednjeg je maknula sv. Crna. Svakako je sv. Crna svetinja »Crnih«, a iz plemena »Bijelih«.

Nas više od sv. Crne privlači sv. Krševan, s. Chrysogonus, koji je posvetio sve oblike Hrisa i Rasa, uključivši, kako smo vidjeli, i Krisa i Kresa. Već ova služba sv. Krševana, koju su mu dali njegovi Rasani, upućuje, da su mu ovi osnivači, te da su prije njega tamo bili. Na Rabu i u Šibeniku istu je službu imao sv. Kristofor, na Krku opet sv. Krševan, od kojeg se uščuvala crkvica iz devetog vijeka, u Ninu i na mnogim mjestima sv. Križ.

Razišli bismo se od neposrednog puta naših razmatranja, kad bismo htjeli van Zadrana kupiti primjere imenog motiva, što ga je u zadarskim Rasanima posvetio sv. Krševan. Ipak ne možemo ne spomenuti oblast Hrisovu (Chrisoua) sjeveroistočno od Cetine, gdje imamo Aržane i Rošnjače. Tamo negdje uz Cetinu do Hrisove i Kamenice bila je i Grabova, po istoj ispravi od g. 1210., koja nam je uščuvana u slabom izvatku.[64]

[61] Cod. VI. 561. 666. 1286.
[62] Cod. III. 384. 441. 1235.
[63] Cod. VI. 545. 649. 1289.
[64] Cod. III. 82. 101. 1210.

Bez obzira, tko je bio onaj, po kome je prozvana Hrisova, vidimo, da Hris i njegovo pleme nijesu izmišljeni. Ne možemo dakako time još utvrditi lapidarno sačuvanu vjest, da se sedam banova pokoravalo Hrisu ili u drugom obliku, da je devet duždeva bilo podložnih Krisu, ali se ne da tako jednostavno ni tvrditi, da je ta vijest povijesno bez vrijednosti. Napose se to ne može tvrditi s razloga, što bi među tim banovima bio ban Srbije ili Raške. To je ban nekih Rasana, koji su prije dobili svoje ime po svojim gospodarima, nego što bi bili »rasejani«, ili od Ilira ili od grada Raške. Mimo Raške i Rasana tamo su najčešći stari nazivi Rzavi i Krzavi. Rasko, najmlađi sin župana Nemanje, i u obliku Rastko ima ime, koje je nastalo od oblika Ras, inačice Rsa i Krsa. Uroš, često »Horossius« latinskih isprava, a najčešje ime iste županske i kraljevske porodice, vodi k istom izvoru. Tvrdnje, da je ime Uroš nastalo od mađarske riječi »ur«, jer Mađari imaju riječ »ur« za oznaku gospodina, ili od riječi »urešen«, ne mogu nikakovi auktoriteti ni staroslovenske ni hrvatske lingvistike ni hrvatske historiografije ničim pokriti. To vrijedi i za cijeli njihov sistem tumačenja povijesnih imena po »značenju«.

4. God. 1335. navode se u Drasanima, koji su bili negdje u okolici Tuklečana, kao susjedi Stjepan de Rasolo, Petar de Rosa i ostavina Filipa de Rosa.[65] Na Ižu porodica de Rasolo također međaši s porodicom de Rosa. Samostan sv. Marije bio je dao svoju zemlju na Ižu iz dijela Maroju, sinu Mihovila de Rosa, i njegovu rođaku Nikoli, sinu Radoslavovu, župniku crkve sv. Petra na Ižu. Tri godine kasnije daje Stjepan, sin Radovanov, svomu sinu Petru zemlju do crkve sv. Petra na Ižu uz vinograd Marojev i vrt Mihajla Rasića (Rasich).[66]

Porodice de Rasolo i de Rosa bile su očito jedna porodica, a oblici njihova prezimena, pod kojima dolaze u ispravama, romanizirani su narodni oblici. Skraćen narodni oblik jest Rasić ili Rosić, a puni Krasić ili Korosić. Kod oblika de Rasolo svršetak Rasića preveden je kao deminutiv, dakako krivo, pa ovakovi krivi deminutivi već po sebi redovito otkrivaju prvotni svoj narodni oblik. U Drasanima g. 1280. porodica dolazi pod oblikom de Rasela.[67] Kod oblika de Crasolo vidi se jasnije puni oblik Krasić.[68] Stjepan de Rasolo ili Crasolo sin je Maura. Prviput se javlja g. 1315. God. 1339. prodao je svoju kuću u Zadru Ivanu Sloradiću.[69] Bit će, sudeći po godinama, sin Stjepana Maurova Stjepan de Rasolo, koji u ispravama poslije god. 1362. dolazi kao tribun Zadra.[70]

[65] Cod. X. 141. 197. 1335.; XII. 2. 2. 1351.
[66] Cod. X. 453. 640. 1341.; XI. 107. 145. 1344.
[67] Cod. VI. 292. 347. 1280.
[68] Cod. IX. 441. 545. 1331.; 438. 541. 1330.
[69] Cod. VIII. 336. 414. 1315.; X. 229. 167. 1339.
[70] Cod. XIII. 181. 247. 1362.

Matej sin Ivana de Rasolo prodao je svoju kuću u Obrovcu g. 1340. Vitu, sinu Stjepana Rusova. Za oba se veli da su Zadrani.

Raštane među Tinjem i Goricom odgovaraju starim Korušanima ili Korašanima. Dolaze i kao Krasani i Kresani. Posjed su samostana sv. Kuzme i Damjana, ali blizini Krasića ili Korosića upućuje, da je to nazivanje s posjedom od njih.[71]

Iz isprava o ostavini Filipa, sina Mihajla de Rosa, saznajemo mnogo o posjedila te vrlo bogate porodice.[72] Po oporuci Filipovoj imetak je imao zapasti Filipova sina Nikolu, kćer Perušu i ženu Dobricu, ali kad je Nikola umro, prodao je Filipov brat Petar veći dio imovine Mihajlu, sinu Mateja de Rosa. Po oporuci je žena Filipova imala dobiti posjed na otoku Viru. Tu Rasovača čuva ime porodice još danas. Dvor Filipov u Zadru bio je do crkve sv. Vita. Među međašima je i Petar, Filipov brat. Na glavnom trgu kraj crkve sv. Petra imao je dvije kuće, a međaš mu je Mihajlo de Rosa. U ulici Bekara (in confinio Beccario) međašem mu je Nikola, sin Vučine Martinuševa, a kod Posterule uz druge brat Petar. Kod Kastela međaši su mu bili Poletići.

Kao ostali zadarski Rasani i de Rosa bili su posjednici na Pagu na više mjesta. U samom Pagu uz kuće Filipove spominje se »locus comitatus Corçule«. Izgleda, da se pod tom oznakom krije zajedničko mjesto plemena Korosića uključivši sve paške Rasane. Na teritoriju kotara ninskog imao je Filip posjeda na pet mjesta. Posjed Korosića u Petričanima spominje se razmjerno često.[73]

Porodica Korosića ili de Rosa javlja se u spomenicima i pod oznakama de Resti i Scolatura. To je lako razumljivo, jer je oznaka de Rosa ili Korosić zapravo bila preširoka. Naziv de Resti potjecat će od Kresta de Scolatura.[74] Krest je bio među onim Zadranima, koji su bili pokušali, da grad oslobode mletačke vrhovne vlasti.[75]

Godine 1236. samostan sv. Marije davao je neke zemlje u Brestu, danas Briševu, iz dijela. Kod toga kao svjedok bio je prisutan Ivan sin Vita »Choressa«, Koresića.[76] U jednoj ispravi dvadeset godina kasnije potvrđuju »sinovi Koreše« Pavao i Diminko i njihova mati Stana pred duhovnim svojim ocem zadarskim nadpopom Rastišom jedan vrt, koji je Stana bila namijenila samostanu sv. Platona, samostanu dominikanaca, jer je taj preuzeo imovinu samostana sv. Platona.[77] Ime Rastiše

[71] Cod. II. 180. 182. 1183.; 207. 219. 1188.; Cod. X. 377. 531. 1340.
[72] Cod. X. 163. 226. 1335.; 281. 376. 1338.
[73] Cod. VII. 364. 408. 1300.; IX. 258. 314. 1326.; XI. 304. 400. 1347.
[74] Cod. III. 297. 338. 1231.
[75] Ljubić Šime: Listine. Str. 68. 1247.
[76] Cod. IV. 5. 6. 1236.; 6. 7. 1236.
[77] Cod. V. 538. 4. 1256.

od osnova je Ras, te nadpop Rastiša nije bio samo duhovni otac, nego i član porodice sinova Koreše.

U Cerodolu među Brestom i Petričanima imao je samostan sv. Krševana posjed, od kojega su neke zemlje imali na uživanju Bratoslav sin Kresa, Krasonja sin Grubonje i Krasonja sin Dominika.[78] God. 1294. spominje se u Cerodolu vinograd Petra sina Krasonje, a g. 1312. Krasonje i Dese, sinova Petra, i njihove sestre Dminke.[79] Kaže se za njih da su Zadrani. Drugi »Krasinja«, koji se također navodi kao Zadranin, imao je sina Grisana. To je ime kao Krisan. U Zadru je bio posjednikom »ad Virrullas«, što će značiti u Viricima.[80] U Cerodolu je Grisanova ili Gresanova udovica Benedeta prodala vinograd, koji je imala uz »nasljednike« Petra Krasovića i zemlju samostana sv. Demetrija, Krševanu Gramačiću. Nasljednici su Petra Krasovića spomenuti sinovi i kćer Petra, sina Krasonje.

Iz istog plemena zadarskih Krasića jest Simon sin Kra-Vita.[82] Nose pridjevak »Beccarius«, Bekar, po kraju u Zadru, su njegovi nasljednici međaši kuće Filipa de Rosa kod sv. Vita.[82] Nose pridejvak »Beccarius«, Bekar, po kraju u Zadru, gdje im je bilo sijelo. Simonov otac Krasonja bio je također ugledan ninski plemić. Za plemićke gospodare Nina vrijedi isto, što i za Rabljane, da su istog plemena s plemićima zadarskim. God. 1276. piše papa Ivan XXI. dajući upute zadarskom nadbiskupu, kako da se pomogne dominikancima u Ninu, da su Marko i Mihajlo, »zvani knezovi«, Miroslav, Krasonja i Buče, »građani ninski«, razvalili dominikancima u Ninu dio samostana.[83] To su ninski Krasići, koji su ovako mislili spasiti svoj samostan sv. Marije Mljetske, u koji su ušli dominikanci protiv njihove volje.

Među zastupnicima kraljevskog Belgrada god. 1076. na sastanku izaslanika Zadra, Spljeta, Trogira i Belgrada dolazi iza Grgura, brata biskupa Presta, Drago de Crastina.[84] Sačuvala se vijest, da su crkvu sv. Mihajla na Pašmanu s posjedom g. 1092. darovali samostanu sv. Krševana u Zadru biogradski biskup Prest, njegov brat zadarski prior Majo i neki njihovi nećaci, među njima i Drago.[85] Drago je i sam kasnije bio prior Zadra.

Naziv de Crastina nije ništa drugo nego porodična oznaka Krastina ili Krasina. Umetanje je slova »t« kod ovog oblika,

[78] Cod. VI. 191. 218. 1277.
[79] Cod. VII. 156. 176. 1294.; VIII. 253. 305. 1312.
[80] Cod. VI. 580. 686. 1290.
[81] Cod. VII. 199. 219. 1296.
[82] Cod. X. 281. 376. 1338.
[83] Cod. VI. 162. 175. 1276.
[84] Ljubić Šime: Listine. Str. 2.
[87] Šišić: Priručnik. Str. 245.

a i uopće u imenima uz slovo s često. Rod dakle biogradskog biskupa Presta i zadarskih priora Maja i Draga jest rod Krasine. Nije teško utvrditi još dalje, bez obzira, što je već rečeno o Rasanima i Krasonjama, da je to središnji rod »zadarskog«, a sada dakako i »belgradskog« plemstva. Iz jedne bilješke, koja se sačuvala na listu isprave o Kamenanima g. 1166. saznajemo, da su u vrijeme priora Draga i Vitače, dakle oko g. 1100., neki htjeli samostanu sv. Krševana oduzeti jedan dio dara biskupa Presta i priora Maja. Tad su s opatom Majom na otok pošli priori Drago i Vitača, sudac Desinja, Kando Bodanić, Crnota, Slota i drugi, te su uspostavili prvotne međe.[86]

Jednaki se spor ponovio g. 1133.[87] Opat Andrija i »advokat« sv. Krševana Petar Bergul tužili su one, koji su izmijenili međaše, i one, koji od zemljišta, koja su uživali nijesu ništa samostanu htjeli davati. Nakon izrečene presude »velikim veseljem« pošli su s opatom Andrijom na otok sudac Petrača, njegov bratić Petar Savarić, Majo Komorčar i Petar Bergul, te su međe, »koje su potvrdili pređi ili oci njihovi sami najvećim marom ustanovili i pohvalili njihovu odluku«. Bergulu je ime ostalo u Brguljama na Molatu, a možda i u Brganki sjeverno od Biograda.

Na samom Pašmanu, gdje su bile darovane zemlje, Rasovica i Rsevo nad Kruševom i samo Kruševo, u komu je Krus samo inačica Krsa, čuvaju imena inačice porodičnog naziva biskupa Presta, njegove braće i rođaka.

Biskup Prest »i njegov brat« Drago »Castriza« sudjelovali su i kod osnutka samostana sv. Ivana u Rogovi kod Belgrada, kako se to vidi iz navoda njihovih imena na povelji kralja Petra Krešimira o osnutku samostana. Dok je kralj novom samostanu dao svoj dvor u Rogovi, oni su s privolom naroda samostanu dali crkvu sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu zajedno s posjedom te crkve.

U kraljevoj povelji porodično ime Drago navedeno je krivo »Castriza«, mjesto ispravno »Crastiza«, a to je ili Krastiša ili Krastića, zamjena za Krasić. Pogrješka se ustanovljuje prema prije navedenoj ispravi i nazivima, koji u kraju njihovih posjeda čuvaju njihov rodni imeni motiv. Približujemo se misli, da je to i rodno ime kraljevske porodice.

Rasevac južno od Biograda i prije spominjani Raštani sjeverno kod Gorice sad su nam razumljiviji.

U međi posjeda samostana sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu g. 1216. dolaze zemlje Girice i Girarda »Riçuli« u Trisinu ili kraj Trisina.[88] U Zadru g. 1193. spominje se kuća Andrije »Girrize«, koja je stajala na odličnom mjestu kraj dvora

[86] Cod. II. 101. 107. Dodatak.
[87] Cod. II. 40. 40. 1133.
[88] Cod. III. 124. 141. 1216.

Rogera Maurocena.[89] G. 1217. pripovijeda Vučina Madijev, da je prije dvanaest godina prodao samostanu sv. Kuzme i Damjana zemlje u Rogovi, koje je kupio od djece i udovice Andrije »Girize« uz posjed nekad kneza Damjana, te jednu zemlju uz Krševana Grdoševa (Girdosi).[90] »Riçuli« su Risići, Hrisići, a »Girize« Grisi. Krševan zamjenjuje Krisa. Na ova imena upućuje i naziv Trisina, jer ime Tris prati Krisa, odnosno Tres Kresa, a oblik potiče od Stresa nastalog od Hresa.

Imali smo naprijed Rastišu Virovića i Radoša Hrisića (Chirçich).[91] Rastiša je ime osnove Ras. Radoš Hrisić spominje se mnogo kasnije u već navedenoj ispravi od g. 1238., ali za konac negdje dvanaestog vijeka, kao Radoš Hrističić (Christiçiç).[92] Bit će, da njegovoj porodici pripada Milonja od roda »Criscelzo«, Krisela, koji je bio prisutan u parnici Brukone sa samostanom sv. Dimitrija i Tome na strani Brukone g. 1189.[93]

U Drežniku, gdje dva Bročanca i drugi nazivi upućuju na rod Brokuna, nalazimo po ispravi od g. 1292. Krisiće (Crisich), a današnje Kršlje pokazuju drugi oblik Krsela.[94] Skok je doduše velik, ali ne neopravdan, jer spomenuti Brukona vodi svoje parnice u zajednici sa Sracinom, ocem kneza Domalda, a rođaci Domaldovi g. 1253. dobivaju darovnicu, u stvari vjerojatno samo potvrdu, na Drežnik.[95]

5. Još nešto treba nam dodati k onome, što smo naprijed govorili o zadarsko-tinjskim Belošima, čim ćemo opet izići iz užeg zadarskog kruga.

God. 1328. prodao je Pribinja, sin Petronje, »građanin i stanovnik Nina iz sela Slivnice«, spominjanom Črnu Pilošu ili Bilošu neke zemlje kod Slivnice.[96] Kao međaš kod opisa prodane zemlje dolazi Črnov stric župnik sv. Stjepana u Zadru Marin, pa se po tome vidi, da zadarski Piloši - Biloši nijesu ovamo došli istom ovim kupom.

Okolnost, da su zadarski Beloši kod Slivnice bili od starine, jest važna za njihovu prošlost već obzirom na samo mjesto. U Brdu kod Slivnice bili su dvorci i kralja Petra Kresimira i djeda Hrvata Ivana Drusenića, te je prvi svoj dvorac poklonio samostanu sv. Marije u Zadru, a drugi samostanu sv. Krševana.[97]

Ali od Slivnice, kojoj ime znači isto, što i Slavnica, još je jedan put za upoznanje starine zadarsko-tinjskih Beloša, koji

[89] Cod. II. 246. 261. 1193.
[90] Cod. III. 127. 144. 1217.
[91] Cod. II. 178. 179. 1182.
[92] Cod. IV. 42. 46. 1238.
[93] Cod. II. 217. 234. 1189.
[94] Cod. VII. 64. 76. 1292.
[95] Cod. IV. 470. 540. 1253.
[96] Cod. IX. 374. 458. 1328.
[97] Šišić: Priručnik. Str. 245.

nam je naziv dakako stvarno već postao preuzak. U međi Črnova posjeda spominje se zemlja »nekad Slavogosta od Posedarja«.

Slavogost od Posedarja i sam je po rodu bio Beloš, te koncem dvanaestog i početkom trinaestog vijeka predstavnik Beloša, među kojima su bili i njegovi susjedi kod Slivnice Biloši.

Župan Slavogost dolazi u sačuvanim spomenicima prviput g. 1188. na povelji Bele III., kojom potvrđuje posjede samostana sv. Kuzme i Damjana s hrvatskom oznakom župan (Slavogost iupano).[98] Da je bio krbavski župan, saznajemo iz povelje vojvode Andrije g. 1198. izdane istom samostanu sv. Kuzme i Damjana.[99] U ispravi od g. 1191., koja govori o omeđašenju Labina sjeverno od Trogira, Slavogost dolazi s dodatkom »Albus«, Bijeli.[100] To mu je plemenska oznaka prevedena na latinski.

God. 1219. dobili su župan Slavogost i Dragoslav od kralja Andrije potvrdu na veliko vlastelinstvo Posedarje, koje su već držali na osnovu povelje kralja Bele III.[101] Jedno je imanje nosilo ime Blašani. Puniji oblik glasio bi jamačno Belašani.

Slavogost je bio glava Dragoslavića ili Draginića, koji su u Zadru bili brojno zastupani, gdje su među njima bili najodličniji Nosdronići. Dolaze i u zadarskim Rasanima.

Ako gledamo na današnje krajevno nazivlje, vidimo, da sav kraj od Kašića, koji su stajali na međi posedarskog vlastelinstva, na jug nosi ime Biljana. Kraj od Kašića na zapad zove se Veljani.

U zrmanjskom kraju u staroj Koprivi ili pravo Koporovoj Bilišani među Obrovcem i Bogatnikom samo su zamjena za Belošane. Kopor u Koprivi i Obor u Obrovcu jedna su veza više, koja veže ove »Biliše« s Belošima. No i Greb je bio ovdje, jer se brda nad Bilišanima zovu Greblje, a kako u Repišću pod Grebljana imamo inačicu Greba u obliku Rep ili Repoš, potvrđuje se imeno porijeklo naziva. Krupa je više pod Velebitom, a u nazivu je samo tvrđi oblik Gruba.

Da su naši zadarski Beloši bili u ovom kraju, potvrđuju nazivi kao Komašezi, Komažec i slični, kako ih nalazimo u kraju između Parčića i Žegara i drugdje. Oblici tih naziva pače pokazuju tragove gradskog latiniziranja. Komaše i Kamaše u porodici zadarsko-tinjskih Beloša spominjali smo naprijed. I u tuđinski prekrojenoj im odori Capilleti pokazivali su Kapiće ili Kaporiće. Ovdje nam ta tuđinština u Komašezima dobro dolazi.

Kad se kraj na gornjem toku Zrmanje zove Komom, tad nam je po rečenom poznat i izvor toga naziva i njegovo povijesno značenje. Tu se od stare županije Luke obrazovao

[98] Cod. II. 210. 225. 1188.
[99] Cod. II. 277. 293. 1198.
[100] Cod. II. 236. 250. 1191.
[101] Cod. III. 151. 176. 1219.; IV. 345. 391. 1249.; 407. 470. 1251.; IX. 62. 82. 1322.

distrikt značajnog naziva Odorija od imena Odor, Hodor. Ime, koje je poteklo od Hotora, uščuvalo se u inačici osnove Ot, Hot, u Otonu na lijevoj strani gornje Zrmanje. Za Svinigrad, kasnije prezvan Zvonigrad, sačuvala se vijest iz konca prve četvrti trinaestog vijeka, da je u njem bio gospodar Busen (Buysenus, nobilis vir de Luca in Suinigrado).[102] Busen je brat kneza Domalda, sina Sracinova.

Kod Nunića je selo Bjelina, od kojega zapadno imamo Bilinu i planinu Bjelinu.

Glavni su posjednici u krajevima na Zrmanji sa središtem u Obrovcu bili po sačuvanim vijestima Gusići. No Gusići spadaju također u zajednicu »zadarskog« plemstva. Više porodica Gusića bilo je u Zadru. Porodica Ivana Gusića imala je u Zadru kuću u kraju crkve sv. Vita.[103] Oni su patroni crkve sv. Petra u Bubanu kod Tinjske Gorice, a tu je bio njihov stari posjed, jer Buban je njihovo ime.[104] U Gatskoj opet našli bi uz Gusiće »Zadrane«. God. 1278. prodali su Gusići krbavski župan Matej i njegov brat Bartol sinovi Grubeše od svoga posjeda Kruševa jedan dio Zadranima Kosu Saladinu te Damjanu i Grguru, sinovima Barta Sloradića.[105] U Obrovcu je stanovala Branica, kći Vita Sloradića. Imala je velike posjede u Zadru, na otocima, u Kamenanima, obrovačkom vladanju i drugdje. Imetak je ostavila većinom crkvama i samostanima, a za izvršiteljicu svoje oporuke odredila na prvom mjestu Bunu udovicu Lovre Sevalića (de Zeualis), zadarskog plemića. Zevelinac među Obrovcem i Novigradskim zaljevom pokazuje, gdje je kod Obrovca bio posjed te porodice.[106]

6. Međaš samostana sv. Krševana u zadarskim Rasanima Miha, sin Martinuša, unuk je kneza Vučine. Otac Milin Martinuš bio je god. 1240. u parnici za Sušan jedan od tri suca, koji su u parnici sudili, te se u sačuvanoj presudi navodi kao sin kneza Vučine (comitis Uocin).[107] Druga su dvojica sudaca bili Jurislav sin Stepa od zadarsko-korinskih Lapčana i Pavao sin Lampreda iz porodice priora Lampreda, ali se samo Martinuš navodi kao sin »kneza«. No Vučina nije bio knez u Zadru, nego u Trogiru.

Sačuvao se kratak izvadak jedne isprave od god. 1263., kojom su trogirski biskup Kolumban, potestat trogirski Stjepan sin Martinuša, »Nikola« i nadstojnica trogirskog ženskog samostana sv. Dujma Draga svjedočili, da je trogirski knez Vučina pred 50 godina u trogirskoj crkvi sv. Dujma bio pohranio svoje

[102] Sabo: Stari gradovi. Str. 210.
[103] Cod. VI. 182. 203. 1277.; IX. 383. 469. 1329.; 93. 108. 1323.
[104] Cod. III. 58. 64. 1207.
[105] Cod. VI. 217. 253. 1278.
[106] Cod. XI. 353. 464. 1348.
[107] Cod. IV. 107. 115. 1240.

svečano odijelo.[108] Nikola je iz originala u izvadak preneseno ime »Micha«, kako se Miha Martinušev redovito zvao. Stjepan je Mihin brat, a umro je bez muške djece ostavivši kćer Mihaču.[109] Treći je brat nosio djedovo ime Vučina. Njegov sin Federik bio je zadarski sudac.[110] Mihin sin opet je Vučina.[111] Ovoga Vučine sin nosio je ime Nikola.[112] Sudeći po unukovu imenu i obliku iz spomenutog izvatka, te da su se imena u porodici opetovala bio je Miha zapravo »Mika« crkveno doista Nikola.

Od posjeda Mihe Martinuševa i njegove porodice među Zadranima možemo spomenuti njihove posjede u Raši i kod Tukličana.[113] Ova Raša bila je u kraju Veljana ili Beljana, Suhovara i Kašića, gdje na stari naziv opominje Rašinovac.

Porodica Mihina dakako je i porodica trogirska. Iz god. 1290. uščuvala se isprava o jamstvu, koje su mnogi plemići dali za sinove Jakoba Peča (Petii) iz Trogira Petra, Luku, Zana, Martinoša i Margarita, da ih vijeće trogirsko pusti na slobodi.[114] Prvi je jamac bio Vit sin Črna Mrgova iz Zadra za sebe s 500 libara, a za »gospodina« Mihu Martinuševa s 1000 libara. Kao jamci ređaju se dalje plemići zadarski, rabski, krčki, među kojima su i krčki knezovi Zane, Dujmo i Leonard, Vučeša sin Budislava od Bribira, plemići trogirski i spljetski. Izgleda, da su ta jamstva dana ne samo iz političkih razloga, nego i po plemenskoj i rođačkoj dužnosti.

Spomenuti Jakob Pečev dolazi god. 1267. među patronima već spominjanog trogirskog sv. Martina.[115] Uz Jakoba se tada navode kao patroni kasniji trogirski knez Marin sin Amblaša, Dujmo de Cega, Valentin sin Petra Basana, Luka sin Teodosija i Deša Amblašev. To su bili samo predstavnici patrona, koji su sklopili ugovor, da se crkvena kuća podigne na više. Otac je Jakobov Peč (Pecce) Teodosijev.[116] Bratstvo patrona sv. Martina u Trogiru jest i bratstvo Mihe Martinuševa i njegova djeda trogirskog kneza Vučine.

Miha Martinušev bio je vanredno ugledna osoba. Vidi se to po tome, što je on imao vrlo važnu ulogu g. 1274. kod sklapanja mira između Omišana i Mlečana, a g. 1277. između Trogirana i Splječana.[117] U ispravi o miru između Omišana i Mletaka navodi mu se porodično prezime »Bechec«, Bečec ili Bečić.

[108] Cod. V. 751. 250. 1263.
[109] Cod. VI. 376. 444. 1283.
[110] Cod. VI. 280. 334. 1280.; VII. 111. 132. 1293.
[111] Cod. VIII. 213. 254. 1309.; 298. 356. 1314.
[112] Cod. X. 144. 200. 1335.
[113] Cod. VI. 112. 125. 1275.; X. 105. 159. 1334.; 203. 372. 1338.
[114] Cod. V. 582. 689. 1290.
[115] Cod. V. 916. 451. 1267.
[116] Cod. IV. 75. 80. 1239.
[117] Cod. VI. 70. 77. 1274.; VI. 182. 201. 1277.; 185. 211. 1277.

Osnova je ista kao kod Peča. Vidimo to i po tome, što se Mihina porodica zove i de Pechac, Pečac, i de Pechiar, Pečar.[118]

Vučina je prema svjedočanstvu svojih unuka svoje svečano odijelo ostavio u crkvi sv. Dujma u Trogiru g. 1213., što znači, da je već tada bio trogirskim knezom. Iz nedatiranog pisma dubrovačkog kneza Zolovela »Velcino Spalatensi potestati et Traguriensi comiti« razabiremo, da je jedno vrijeme bio zajedno spljetski potestat i trogirski knez.[119] Vučinu su naši povjesničari nepravom zamijenili sa spljetskim knezom Busenom (Buissenus, Buusinus), a od obojice su nepravom načinili Višena. Isto se tako nije gospodar Svinigrada ili Zvonigrada na Zrmanji zvao Višen, nego Busen. Busen je bio brat kneza Domalda. Kralj Bela zove Domaldova brata »Boyzen« i »Boyzin«, što je Bosen, Bosin.[120] Istina je, da je porodica Vučine bila u srodstvu sa Šubićima, ma da nam je to srodstvo pobliže nepoznato. Tako i Vučeta, sin kneza Budislava od Bribira daruje g. 1275. Mihi Martinuševu (Micha Pechiario) »Zadranu« svoje zemlje u Rašici »iz same ljubavi«, a na srodstvo se ima svesti i Vučetino jamstvo za trogirske Peče, za koje je Miha prvi jamčio.[121] Knez Vučina još je od kralja Mirka bio dobio Drid, u koji je posjed po smrti Vučininoj htio ući Budislav, kad je vojvoda Koloman Drid dao trogirskom biskupu.[122]

Drugi Vučina, koji privlači našu pažnju na spljetsko-poljičko plemstvo, jest Vučina sin »Witi« ili »Biti« »Nasitorti.«[123] Navedene isprave govore o parnicama, koje je ovaj Vučina vodio sa spljetskim ženskim samostanom sv. Benedikta i njegovom nadstojnicom Kačom za zemlju »in Dillato subter vipera, quod Lugoperscina vocitatur«, u Dilićima pod Oporom, koja se zove Operščina lug. Ovaj Opor bio je u Poljicama.

Ma da je Vučina s opaticama sv. Benedikta vodio parnicu, on je, svakako prije toga, bio »advokat« samostana sv. Benedikta.[124] Tu je službu imao u vrijeme spljetskog kneza Ivana Budkova, predšasnika Grubeše. Vučinina služba »advokata« nije značila samo zastupanje pred sudom, nego je on po toj službi uopće bio službeni zaštitnik samostana. Da bude za to osposobljen, morao je biti iz plemena zaštitnika ili patrona samostana.

Vučina nije bio »grbava nosa«, kako bi se pogrješno prevela njegova oznaka »Nasitorti« nego je latinska oznaka krivi prijevod njegova porodičnog imena Garbanos ili Garbanosić,

118 Cod. VII. 25. 31.; X. 144. 200. 1335.
119 Cod. III. 182. 208.
120 Cod. IV. 338. 383. 1249.; 405. 467. 1251.
121 Cod. VI. 112. 126. 1275.
122 Cod. III. 231. 258. 1226.; 249. 278. 1227.
123 Cod. II. 208. 221. 1188.; 323. 348. 1200. Dodatak. Str. 389. 1200.
124 Cod. II. 54. 57.

nastalog od imena Garbanoh, kako smo imali u Zadru. Da li je to slučaj, ili je u stvari kakova bliža veza?

Spor, kod kojega je Vučina nastupio kao zaštitnik samostana, bio je zametnut o zemljama zvanim Pod Kilakom (Pot Cilco) ostavljenim samostanu od popa Crnote u vrijeme spljetskog priora Črnehe, bana Beloša, nadbiskupa Gaudija i kralja Gejze, te prije od Crnotinih pređa. Sama je presuda izrečena, dok je Sedina Kasarić (Casarius) bio advokatom, a Vučina je kasnije nastupio uz drugog advokata Petra Grgurića (Girgurelli) kod ustanovljenja međa.

Lako je dokučiti, da pop Crnota i njegovi pređi i »zaštitnici« samostana, pa i Vučina sin Vita Garbanosića, pripadaju istom rodu sa spljetsko-poljičkim (i trogirskim!) Crnotićima.

Bratski samostan opatica sv. Benedikta jest samotan sv. Petra kod Zelovića osnovan po Petru Crnom, sinu Gomaja ili, što bi bilo izvornije, Gomara. Crni se zvao po porodici naprosto zato, što je postojala i porodica Belog Petra. Niti je Petar Crni bio «crn«, niti je Petar Beli bio »bijel«, već nam je i ovo razlikovanje i, što se u njem iz davnije prošlosti krije, poznato iz Zadra.

God. 1187. tužio je Crnja sin Hrapa ili Krapa (filius Chrappe) samostan sv. Petra »de Gumaio« za zemlje od Belaja do zida kod mosta. Za samostan je, budući je samostan bio u posjedu, položio prisegu Dalmas, župan sv. Petra, »Talmatius sancti Petri iuppanus«.[125]

Nekako je u isto vrijeme Crnja, sin Krapa (di Crappa), podigao parnicu protiv Dujma sina Prestova i njegove porodice za zemlju u Brestu na mjestu zvanom Olm pod Perunom (u talijanskom prijevodu: a Brest, luoco detto Olmo sotto Perun).[126] U objema ispravama radi se o zemljama u Poljicima, koje su stajale nablizo. Vidi se zadaća sv. Petra »Gomajeva« i namjera Petra, sina Gomajeva, makar Crnoga, da sa sv. Petrom posveti Peruna, koji je svakako bio »Bijeli«. Bjelinu pokazuje »Belaj«. Crni se nekako očitovao u Petrovu porodičnom imenu, no mogli bi tu crninu pokazivati i današnje Crinjine. Tamo je i Perun

Imeni oblici Hrap i Krap jedan su prilog više, da se kod Vučine ne radi o »grbavu nosu«, već da je onako, kako je naprijed rečeno, i kako je bilo u Zadru kod zadarskih Crapa i Garbanosa, odnosno tamošnjih Bijelih i Crnih.

Brest pokazuje, otkuda korjen vuče »Prestancije« otac Dojma, a kakovo je njegovo romanstvo, takovo je i svega spljetskoga plemstvo, zvali se »Slaveni« ili »Latini«, jer je to razlikovanje imalo sasvim drugi uzrok i svrhu, nego da označi, da li je tko kakovog porijekla po narodnosti.

125 Cod. II. 204. 213. 1187.
126 II. 205. 217. 1187.

Vučina Vitov ili Bitov izdao je g. 1208. u Spljetu ispravu, kojom je svjedočio, da je bio prisutan u sudu spljetskog kneza Grubeše i bio pristav, kad je taj presudio između Nikole i njegovih sestara Dabre i Tihe, koja je bila u Zadru, za zemlje u Kilaku.[127] Vučina je podijelio zemlje u prisutnosti Dese Marulića, Andrije Guseva i sinova Rusina. Dabra je bila udata za nekog Karasa. Vikarom je bio Dobre Karosić.

U parnici sa samostanom sv. Benedikta g. 1188. Vučinu je zastupao Dragutin sin Dabrana Gumaja. Među potpisnicima isprave dolazi kao župan (iupanus) Draguš. Naši historici, koje je porodica Gumajeva zanimala, tvrde, da je Gumaj Roman, te su mu našli i ime »Geminijan«. Među drugim osobama, koje se navode, jesu spomenuti Talmas, Petar Rusinić, Petar Strezov, Dabro Marov i naprijed spomenuti Nikola Kalanić.

Kod parnice samostana sv. Mojsija i sv. Petra g. 1106. na strani samostana sv. Petra dolazi svećenik Ivan de Kerna, pravije Cerna, porodice Crnje.[128] Crnje su dugo u dvanaesti vijek držali priorsku čast u Spljetu. Prior Črneha i njegov stric Črneha bili su od pomoći časnoj nadstojnici samostana sv. Benedikta Mariheni, kad je uređivala nastambu svoga samostana u Spljetu kraj dvora »Grimaldi«.[129] God. 1142. piše kralj Gejza II. Črnehi pismo, u kome se zahvaljuje na sažalnici zbog smrti oca kralja Bele II. i čestitci za stupanje na prijestolje, te šalje zakletvu na križ spljetske crkve (dan od Kolomana), da će čuvati slobodu Spljeta.[130]

Prior Črneha imao je sina Karusa, kojega su dva sina, Susal i Črneha, postali redovnici samostana sv. Stjepana.[131] Karus je kratko vrijeme poslije Črnehe bio također spljetskim priorom. Osnivač je porodice Karusića. Ime je inačica Karasa, Korosa, Krasa. Ono je dakako u porodici opetovanje od pređa, a da je to ime u starini u plemenu imalo svoje znamenovanje, pokazuje, što se kosa, koja zatvara Poljice od mora, zvala potom imenu Krasom.

Za vinograde na Krasu vodio je parnicu g. 1251. spljetski nadbiskup Roger s Nikolom »sinom« Petra Bijelog (Beli Petri), a još prije nadbiskup Rajnerije s Nikolinim djedom Nikolom.[132] Ustanovljene su među »ex parte Dalmisii«, uz Dalmisane, na potok Morovu, te od strane spljetskih zemalja na more. Isti Nikola Belog Petra (Bellipetri) bio je g. 1273. prisutan, kad je spljetsko vijeće dalo samostanu sv. Benedikta komad gradske zemlje u Brdu kao odštetu za neke zgrade kod gradskog zida,

[127] Cod. II. 70. 80. 1208.
[128] Cod. II. 12. 16. Oko g. 1106.
[129] Cod. II. 28. 30. 1119.
[130] Cod. II. 49. 49. 1142.
[131] Cod. II. 64. 63. 1150.
[132] Cod. IV. 395. 451. 1251.

koje je samostan sv. Benedikta po odluci vijeća predao samostanu sv. Petra Gumajeva.[133]

Petar Beli biti će ista osoba s Petrom Bela, koji je uz priora Vitalisa i druge g. 1076. zastupao Trogir na sastanku gradova Zadra, Belgrada, Spljeta i Trogira, kad su pozivanje Normana u Dalmaciju osudili kao veleizdaju. Dvadeset godina kasnije spominje se uz priora Draga.[134]

God. 1176. »Sclaui Adrianiki«, Adrijanić, i to Prodan sa svojim rođacima »Slavenima« i nek »Latini«, koje su predstavljali Jakob Aprić, Dabral Kasar, Prodan Cikola, te Pavao i Nikola Kalonići, počeli su od samostana sv. Petra Gomajeva tražiti zemlje u Stipici, jer da ih te pripadaju po njhovu bratstvu.[135] Samostan sv. Petra zastupao je župan Talmas (iuppanus) kao župan bratstva i po njegovoj odluci (de voluntate universorum parentum). On je tužiteljima odgovorio, da je zemlje, koje traže, samostanu darovao knez pomorski Rusin (Rossene moristicus) i darovanje njegov sin Petar Slovinja po očevoj smrti opetovao, a njihov stric Petar Slavić (Slauzo) da je darovanje potvrdio. Samostanu je posjed potvrđen na licu mjesta, a kod toga je svjedočio župan (iuppanus) Draguš Dabrana Gomajeva.

Spomenuti Slavić nije drugi, nego onaj, koji je 1072. s bratom Petrom, županom Sidrage, nadario samostan sv. Krševana u Zadru sa zemljama u Obrovici. Po drugoj ispravi od iste godine to su učinili ne samo Slavić i Petar, koji sada dolazi uz dodatak »Grimella«, nego i ostala »braća« Sovina i Desemir.[136] Samostan sv. Marije na istom mjestu nadarili su Petar sin Semivita i sinovi Korina s rođacima.[137] Zemlje su samostani sami morali do kraja dijeliti, zbog čega su došli u spor, pa su podijelili i crkvu.[138] Sv. Petar je svih ovih dobročinitelja zaštitnik, njemu su posvećene njihove crkve, njegov je samostan u Zeloviću, njegova su imena.

O osnutku samostana sv. Petra kod Zelovića uscuvali su se jedna isprava i vrlo dragocjen regest o načinu, kako je samostan došao do svojih zemalja.[139] Tu se veli, da su zemlje u Trsteniku do Tugara darovali pomorski knez Rusin i kralj Slavić. Po smrti Rusinovoj njegova je udovica pozvala muževe rođake: sina Mileše, Rusića sina Sovine, Desimira sina Drevara i Dejana, koji su darovanje potvrdili. U jednoj nastaloj parnici sudio je kralj Slavić sa svojim županima Petrom i Sarubom u crkvi sv. Petra kod Omiša.

[133] Cod. VI. 30. 30. 1273.
[134] Ljubić Šime: Listine. Str. 2. i 4.
[135] Cod. II. 141. 143. 1176.
[136] Šišić: Priručnik. Str. 241.
[137] Cod. II. 107. 114. 1167.
[138] Cod. II.
[139] Šišić: Priručnik. Str. 260.

Mjesto, u kojem je Petar Crni samostan osnovao, navodi se kao »Selle«. To je Selovo, nazvano po Selu, kratici imena Osel, Osal. Iz opisa međa razabire se, da se kraj zvao i Saline. Ne radi se o solanama, kojih tamo zbog brdovitosti nije bilo, nego je Sal kratica Osla. U ispravi svećenika Belčeva Tišenova, koji govori o daru bana Adrijana samostanu sv. Benedikta, ove Saline su zamjienjene sa »Salonom« — Solinom, no dolazi i oblik »Saline«.[140] U zavodu, koji je izvršila nadstojnica sv. Benedikta Kača g. 1171., naziv ima oblik Soline. Radi se o zemljama u istom kraju.

Naziv dvora Grimalda, koji je dvor Marihena pretvorila u samostan za svoje opatice, kraj potpune nestašice kakovih Grimalda u spljetskom plemstvu, upućuje na oznaku Petra Grimele, koja nam je i sama uščuvana u već romaniziranom obliku. Možda bi se i tu dalo izići na kraj, te naći narodni oblik, ali ovdje nam je u zadaći bilo samo utvrditi nešto od veza »Zadrana« i sa spljetskopoljičkim plemstvom.

[140] Cod. II. 341. 368.

Dvije oporuke zagrebačkih biskupa u 15. vijeku

Napisao **dr. Fran Hrnčić.**

Oporuka, kao očitovanje posljednje volje, dotično raspoložba sa cjelokupnom imovinom pojedinca u stanovitom momentu — prema prilikama — može biti dokumenat daleko zanimljiviji s kulturno-historijskog i socijalnog, nego li s pravnoga gledišta. U nekim je slučajevima ona naime po svojim odredbama dosta vjeran odraz vremena i prilika, u kojima je oporučitelj živio, kao i prilika, u kojima je uslijedilo njegovo očitovanje posljednje volje. Kod toga nam oporuka daje dapače kadikad i mogućnost, da upoznamo opće shvaćanje tadašnjih savremenih i aktuelnih problema, koji su u to doba pokretali javnim životom.

Ovdje će biti govora o dvjema oporukama zagrebačkih biskupa iz XV. stoljeća, i to Ivana Albena od g. 1433.,[1] te Oswalda Thuza od Lak-a od g. 1499.[2]

Ne može se kazati, da ove oporuke baš u svemu odgovaraju gornjim izlaganjima, ali su ipak dokumenti, koji nam ne samo otkrivaju približnu sliku prilika, u kojima je živio jedan od najuglednijih staleža u Hrvatskoj sredinom i koncem XV.

[1] Tkalčić: Spomenici II. dok. 63.
[2] ibidem dok. 394.

vijeka, već nam u neku ruku pružaju i sliku naših tadašnjih općih prilika. U tomu pak i jest njihova prava vrijednost.

Želi li se pak pravilno ocijeniti pojedine odredbe ovih dviju oporuka, potrebno je, da se najprije prikaže sam postanak i važnost zagrebačke biskupije; zatim treba prikazati položaj zagrebačkih biskupa, kakav su zauzimali u našem javnom životu srednjega vijeka; a napokon je potrebno barem s nekoliko poteza ocrtati i ličnosti spomenutih biskupa.

Položaj zagrebačke biskupije i ugled njenog biskupa rezultat je razvitka tečajem stoljeća, a na taj je razvitak utjecalo više raznih faktora.

Prije svega valja uočiti, da je zagrebačka biskupija od samog svog osnutka usko povezana s historijom hrvatskoga kraljevstva. Uzme li se pako još i to u obzir, da je nastala cijepanjem područja nadbiskupije u Splitu, dotično njezine sufraganske biskupije u Kninu, može se mirne duše kazati, da spada među naše najstarije biskupije, te da joj prvi počeci sežu sve do prvih pojava kršćanstva u tim krajevima, a to znači do prvih stoljeća kršćanske ere. Kad je naime u polovici V. stoljeća propala sisačka biskupija, njezin je teritorij spao najprije pod solinsku, a po propasti i ove pod splitsku nadbiskupiju. Za zagrebačku bi se dakle biskupiju moglo stoga reći, da je s njome zapravo uspostavljena drevna sisačka biskupija, jer je pod nju spao i dio bivšeg njezinog teritorija.

Prije osnutka zagrebačke biskupije sijelo je crkvene organizacije u Hrvata bilo u Dalmaciji, gdje se u doba vladara iz narodnih dinastija nalazilo političko i kulturno središte države.

Kada su naime Hrvati došli u ove krajeve, našli su u Dalmaciji već gotovu crkvenu organizaciju, kakova se bila razvila vijekovima, te kakova je preživjela burne dane seobe naroda. Kad su pak Hrvati primili kršćanstvo, nije bilo potrebno stvarati novu crkvenu organizaciju, već su došli pod vlast dalmatinskih biskupija onako, kako su postojale od davnine.

Među svim dalmatinskim biskupijama imala je splitska prvenstvo prema tradiciji još iz najstarijih vremena, i to kao slijednica solinske nadbiskupije.[3] U novo osnovanoj pak hrvatskoj državi nije splitski nadbiskup samo umio zadržati taj svoj povlašteni položaj, već je sebi znao pribaviti i čast primasa Hrvatske.

Ovakova ali crkvena organizacija nije mogla trajno zadovoljiti Hrvate, naročito ne više onda, kad je stao rasti ugled

[3] »Quum antiquitus beatus Domnius ab apostolo Petro praedicare Salonam missus est constitutum ut ipsa ecclesia et civitas ubi sancta eius membra requiescunt inter omnes ecclesias provinciae huius primaturam habeat et metropolis nomen super omnes episcopatus legitime sortiatur...« Capitula concilii spalatensis a. 92[illegible]. Rački: Documenta. ...ita dumtaxat ut ecclesia sancti Domnii, sicut ab initio, primatum obtineat. Concilium spalatense a. 926—927. Rački: Documenta [illegible]

države i njezina moć. Sjedišta su naime dalmatinskih biskupa bila u gradovima s tuđinskim žiteljstvom, pa su i biskupi bili ponajviše stranci, a tako i sam splitski nadbiskup, primas Hrvatske. Osim toga su ti gradovi spadali pod suverenost istočnorimskih careva u Bizantu, akoprem samo više manje formalno i po imenu.

Stoga već za rana nalazimo pokušaj, da Hrvati dobiju svoga posebnoga hrvatskog biskupa. Takvim se smatrao najprije biskup u Ninu, koji je sebi baš zbog toga i htio uzurpirati pravo metropolite (Grgur ninski). To je zapriječio splitski crkveni sabor god. 925., koji mu je točno odredio položaj, i to kao sufraganskom biskupu splitskog metropolite.[4] Čini se, da je time bilo za jedno vrijeme riješeno pitanje posebnoga hrvatskog biskupa, ali ne i trajno.

Kasnije su hrvatski vladari tražili, da se osnuje posebna čisto hrvatska biskupija i to za unutarnje krajeve Hrvatske države, pa su u tomu i potpuno uspjeli. Tako je nastala biskupija u Kninu, sjedištu hrvatskih vladara, te se njezino područje prostiralo sve do državne granice na Dravi, dakle u najvećem dijelu hrvatskoga kraljevstva. Na taj je način kninska biskupija, obuhvatajući velik dio Slavonije, obuhvatala i teritorij nekadašnje sisačke biskupije.

Na kninskoga je biskupa prešao sada naslov »hrvatskog biskupa«, te je — premda bijaše sufragan splitskog nadbiskupa, kao primasa Hrvatske, — ipak zauzimao daleko odličniji položaj od ostalih biskupa kraljevstva, pa i od samoga metropolite svojega.

Kraj velike prostorne nadležnosti njegove vlasti i mnogobrojnih posjeda, bio je kninski biskup i jedan između najuglednijih dvorjanika hrvatskih kraljeva. On je kao takav stalno pratio kraljevski dvor, a vjerojatno je bio i kraljevski kancelar; na svaki je pak način imao znatan utjecaj u cijeloj državi. (»Voluerunt etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem, petieruntque ab archiepiscopo spalatensi; et fecerunt episcopum qui Chroatensis appellabatur, posueruntque sedem eius in campo, in ecclesia sanctae Mariae iuxta castrum tiniense. Hic multas obtinuit parochias, habuitque praedia et possessiones per totum pene regnum Chroatiae, quia regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur, eratque unus ex principibus aulae, et sua jurisdictio usque ad Dravum fluvium

[4] »XI. Ut episcopus Chroatorum, sicut nos omnes, nostrae ecclesiae metropolitanae subesse se sciat«. Capitula concilii spalatensis a. 924. Rački: Documenta.

»In hac synodo — sc. spalatense — restauratus est episcopatus nonensis, cuius episcopus Gregorius multas olim molestias Johannem, spalatensem archiepiscopum, sustinere fecit, debitam ei subtrahendo obedientiam et sibi ius metropoliticum indebite vendicando.« Rački: Documenta.

extendebatur. Ecclesia nempe metropolis has sibi voluit parochias retinere: comitatum Cetinae, Cleunae, Clissae, Massarum, Almisium et Corbaviam et ultra Alpes fereas usque ad confinia Zagrabiae, totamque Maroniam«.[5]

Jasno je, da je kraj takvoga stanja stvari vlast splitskog nadbiskupa, kao primasa Hrvatske, a kasnije — nakon što je osnovana kninska biskupija, — još više i snažnije vlast kninskoga kao posebnoga hrvatskog biskupa mnogo pridonijela oblikovanju i jačanju državnog jedinstva, kao i hrvatske državne ideje, koja će se poslije kroz vijekove manifestirati u raznim oblicima te u političkim i kulturnim smjerovima i pokretima.

Ovom je razvitku odlučan udarac zadala provala madžarskoga kralja Ladislava u sjeverne krajeve hrvatskog kraljevstva.

Poznato je naime, da su Arpadovci iza smrti hrvatskoga kralja Stjepana II. bacili oko na susjednu Hrvatsku, a naročito na onaj dio između Gvozda i Drave, koji je u kasnijem srednjem vijeku nazivan Slavonijom.

Domaće razmirice i nemiri, a još više nesloga, pružili su im najbolju zgodu, da se umiješaju u naše unutarnje prilike, a to im je bilo tim lakše, što su se kod toga mogli pozivati i na rodbinske veze s hrvatskom narodnom dinastijom, jer je Jelena, sestra madžarskoga kralja Ladislava bila žena hrvatskog kralja Dmitra Zvonimira.

Kako je uslijed ovakovih unutarnjih prilika tečajem vremena znatno oslabila udarna snaga hrvatskog kraljevstva, budući da je po malo nestajalo centralnog autoriteta, uspio je kralj Ladislav vojnički, te je osvojio Slavoniju, postavivši ondje dapače i svoju upravu. Kod toga je ali vrlo dobro znao, da mu taj vojnički uspjeh ne može ostati trajan, ne uspije li istodobno i politički. Ovo je pak nastojao postići time, što će pokidati pojedine duhovne i političke veze između Slavonije i ostale Hrvatske.

U tomu mu je imala u prvom redu poslužiti crkva, za ono doba jedna od najjačih i najvažnijih veza između pojedinih dijelova hrvatskoga kraljevstva. Stoga se je odlučio za novo osvojene krajeve osnovati posebnu crkvenu upravu, nezavisnu od ostale crkvene organizacije Hrvata. Tako je negdje godine 1093. ili 1094. u istinu po njemu i osnovana nova biskupija u Zagrebu, i to kao sufraganska metropolije u Kaloči, a vjerojatno u prvom redu zbog toga, da se u ovim krajevima potpuno ukloni spomenuti politički i kulturni utjecaj hrvatskog biskupa u Kninu.

Time je kralj Ladislav u isti mah postigao dvoje u pogledu ostvarenja svojih političkih ciljeva, jedno što je ove krajeve izdvojio ispod vlasti i utjecaja kninsko-hrvatskog biskupa, kao

[5] Toma arhidjakon: Historia Salonitana c. XV. de exemptione episcoporum superioris Dalmatiae.

i primasa Hrvatske u Splitu, a drugo što ih je ujedno stavio pod neposredan utjecaj madžarske nadbiskupije u Kaloči.

Ovaj sasvim politički razlog stvaranja nove crkvene organizacije u našim krajevima, trebalo je na svaki način nekako i opravdati. Kralj je Ladislav držao, da se to može najlakše postići kakovom zvučnom krilaticom; zato je naveo, — kako to bilježe izvori, — da zagrebačku biskupiju osniva zbog suzbijanja navodnog poganstva i idolopoklonstva.[6]

Kad se ali uzme, da su u to vrijeme Hrvati bili već pokršteni oko 400 godina, pa da su ovi krajevi spadali pod vlast splitskih nadbiskupa, među kojima je u svako doba bilo mnogo odličnih i vrijednih crkvenih glavara, tada je prozirna namjera, s kojom je istican upravo taj razlog osnutka zagrebačke biskupije. Vrlo je malo vjerojatno, da se u ovim krajevima još pod konac XI. vijeka održalo poganstvo i idolopoklonstvo, a još manje, da je to postojalo u tolikoj mjeri, da je za suzbijanje toga bilo potrebno osnivati i posebnu biskupiju, i to kraj crkvene organizacije, koja je već stoljećima djelovala.

Prvim biskupom zagrebačke biskupije nije kralj Ladislav postavio kojeg između domaćih prelata, već je izabrao stranca češke narodnosti po imenu Duha. Ovo vjerojatno iz razloga, jer je držao, da će taj biti prikladnija osoba u provađanju njegovih ciljeva (»quendam boemicum venerabilis vitae virum, nomine Duch, idoneum repperit«).[7] Moguće je izabrao prelata češke narodnosti baš iz razloga, jer je bio vješt slavenskomu pismu (»et forsan fuit de littera Sclavica«)[8] a to je bilo i potrebno, jer se na području hrvatske biskupije u Kninu služba božja vršila na slavenskom jeziku.

Daljnji je ali razvoj prilika pokazao, da se kraj svega toga ni malo nijesu ostvarile političke namjere kralja Ladislava, vezane s osnutkom zagrebačke biskupije. Tako je već g. 1096. nestalo Madžara i madžarske uprave iz zaposjednutog dijela Hrvatske, a Ladislavov nasljednik kralj Koloman morao je osjetiti na Dravi g. 1102., da unatoč svih tih nastojanja, hrvatska državna ideja nije ni malo oslabila, pa je bio prisiljen na diplomatsku akciju umjesto namjeravanog vojničkog osvajanja. On je doduše mogao posebnim ugovorom sebi osigurati hrvatsku krunu, ali je ostvario samo personalnu umjesto realne unije, pa akoprem je tako došlo do zajednice između Hrvatske

[6] »Zagrabiensem constituit episcopatum videlicet ut quos error idolatriae a Dei cultura extraneos fecerat, episcopalis cura ad viam veritatis reduceret...« Rački: Documenta.
»...a sancto Ladislao rege sancte memorie recordationis predecessore nostro constructum, qui terram Sclavoniae sive banatum ab errore idolatriae ad christianitatem convertens corone Hungariae subjugavit; qui etiam in eodem banatu episcopatum instituit...« Iz privilegija kralja Andrije I. od g. 1217. zagrebačkoj stolnoj crkvi. Tkalčić: Spomenici zagrebačke biskupije I.

[7] Rački: Documenta.

[8] Tkalčić: Spomenici zagrebačke biskupije II. 5.

i Ugarske, zbilo se to na sasvim drugom osnovu, nego li što je to svojedobno bio zamislio osvajač kralj Ladislav.

No ne samo da utemeljenjem zagrebačke biskupije nijesu bile ostvarene političke namjere njezinog osnivača, uperene protiv cjelokupnosti našeg državnog teritorija, već nam je time bila učinjena još i stanovita politička usluga. Kad je naime polovicom XV. stoljeća velik dio Dalmacije konačno potpao pod vlast mletačke republike, te je time došao pod njenu vlast i splitski nadbiskup, — primas Hrvatske, — imali smo u sredovječnoj Slavoniji već gotovu i ustaljenu novu crkvenu organizaciju, posve neovisnu od nepoželjnog utjecaja Venecije. Utjecaj pak Venecije, vršen preko crkve, mogao je biti i te kako koban na politička zbivanja i na daljnji razvoj prilika u ovim hrvatskim krajevima, — kraj poznate upornosti i sposobnosti mletačke diplomacije, — dok se naprotiv politički utjecaj nadbiskupije u Kaloči nije gotovo niti osjećao. Ovo je bilo u toliko još i važnije, jer je centar političkog zbivanja i akcije te državnog života po malo prelazio iz krajeva između Gvozda i mora u Slavoniju dotično u Zagreb, gdje uz bana Slavonije često stoluje i herceg (dux Sclavoniae).

Dakako da je time samo porasao ugled zagrebačkog biskupa. Njegov položaj postaje sve odličniji, pa je koncem srednjeg vijeka u našem javnom životu postigao onaj stepen, koji je kasnije — pod novim prilikama i okolnostima — zadržao sve do naših dana.

Stoga nije ni čudo, da se već razmjerno rano pokušalo, primat splitske nadbiskupije prenijeti na zagrebačkog biskupa, kako bi i crkvena organizacija odgovarala promijenjenim političkim prilikama i izmijenjenim središtima centralne vlasti.

Čini se, da je za ovo bilo najpovoljnije doba, kada se na stolici zagrebačkih biskupa nalazio Stjepan od roda moćnih i uglednih knezova Babonića. Stoga je herceg Koloman g. 1240. po svojem posebnom izaslaniku, — a uz pristanak splitskog nadbiskupa Guncella. — Zamolio papu Grgura IX., da splitsku nadbiskupija sjedinila sa zagrebačkom biskupijom (»et eandem — sc. spalatensem — ecclesiam unire zagrabiensi ecclesiae curaremus«).[9] Papa je pristao na ovaj prijedlog uz uvjet, da se s time suglase i svi zainteresirani faktori, a to su kaločki nadbiskup, zagrebački biskup, kao i njihovi kaptoli. I zaista je nakon smrti splitskog nadbiskupa Guncella bio zagrebački biskup Stjepan izabran i za splitskog nadbiskupa. Međutim je ali umro papa Grgur IX., a njegov nasljednik nije bio istog mišljenja u toj stvari, pa rimska kurija nije nikada potvrdila taj izbor. Moguće je kod toga imala svoje prste i Venecija, kojoj ovakav razvoj prilika sigurno nije bio ni malo po ćudi.

Kasnije kroz čitav srednji vijek, pa sve do sredine XIX. stoljeća, nije više bilo pokretano pitanje uređenja položaja za–

[9] Tkalčić: Spomenici I. dok. 15.

grebačke biskupije. Kako je poznato, zagrebačka je biskupija istom g. 1852. podignuta na metropoliju, čime je konačno bila izuzeta ispod vlasti kaločkog nadbiskupa.

No već i sam taj jedan pokušaj dovoljno nam pokazuje važnost zagrebačke biskupije, budući da joj se time htjelo dati i naslov, koji će odgovarati stvarnom položaju zagrebačkog biskupa. Kako je zagrebačka biskupija preuzela velik dio teritorija kninske, moguće je kod stvaranja položaja zagrebačkog biskupa djelovala makar i blijeda uspomena na nekadašnji ugled kninskog biskupa, kao biskupa hrvatskih kraljeva.

Zagrebačka se biskupija u XV. stoljeću protezala na sjeveru preko rijeke Drave i Mure, obuhvatajući krajeve s hrvatskim pučanstvom, na jugu preko Save i Kupe kao i na sjeverozapadni dio Bosne do Vrbasa, dok je na istok između Save i Drave pod njezinu jurisdikciju spadala gotovo čitava današnja Slavonija. Dalje joj je pripadalo 6 Metličkih župa, a na jugozapadu je graničila s krbavskom i ostacima kninske biskupije. Prema tomu je zagrebačka biskupija imala u to doba upravo golem teritorij, pa nipošto nije pretjerano, kad se kaže, da je zagrebački, kao sufraganski biskup, nadmašivao jednako po ugledu kao i po prihodima svojega kaločkog metropolitu. Ugledu zagrebačkih biskupa ne malo je pridonašao i kaptol, koji je u srednjem vijeku brojio 32 člana, dok je kraj toga postojao još i poseban zbor prebendara stolne crkve od 12 članova.

Kad se govori o stvarnom položaju zagrebačkog biskupa, bilo to u srednjem vijeku ili kasnije, moraju se uvažiti tri bitna momenta. Zagrebački je biskup naime ne samo prvi crkveni dostojanstvenik kraljevstva, već je ujedno jedan između prvih i najuglednijih velikaša, a kraj toga još i moćan vlastelin. Nakon što je pako primorje Dalmacije g. 1433. konačno pripalo mletačkoj republici, tko bi bio mogao zagrebačkom biskupu na preostalom teritoriju Hrvatske osporiti neslužbeni primat, koji mu je ostao sve do danas.

Teritoriju zagrebačke dijeceze i položaju zagrebačkog biskupa odgovarali su i njegovi prihodi.

Zagrebački su biskupi ubirali svoj posebni crkveni porez. To bijaše tada općenito običajna desetina[10] od žita, vina i sitne stoke. Kako je bilo prostrano njihovo područje, tako je bio i ovaj prihod znatan, pa su jedan dio od njega ustupili svojemu kaptolu za uzdržavanje kanonika. Njihovi su prihodi učinili zagrebačke biskupe ne samo ekonomski potpuno neovisnima, već su im davali i dovoljno sredstava za podmirenje crkvenih potreba te za postignuće svih onih svrha, koje im je nalagao njihov položaj. Takova je u prvom redu briga oko stvaranja i odgoja svećeničkog podmlatka, pa uređenje bogoslužja, te s tim u vezi nabava crkvenog posuđa i potrebnih crkvenih knjiga. Kraj toga su zagrebački biskupi imali još i trajnu brigu oko gradnje stolne crkve, koja je — kako je poznato — građena stoljećima, da svako doba na njoj ostavi ponešto od svoje karakteristike. No baš u tom pogledu zadesio je stolnu crkvu koncem XIX. vijeka tragičan udes t. z. »restauracije«, kad su na njoj upravo stručnjački uništena sva obilježja narodnoga kulturnoga spomenika.

Među velikašima kraljevstva imao je zagrebački biskup mjesto odmah do hercega i bana. U slučaju sedisvakancije na banskoj stolici, zagrebački je biskup banov zakoniti zamjenik, dotično vršioc dužnosti banske vlasti (locum tenens).[11] Prema privilegiju kralja Emerika od g. 1199. biskupovi su podanici oslobođeni od plaćanja državnog poreza (t. z. marturine), kao i od dužnosti podavanja zalaznine — ukonačivanja — (descensus) banu. Naprotiv je zagrebački biskup uz kralja, hercega i bana imao za svoju osobu i pratnju pravo na zalazninu na čitavom području kraljevstva.

Kao vlastela imali su zagrebački biskupi isprvice jurisdikciju nad dijelom Zagreba, i to nad okolišem stolne crkve i Vlaškom ulicom (»vicus Latinorum«), kao i nad prostranim imanjem u Dubravi, kojeg su primili na osnovu donacije još od osnivača biskupije kralja Ladislava. No tečajem vremena umjeli su zagrebački biskupi toliko proširiti svoje posjede, da su po malo bili ubrajani među našu najjaču vlastelu.

Zagrebački su biskupi često stajali i u središtu državnog života i političkog zbivanja, i to baš zbog toga, što su kao crkveni prelati u isto vrijeme spadali među prve hrvatske velikaše. Kraj toga je njihov položaj znao biti i te kako delikatan. Tako se od zagrebačkih biskupa katkada tražila ne samo okretnost u vođenju državničkih posala, nego u doba turskih ratova čak i sprema u vojničkim poslovima.

[10] Desetina (decima, desetak, deseto, dežma, dižma) je opća crkvena daća u srednjem vijeku, koja prema crkvenom pravu počiva na božjem zakonu (juris divini), a u pravilu je ubiru prelati-biskupi. Biskup ustupa kadkada desetinu stanovitog kraja, i to u cijelosti ili pak stanoviti dio, kaptolima, samostanima ili drugim crkvenim korporacijama, šestnaesti dio desetine redovito zapada mjesne župnike. Desetina je velika i mala već prema objektu od kojeg se ubire, te načelno tereti svakog kršćanina. Od plaćanja desetine izuzeti su plemići za svoja plemićka zemljišta, kao i svećenici za crkvena dobra. Desetinu su ubirali posebni namještenici (decimatores, dižmari), ili se ubiranje te daće davalo u zakup, a kadkada se ustupala ta daća kralju za obranu zemlje, kao poseban doprinos crkve u tu svrhu, pa se tada zvala »decima regia«. Desetina sačuvala se kod nas kao posebna crkvena daća sve do ukinuća podaničkih odnošaja god. 1848. (Vl. Mažuranić: Hrv. prav. povjesni rječnik I. str. 218. i sl.).

[11] Zagrebački je biskup spadao među t. zv. zastavnu gospodu kraljevstva (»banderiatae«), pa je njegov banderij polazio u boj u sastavu banske ili kraljevske vojske pod njegovom zastavom. Banderij zagrebačkog biskupa sačinjavali su njegovi predijalisti i slobodnjaci, a spomen na taj banderij nalazimo još i danas u onim dvjema dvorjanicima, koji u svečanim zgodama kod crkvenih obreda prate zagrebačkog nadbiskupa u historijskoj nošnji banderijalaca.

Time bi bio ocrtan položaj zagrebačkih biskupa, kakav je bio u glavnom sve do novijega doba.

Prvu od navedenih oporuka, o kojoj je tu riječ, sastavio je Ivan Alben, koji je bio zagrebački biskup od g. 1420. do g. 1433.

Porodica Alben dala je hrvatskom kraljevstvu dva bana, i to Petra i Ivana, kao i dva zagrebačka biskupa: braću Eberharda i Ivana. Obojica su ujedno obnašali i čast vrhovnog kancelara kralja Sigismunda. Stoga biskup Ivan ponosno ističe u poveljama i listinama, koje izdaje: »Ivan, božjom i apoštolske stolice milošću biskup zagrebački i vrhovni kancelar kraljevskog i kraljičina veličanstva . . .«. Treći pak od spomenute braće zagrebačkih biskupa bio je Rudolf Alben, vlastelin na Medvedgradu, Rakovcu i Vrbovcu. On bijaše poznat kao siledžija i čovjek bez ikakovih obzira i skrupula.

Biskup je Ivan češće dolazio u sukob sa zagrebačkim građanima. Povod je tomu zapravo bio sam kralj Sigismund, kad je god. 1421. Ivanu i njegovomu bratu Rudolfu sasvim neosnovano i protuzakonito založio za 14.000 zlatnih forinti[12] — osim tvrđe i imanja Kalnik — još i grad Zagreb, akoprem je Zagreb od g. 1242. bio slobodan i kraljevski grad. Naročito im je založio posjede gradske općine Dedići, Bitek, Černomerec i Novake s »kraljevskim brodom« (prijevozom) na Savi. Kralj Sigismund kao stranac nije poštivao zakonske ustanove kraljevstva i stečena prava, već je — pošavši sa stanovišta feudnog prava — držao, da kao vrhovni lenski gospodar može po volji raspolagati sa svakom nekretninom.

Zagrebački su građani oštro prosvjedovali protiv ovakovog očitog kršenja i gaženja privilegija, koje su primili od njegovih predšastnika, no uzalud, jer su bili nemoćni protiv krune, i to tim više, što se baš u tomu očitavala nova kraljeva politika prema staležima.

Osim toga spora zagrebačkih građana s biskupom Ivanom postojao je još i stari spor s kaptolom. Baš taj se znao s vremena na vrijeme ispoljiti kao otvoreno neprijateljstvo, te se nijesu birala sredstva borbe, gledalo se napakostiti protivniku, pljačkala se imovina, a bilo je i krvavih sukoba.

Zagrebački su građani jednom takovom prilikom, radi odmazde za nasilja, koja su im bila prije počinjena, god. 1422. provalili na Kaptol, oplijenili kanoničke kurije, pa su u svom bijesu počinili svakojaka nasilja, te su dapače izranili i poubijali nekoliko kaptolskih podanika.

Ovaj je čin zagrebačkih građana toliko razjario biskupa Ivana, da ih je iste godine svečanim načinom izopćio iz crkve

---

[12] Zlatni forint (forenus aureus) nije bio novac u prometu, već samo računska jedinica na bazi zlata, a vrijedio je najprije 60, a kasnije 100 srebrnih denara tekućeg novca (moneta usualis).

(»accensis candelis, denumque extinctis et in terram projectis, pulsatisque campanis«).

Braća biskupi Eberhard i Ivan mnogo su učinili za gradnju stolne crkve. Drži se, da su oni počeli sa gradnjom triju glavnih crkvenih lađa, ali to je dovršio tek biskup Osvald Thusz pod konac istog stoljeća.

Oporuka biskupa Ivana kazivana je u pero 14. ožujka 1433. u biskupskoj palači u Pečuhu, gdje je biskup bolestan ležao (»aegrotus decumbens Quinqueecclesiis in stubella parva in palatio chori in castro quinqueecclesiensi«). Ona sadržaje njegovu posljednju volju bez tada običajenog uvoda, pa umjesto toga započinje željom, da bude sahranjen u Zagrebu u stolnoj crkvi (»ante suum altare in choro«).

U oporuci biskup najprije raspolaže sa svojim potraživanjima, pa kaže, da otpušta kralju dug od 14.000 zlatnih forinti, a založenu mu zagrebačku gradsku općinu vraća na slobodnu raspoložbu.

Od drugog pak potraživanja od kralja u iznosu od 10.000 forinti u zlatu — iz naslova založenih mu tvrđa Kuvar Kamengrad na Bilogori, grada Koprivnice, te Sv. Petra kraj Drave, kao i iz naslova založenih mu 300 podanika, — otpušta kralju 3000 zlatnih forinti, dok ostatak od 7000 zlatnih forinti, kao i založene mu podanike ostavlja svome bratu Rudolfu, Polovinu prihoda navedene tvrđe i grada Koprivnice ostavlja za nastavak gradnje stolne crkve u Zagrebu, i to za sve vrijeme, dok njegovo potraživanje ne bude potpuno namireno i gradovi vraćeni kralju. Osim toga ostavlja za nastavak gradnje stolne crkve još i posebnu gotovinu od 1500 zlatnih forinti.

Svoj grad i imanje Kalnik ostavlja zagrebačkoj stolnoj crkvi prema dispoziciji, koju je već prije učinio pred pečuhskim kaptolom.

Stolnoj crkvi u Zagrebu ostavlja dalje velike slike (»pannos magnos imaginibus«), crkveno ruho i knjige, te od svoje srebrnine polovicu, i to ono, što će odabrati kaptol, kao što su relikvijari, kaleži i drugo crkveno posuđe. Od druge pako polovice srebrnine ostavlja jedan dio svomu bratu Rudolfu, da time plati molitve za spas njegove duše i njegovog pokojnog brata Eberharda, dok drugi dio ostavlja stolnoj crkvi u Pečuhu za njeno uređenje.

Stolnoj crkvi u Zagrebu ostavlja još i dva velika pokrivala (»duas magnas coperturas, vulgo poplun«), koja su se nalazila na Medvedgradu, i to u svrhu ukrašivanja oltara (»pro ornamentis altarium«). Tu se vjerojatno radilo o veoma skupocjenim tkaninama.

Svoje palače i kuće u Budimu ostavlja svojim nasljednicima: zagrebačkim biskupima, i to uz obvezu, da iz njihovih prihoda isplaćuju godišnje kaptolu po 20 forinti radi čitanja triju sv. misa prema namjeni osnivača grada Kalnika, te da u Dubravi sagrade i urede kuću za konačište putnika.

Za zakladu oltara sv. Kuzme i Damjana u stolnoj crkvi zagrebačkoj ostavlja 500 forinti.

Prstenje ostavlja svojim nećakinjama: kćerkama Antuna kneza Blagajskoga i njegove sestre Magdalene.

Četvora kola, — od kojih jedna zajedno s konjima, — te svoja odijela ostavlja zagrebačkim i čazmanskim prebendarima.

Župi sv. Magdalene u Dubravi ostavlja dva bolja osedlana konja kao doprinos za dalnju gradnju crkve, dok tamošnjem župniku ostavlja svoj brevijar, da se za njega moli.

Ujedno knezu Nikoli i njegovom bratu oprašta dug, na osnovu kojeg mu je bio založen dio prihoda u Tržiću (Thersycz).

Time je u glavnom bila iscrpljena sva imovina biskupa osim gotovine. Biskup je odredio, da se od njegova gotova novca imade najprije isplatiti Henriku od Plomberga, kastelanu njegove tvrđe Kalnik, 114 forinti u ime zaostale plaće; ostalim pak biskupovim službenicima, koji su mu služili bez plaće iz zahvalnosti (»qui ex gratia servient«), imadu izvršitelji oporuke podijeliti 600 forinti, i to prema vrsti i karakteru službe, koju su obavljali.

Oporuka sadržaje još i mnogo legata. Tako biskup ostavlja svomu nećaku Ladislavu 1000 forinti, pečuhskim prebendarima ukupno 50 forinti, a za miraz siromašnim djevojkama 500 forinti. Još je biskup odredio, da se 500 forinti imade razdijeliti među siromašne svećenike njegove dijeceze za sv. mise, koje će služiti za njega, njegove roditelje i rođake, i to tako, da za svaku misu otpadne po 20 denara. Posebno ostavlja 80 forinti za sv. mise, koje će se služiti za njegovog pokojnog brata Eberharda.

Osim toga ostavlja biskup pojedine iznose raznim samostanima i bolnicama, i to zagrebačkim Franjevcima, dominikanskom samostinu sv. Nikole, Pavlinima u Remetama i Dominikancima u Čazmi po 25 forinti. Po 100 forinti ostavlja biskup samostanima u Topuskom, Beli i Gariću, pa stolnoj crkvi u Vesprimu i za gradnju crkve sv. Duha u Čazmi, kao i bolnicama za gubavce u Zagrebu i Čazmi. Konačno ostavlja biskup zagrebačkom kaptolu 150 forinti u svrhu, da se drže molitve za njega.

Za troškove svog pogreba kao i za zadušnice ostavlja napose 500 forinti.

Biskup raspolaže i sa svojim perinama, koje se nalaze na Medvedgradu i drugdje, pa određuje, da se jedna velika perina imade izručiti njegovom bratu Rudolfu, a ostale treba prodati te iz utrška obući siromahe.

U koliko bi pako nakon svega toga još preostala kakova imovina, imade se po biskupovoj oporuci razdijeliti siromasima.

Ovo je bila po redu treća oporuka biskupa Ivana. Od prvih dviju jedna je bila pohranjena u zagrebačkoj stolnoj crkvi, a druga u pavlinskom samostanu u Strezi. Stoga imade ova treća posebnu dispoziciju, prema kojoj se stavljaju van snage odredbe onih ranijih oporuka, osim napred navedene raspoložbe s tvrđom i s imanjem Kalnikom u korist stolne crkve.

Biskup je Ivan izvršiteljima svoje oporuke imenovao Henrika, biskupa pečuhskoga, zatim svoga brata Rudolfa, pa Ivana, svoga vikara i kanonika pojca, te Eberharda, kanonika štioca, i Henrika od Plomberga, kaštelana svoje tvrđe Kalnik. Kao svjedoci fungirali su neki kanonici pečuhskoga kaptola, koji se ali ne spominju poimence, kao i dva zagrebačka kanonika, koji su navedeni, i to Toma ujedno i župnik u Dubravi te Ivan od Rakonoga (Rakovca).

Druga od sačuvanih oporuka zagrebačkih biskupa iz XV. vijeka sastavljena je 15. travnja 1499. u dvoru kaptola u Čazmi po biskupu Osvaldu Thuszu od Laka (»acta sunt haec in pallatio chasmensi«).

Osvald bijaše zagrebački biskup od g. 1466. do g. 1499. On je bio vrlo odrešite, dapače moglo bi se kazati u neku ruku i silovite ćudi. Kraj toga je volio sjaj i viteške jahaće konje (»equus gradarius«)[13] od kojih je samo u oporuci osam ostavio kralju i svojim prijateljima, što je za ono doba već samo po sebi značilo imetak.

Poput biskupa Ivana i on je svoju raspoloživu gotovinu najvećim dijelom ulagao u sigurne hipoteke, posuđujući naročito kralju znatne iznose, a primajući za to u zalog razne posjede.

Tako je kralj Matija Korvin založio biskupu Osvaldu i njegovu bratu Ivanu za 12.000 forinti u zlatu tvrđe i imanja Medvedgrad, Lukavec i Rakovec, pa su time navedeni došli i u njihov posjed.

U vezi ali s posjedom Medvedgrada svojatala su sebi braća Thuzi također pravo na posjede zagrebačke općine Dedići, Bitek, Černomerec i Novake s »kraljevskim brodom« na Savi, koje je svojedobno bio založio kralj Sigismund zajedno s Medvedgradom biskupu Ivanu Albenu.

Zbog toga je naravno došlo do spora sa zagrebačkim građanima, koji su opet bili prisiljeni braniti ove svoje ponovno ugrožene posjede, kao i ono nekoć protiv zahtjeva biskupa Ivana Albena. Ovaj puta je ta obrana bila tim ogorčenija, jer je spomenute posjede kralj Matija istom bio Zagrepčanima vratio posebnim pismom od 20. svibnja 1472. i to za usluge, što su mu ih iskazali u ratu protiv Turaka u Bosni. Dapače je isti kralj odredio bio kaptolu stolnobiogradskom — kao korporaciji i vjerodostojnom mjestu »locus credibilis«, koje u tome sporu

[13] »equus gradarius«, Belostenec prevađa sa konj pružec, njemački Zelter. To je konj naučen na poseban korak (Passgang). Ovakovi su konji bili mnogo cijenjeni od vitezova u srednjem vijeku, kao i još na početku novog vijeka. Držimo, da je u hrvatskom jeziku za ovakove konje najprikladniji izraz »viteški jahaći konj«, jer nam nije poznat izraz, kojim su bili kod nas nazivani.

nije interesirano, — da zagrebačke građane uvede u posjed tih imanja.

Biskup Osvald se vrlo malo obazirao na sve ovo, pa je kratko vrijeme iza toga došao u otvoreni sukob sa zagrebačkim građanima, kad je kratkim putem i samovlasno riješio taj spor u svoju korist. On je naime s bratom Ivanom 2. kolovoza 1472. na čelu svojih slobodnjaka navalio na spomenute gradske posjede, te ih je jednostavno zaposjeo s oružanom silom. Biskupovi su slobodnjaci tom prigodom počinili razna nasilja, — kako već to biva u ovakovim prilikama, — pa je postradalo više gradskih kmetova, od kojih su pojedini bili bačeni u tamnicu na Medvegdradu, dok su neki i glavom platili svoj otpor.

Kad je biskupov brat Ivan bio god. 1484. prisiljen vratiti kralju Medvedgrad, Rakovec i Lukavec, a uz to je morao ostaviti i Hrvatsku, upotrijebili su zagrebački građani tu zgodu, te su opet zaposjeli svoje posjede, koji su im bili g. 1472. oteti.

Osim sa zagrebačkim građanima imao je biskup Osvald također sporove s pojedinim prebendarima svoje stolne crkve, i to radi zemljišta na području njegove jurisdikcije u Vlaškoj ulici. Biskup je vjerojatno polazio sa stanovišta općeg tadašnjeg shvaćanja, da na lenu, koje je donacijom njemu podijeljeno, može po volji raspolagati s pojedinim nekretninama, a bez obzira na stečena prava drugih osoba. Prebendari su zatražili zaštitu svojih prava od zagrebačke županije, pa su ti sporovi raspravljeni na županijskim skupštinama, koje su ih sve riješile u korist prebendara. Prebendari su se pako u tim prijeporima obratili na županijsku skupštinu, mjesto na crkvenu vlast zato, jer se tu radilo o posjedovnim sporovima iz feudnog prava, a ne iz odnosa na osnovu kanonskog prava.

Kraj svih tih sporova ipak nije biskup Osvald ni malo zanemarivao svoju dijecezu, pa se brinuo za obnovu duhovnog života. On je sazivao sinode svećenika zagrebačke biskupije u nastojanju, da ukloni neke nepravilnosti, koje su se bile uvukle tečajem vremena, a uz to da ukloni utjecaj svjetovnjaka na crkvena pitanja i poslove.

Osobito se pak mnogo brinuo za svoju stolnu crkvu. Dovršio je djelo Eberharda i Ivana Albena t. j. gradnju triju glavnih crkvenih lađa, te ih je nadsvodio, a uz to je namjeravao podignuti uz katedralu dva tornja, pa je još za života u tu svrhu odredio 7000 forinti (»ad elevationem duarum turrium«), ali iz nepoznatih razloga ovo nije izveo, te je ova svota ostala neiskorišćena.[14] Osim toga mnogo se je brinuo i za unutarnje uređenje crkve.

Iz samih ovih podataka iz njegovog života ne može se ali dobiti potpun i cjelovit lik ove interesantne ličnosti, već se

[14] Ovih 7000 forinti nije nikada bilo upotrebljeno prema namjeni biskupa Osvalda, već je ova svota kasnije nakon njegove smrti privedena sasvim drugoj svrsi.

kod toga moraju uzeti u obzir i pojedine odredbe njegove oporuke. Tek tada se vidi, da je biskup Osvald bio muž, koji je potpuno odgovarao duhu vremena, u kojem je živio i djelovao.

Navedena oporuka sadržaje najprije uvod, kakav je bio uobičajen u ono doba, pa u njemu kaže biskup, da koliko je slab tijelom, toliko je duhom potpuno svjež (»quamquam volente Deo corpore sim infirmus, mente tamen per omnis sanus«). Nakon općenitih misli o kratkom trajanju života i neizvjesnosti časa smrti, za koji je ali osjećao, da se približuje, raspolaže biskup sa cjelokupnom svojom imovinom (»de rebus et bonis mihi a Domino Deo collatis tale ordino et facio testamentum«).

Najprije se u svojoj oporuci sjeća kralja Vladislava, njemu ostavlja u gotovom 10.000 forinti, a povrh toga mu otpušta još 3500 forinti, koliko bi na njega otpalo od dugovanja pokojnog Pavla od Kynys-a.

Osim te gotovine ostavlja kralju još i razne srebrne predmete od velike vrijednosti. Tako mu daruje dvije velike ukrašene i pozlaćene čaše; zatim daljnje 4 pozlaćene čaše, od kojih dvije nose lik sv. Kristofora, a dvije su bile urešene relijefima zmajeva i vitezova; pa srebrni vrč sa zdjelom za pranje, vrč od kristala s ukrasima od zlata i srebra, te još posebno dva velika srebrna vrča. Kraj toga ostavlja kralju i dva viteška jahaća konja s pozlaćenim uzdama, i to jednog zelenka, a drugog bijelca madžarske pasmine (»hungor dictum«).

Nakon kralja sjeća se biskup Osvald u svojoj oporuci odmah domovine, pa kaže, da kako je u domovini stekao cijeli svoj imetak, tako joj ne smije biti nezahvalan ni kod očitovanja posljednje volje (»Item ex quo natus sum in regno et ea bona quae habui, ex regno habui, idcirco quantum possibile fuit, nolui esse ingratus patriae«). Budući da je tada iza potpunoga sloma srpske države prijetila Hrvatskoj najveća opasnost od provale Turaka, ostavlja biskup 32.000 forinti — za ono doba upravo golem imetak — u svrhu utvrđivanja pograničnih gradova Jajca, Šapca, Beograda i Severina. To je bila ona strateška linija, koju su u to doba držali dijelom Hrvati, a dijelom Madžari protiv zajedničkog neprijatelja, koji je prijetio s invazijom. Glede samog legata određuje biskup Osvald, da staleži kraljevstva imadu pronaći prikladnu osobu ili više takovih, pa se ovima imade ova svota odmah isplatiti bez svake formalnosti, da ih što prije privedu svrsi i izvedu potrebne radove na utvrđivanju tih gradova. Neprestani bojevi s Turcima početkom godine 1499. sigurno su u velikoj mjeri utjecali na visinu ovog legata. Na žalost plemenita namjera biskupa Osvalda nije urodila trajnijim uspjehom, jer je ova obranbena linija bila već četvrt stoljeća nakon njegove smrti od Turaka potpuno pregažena.

Dalje se Osvald sjeća u svojoj oporuci i stolne crkve, za koju se toliko brinuo za života. Kod toga kaže, da je bila zanemarena od početka gradnje i nikad dovršena, pa za njezino

dovršenje ostavlja 10.000 forinti.[15] Osim toga ostavlja stolnoj crkvi srebrni vrč sa zdjelom, koji je uvijek upotrebljavao, pa dvostruku pozlaćenu čašu, 12 srebrnih tanjura, od kojih su 4 pozlaćena, 12 velikih srebrnih zdjela, kao i 3 male za mirodije, sve ovo neka se upotrijebi za izradbu relikvijara (»ad labores reliquiarium«), kojima će se čuvati moći svetaca. Dalje ostavlja biskup stolnoj crkvi 2 velika srebrna pozlaćena svijećnjaka, pa korporal ukrašen zlatom i biserjem, kao i neke druge ukrase prema uputama, koje dao izvršiocima oporuke.

Osvald je trideset i tri godine bio zagrebačkim biskupom, pa je kroz to vrijeme mogao upoznati sve potrebe svoje dijeceze, a naročito nedostatke i potrebe pojedinih crkvi. Stoga nastoji u oporuci, ne bi li u tom pogledu pomogao barem najpotrebnije crkve, no kod toga je neke od njih posebno bogato i obilno nadario. Stoga se ne smije niže navedene odredbe njegove oporuke gledati samo kao puka nabrajanja, već ih treba ocijeniti prema onome, što je ovdje istaknuto.

Tako je biskup ostavio 500 forinti za izgradnju crkve sv. Duha u Čazmi, koja da je dosta zapuštena; istoj crkvi ostavlja još i daljnjih 500 forinti za buduće potrebe, kao što je popravak krova uslijed trošnosti ili za slučaj da crkva bude spaljena po Turcima. Podjedno ostavlja toj crkvi svoju kazulu iz bijelog damasta, urešenu zlatnim ornamentima i križem iz dragulja; zatim kutiju, urešenu draguljima i likom Isusovim, kao i sliku s raspetim Kristom. Vidi se, da je biskup Osvald svoju oporuku pisao u Čazmi, jer se te crkve sjetio s mnogo većim iznosima i dragocjenostima, nego li ostalih — osim dakako svoje stolne crkve.

Crkvi sv. Marije u Topuskom ostavlja biskup 500 forinti, pavlinskoj crkvi sv. Magdalene u Čazmi fl. 200, a crkvi sv. Ivana u Novoj vesi ostavlja fl. 100.

Zatim još ostavlja po fl. 25 crkvama sv. Lenarda, sv. Mirka, dominikanskoj crkvi sv. Nikole u Zagrebu, Majke Božje u Remetama, sv. Magdalene i sv. Marije kraj Čazme, bl. Djevice Marije u Gariću, sv. Marije u Glogovnici, sv. Ivana u St. Čazmi, sv. Margarete, sv. Martina, bl. Djevice Marije u Ivaniću, Svih Svetih u Zalatnoku, te filijalnoj crkvi u Kapeli.

[15] Ni ovaj iznos nije nikada bio u cijelosti upotrebljen u određenu svrhu. Kralj Vladislav II. pozvao je naime pismom od 29. svibnja 1500. zagrebačkog biskupa Luku Baretina, da od navedenog legata pokojnog biskupa Osvalda upotrijebi potrebne iznose za izgradnju novih i valjanih utvrda oko stolne crkve u Zagrebu (»sed destructo iam veteri castro, iuxta praedecessorum nostrum indulta, multis et aliis novih propugnaculis, meliori ordine, quo fieri poterit, fortificat«, a tek ostatak da upotrijebi za dalnju izgradnju crkve i popravak biskupskog dvora. Stoga je i opet zapela izgradnja crkve, te je bila odložena na kasnije povoljnija vremena. Vrijedno je spomenuti, da je biskup Luka vlastoručno vodio račune o upotrebi pojedinih iznosa iz navedenog legata, a prema gornjim uputama.

Fl. 20 ostavlja biskup crkvi sv. Jurja u Bontoševcu, a po fl. 17 crkvama sv. Jurja u Lemešu i sv. Nikole na cesti iz Dubrave u Križevce, dok po fl. 12 ostavlja crkvama sv. Jurja kraj Hejmovca, sv. Stjepana u Rakičnici i sv. Katarine u Gračini.

Po fl. 10 ostavlja crkvama sv. Petra u Petrecu, sv. Nikole u Podgorju, sv. Andrije nad ribnjakom u Čazmi, sv. Ivana, kao i župnoj crkvi u Dubravi.

Osim toga imadu izvršitelji oporuke podići kapelu u Zalatnoku, a crkva sv. Ladislava u Zali imade se providiti crkvenim posuđem, ruhom i potrebnim uređajem.

No kraj crkva sjeća se biskup Oswald i pojedinih samostana, pa tako ostavlja Kartuzijancima u Leweldu 1000 forinti, a isto tako i Pavlinima kraj Budima. Franjevačkom redu kod nas ostavio je 2000 forinti za potrebe pojedinih samostana, a još posebno zagrebačkim Franjevcima fl 25. Samostanu pak redovnica Dominikanaka u Ivaniću ostavio je za sliku na velikom oltaru fl 100.

Ubožnici sv. Antuna u Zagrebu u Vlaškoj ulici, koja se nalazila na području njegove jurisdikcije, ostavio je fl 500, dok je drugoj (kaptolskoj) ubožnici u Zagrebu sv. Jelisave ostavio fl 100, a ubožnici sv. Kuzme i Damjana u Čazmi fl 32. Kako se odatle vidi, bio je karitativni rad i socijalni osjećaj u onom malom sredovječnom Zagrebu relativno veći i bolje organiziran nego li što je to danas.

Nakon što je biskup Osvald najveći dio svog imetka namijenio za javne svrhe, sjeća se i svojih prijatelja. Tako je ostavio Tomi Bakaču, nadbiskupu ostrogonskomu, veliku pozlaćenu čašu i 6 srebrnih tanjura talijanske izradbe, od kojih su tri bila pozlaćena. Dominiku, biskupu varadinskomu, ostavio je novu pozlaćenu čašu i pozlaćenu soljenku. Svome kumu Nikoli Banfy-u ostavio je viteškog jahaćeg konja, pozlaćenu čašu i dvostruku pozlaćenu soljenku, a tamiškom županu Josipu od Sema ždrijepca i pozlaćenu času. Vojvodi Lovri Iločkome ostavio je viteškog jahaćeg konja i dvije baliste s potrebnom zalihom strelica,[16] kumu Jurju od Kaniže viteškog jahaćeg konja, pozlaćenu čašu i tri male pozlaćene zdjelice za sol; Jurju, prepoštu i kraljevskom savjetniku, viteškog jahaćeg konja i pozlaćenu čašu; Blažu Raškaju ostavio je 12 velikih srebrnih

[16] »balistas duas cum pharetris tractoriis et sagittis«. Ratni stroj »balista« je sprava za izbacivanje strelica s daleko većim dometom i probojnom snagom nego li iz luka. Ovaj je stroj bio oružje defenzivnog karaktera, pa se u srednjem vijeku upotrebljavao kod obrane utvrđenih mjesta sve do pojave artilerije, a bilo je poznato još iz rimskih vremena. U vrijeme sastava ove oporuke, to je oružje već po malo gubilo od svoje vrijednosti, jer su se u to doba na bojištima Europe već pojavili prvi topovi.

žlica,[17] od kojih je šest bilo pozlaćenih, te dvije malene srebrne zdjelice za sol; napokon je Petru Poganu ostavio viteškog jahaćega konja.

Biskup se Osvald za života mnogo brinuo i oko utvrđivanja stolne crkve, što je već i naprijed spomenuto. Tako i sada u oporuci određuje, da svi uređaji za obranu,[18] koji se nalaze u tvrđi oko stolne crkve, imadu pod svaku cijenu tamo i ostati, pa se ne smiju iznijeti pod prijetnjom izopćenja. Kod toga navađa da su ti uređaji nabavljeni prihodima crkve, pa imadu stoga samo njoj i služiti. Kraj svega toga ipak su se utvrde stolne crkve već iduće godine nalazile u dosta jadnom stanju.

Na koncu se biskup sjeća i svoje rodbine, tako ostavlja svome sinovcu Alfonzu, prepoštu zagrebačkom i glogovničkom fl 1000, malodobnoj djeci pokojnog Stjepana Derfy-a ostavlja poseban legat, i to Nikoli fl 300, a Sofiji fl 500, a ujedno obojicu kao i cijeli njihov imetak naročito preporuča kraljevoj zaštiti, jer su nejake sirote (»orphanos et omnique destitutos«). Po 100 fl ostavio je svojim sestrama, i to udovicama Ladislava Petkaja i Gašpara Fanchy, kao i ženi Gašpara Gyulay-a. Konačno je ostavio svome nećaku Franji Petkay-u 50 fl te magistru Inarcho fl 100.

Ostale pako stvari, koje nisu spomenute u oporuci, a te su vjerojatno bile manje vrijednosti, kao predmeti dnevne uporabe, odijela i slično, imadu prema njegovoj uputi izvršitelji oporuke tako razdijeliti, da se zadovolje svi ukućani.

Oporuka biskupa Osvalda bila je vlastoručno pisana (»Haec propria manu scripsi«) i potpisana (»et de manu eiusdem condam domini episcopi in inferiori margine consignatum«) pa stoga nema navedenih svjedoka, već imade samo imenovane izvršioce i branitelje. Kraj svega toga ipak ju je oprezni biskup Osvald dao registrirati kod zagrebačkog i čazmanskog kaptola, kao vjerodostojnih mjesta, pa je na taj način dobila još i javnobilježničko ovjerovljenje. Oba su kaptola originalnu oporuku u tu svrhu providili svojim pečatima potvrdivši na taj način, da je ovjerovljenje izvršeno.

Izvršiteljima svoje oporuke imenovao je zagrebačke kanonike dr. Andriju, Ivana arhiđakona goričkog, dr. Andriju arhiđakona kalničkog te Ivana kustosa, a kraj ovih još Jurja Kerecheny-a upravitelja biskupskih dobara i svog dvorjanika

[17] U XV. vijeku žlica je jedini pribor za jelo, koji se općenito upotrebljavao, dok je nož služio jedino za raskomadanje. Nož i vilica kao pribor za jelo pojavljuje se tek u XVI. vijeku, i to sporadički, a redovito istom od XVII. vijeka.

[18] »Item ingenia de castris ecclesiae sub poena excommunicationis late sententiae nullo pacto exportentur, quoniam ex proventibus ecclesiae ordinata sunt, et dignum est, ut semper in eisdem castris pro ecclesia remaneant.«

Franju Keczara od Radwana. Svakom od navedenih ostavio je po 50 fl u ime naknade za njihov trud.

Braniteljima pak svoje oporuke imenovao je Tomu Bakača, nadbiskupa ostrogonskog, Dominika, biskupa varadinskog, svog kuma Nikolu Banfy-a te Josipa od Sema župana tamiškog, pa je prema tomu u tu svrhu oprezno izabrao takove ličnosti za koje je držao, da će postupati prema njegovim intencijama, te koje će moći i provesti sve njegove odredbe.

Ova oporuka imade još i vlastoručno pisani kodicil bez datuma, prema kojem ostavlja djeci svog pokojnog brata Ivana Alfonzu i Sofiji, kuću u Budimu u ulici Svih Svetih, koju je svojedobno sam kupio i u kojoj je stanovao prigodom svog boravka u prijestolnici.

Biskup se Osvald htio još potpunije osigurati, da će biti u cjelosti izvršene sve odredbe njegove oporuke, pa je stoga kraj imenovanih branitelja ove, posebno zamolio još i kralja, da ju štiti (»Unde supplico maiestati regiae et dominis devote, ut haec omnia praemissa pro Deo et servitiis meis dignentur observare et manutuere«).

Iza smrti biskupove htjeli su se i izvršitelji oporuke na jednaki način osigurati protiv svih eventualnih poteškoća i neprilika oko izvršivanja pojedinih odredba i raspoložba ove, pa su stoga odmah poslali kralju Vladislavu posebno izaslanstvo. Ovo su sačinjavali zagrebački kanonici Ivan arhiđakon gorički i Nikola od Waska, čazmanski kanonik pojac Tomo te Ivan Keglević od Donje Hrastovice.

Navedeno je izaslanstvo zamolilo kralja, da i njegova kancelarija registrira oporuku pokojnog biskupa Osvalda (»supplicatum itaque est maiestati nostrae . . . ut huiusmodi testamentum litteris nostris inseri et inscribifacere«) kao i da potvrdi njezine pojedine raspoložbe. Kralj je Vladislav to i učinio posebnim pismom izdanim u Budimu 12. svibnja 1499. (»... Praescriptas litteras testamentarias cum sceda in superioribus denotata ... praesentibusque litteris nostris privilegialibus de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali insertas, ratificamus, acceptamus et approbamus ...«).

Usporedimo li ove dvije oporuke, koje dijeli vremenski razmak od 66 godina, opaža se bez obzira na razliku u imovini, kojom su raspolagali navedeni, ipak zajednička crta, a ta daje biljeg jednako prvoj kao i drugoj. Imovinu naime, koju su navedeni stekli kao crkveni prelati — zagrebački biskupi — u najvećem su dijelu ostavili u javne i dobrotvorne svrhe. Osobito je pak biskup Osvald pokazao svojim očitovanjem posljednje volje, da su mu bili daleko važniji opći javni interesi, kao i interesi njegove dijeceze, nego li rodbinske ili bilo kakove druge osobne veze.

Vlastelinstvo kutjevačke opatije u 18. stoljeću

Napisao **Josip Buturac,** metrop. arhivista i bibliotekar.

PODANICI I NJIHOVA SELA

Uvod

U istočnom dijelu požeške kotline na području današnje kutjevačke i bekteške općine, odigrali su se u prošlosti zanimljivi i važni događaji.

U današnjem Kutjevu stajala je od g. 1232. do 1536., dakle preko 300 godina, cistercitska opatija. Redovnici cisterciti sagradili su ovdje prostrani samostan i crkvu, koju su po svom običaju posvetili B. D. Mariji. Predaja kaže, da je titular crkve bio Mala Gospa (Rođenje B. D. Marije), te da je u crkvi svaki dan služilo sv. misu dvanaest svećenika redovnika.[1] U starim ispravama spominje se više puta kutjevačka cistercitska opatija. Tako g. 1282., 1347., 1444., 1460., 1478., 1493. Zove se »monasterium ili abbatia B. Mariae V. honeste vallis de Gotho.« Od opatâ poznat nam je jedino Rikard iz isprave od g. 1347. Opatija je imala i patrone, koji su se brinuli za popravak crkve. Kao patron spominje se g. 1460. udovica Ladislava Gorjanskog, a g. 1493. Lovro Iločki.[2]

Posjedi su se kutjevačke cistercitske opatije sterali u najbližoj okolici Kutjeva. Ti su posjedi bili uglavnom na sjeveru od samostana i crkve. Predaja drži, da su posjedi išli od Podgorske rike kod Vetova pa do Motičine,[3] gdje su cisterciti predlagali na imenovanje župnika za tamošnju župu.[4] To nije nemoguće. U srednjem vijeku u Motičini doista postoji župa, plemići Morovići jesu gospodari i Kutjeva i Motičine, pa su na širokom prostoru od Kutjeva do Motičine mogli ležati posjedi i cistercita i Morovića. No na istoku i jugu od Kutjeva nije bilo cistercitskih posjeda. Od Kutjeva na istok prostiralo se u srednjem vijeku gradišćansko vlastelinstvo, koje je obuhvatalo sav prostor od gorskog bila u Krndiji do Londže kod Krnjakovaca (danas Latinovci), zatim Šimunovce (danas Bekteže), Porečje (danas Poreč), Bogdince (danas Ciglenik), Duboku i Sapnu. Da

[1] Državni arhiv u Zagrebu, Acta coll. Soc. Jesu Požegana I. 2. f. 3.
[2] Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti (Osijek 1910.) 122, 137, 275.
[3] Vidi br. 1'.
[4] Ondje, fol. 5.

je vlastelinstvo sredovječne cistercitske opatije ipak bilo maleno, vidi se i po tome, što su sela Sveti Đurađ (Kula), Čaglin, Grabarje, Sesvete, Gradac i Knešci pripadala raznim plemićima.

Za turskoga gospodstva u Požeškoj kotlini (g. 1536—1688.) nestalo je stare kutjevačke cistecitske opatije, razbježalo se ovdašnje plemstvo, a hrvatski katolički narod ginuo je, bježao, ali najviše odilazio u tursko ropstvo. Na opustošenu hrvatsku zemlju dolazilo je novo stanovništvo: muslimansko i pravoslavno. Muslimani su sami sebe zvali Turcima, a zapravo su bili Hrvati ikavci. Oni su držali mjesna imena: Biliševci, Rika, Bila voda, ali su i mijenjali imena: Šimunovci u Bekteže, Bogdinci u Ciglenik, Krnjakovci u Latinovce itd. Stanovali su kao jedini stanovnici u Bektežama, Gradištu, Dubokoj, Grabarju, Sesvetama, Cerovcu itd. S katolicima su bili izmiješani u Kutjevu, Hrnjevcu, Venju i Lukaču, a s katolicima i pravoslavnima u Latinovcima i Mitrovcu. Čista su katolička sela bila: Kula i Čaglin, a čista pravoslavna Sibokovac, Londžica itd. Glede porijekla muslimana požežkoga polja držimo, da to nisu poturčeni Hrvati požeškoga kraja već doseljenici iz Bosne. Mislimo, da su nastala tolika muslimanska sela u požeškom polju brzo iza g. 1536., kad je 50.000 Hrvata odvedeno odavle u tursko ropstvo. Prema predaji pravoslavno stanovništvo nalazi se u kutjevačkoj okolici već oko g. 1600.,[5] a to se slaže i sa sačuvanim suvremenim ispravama Katoličko stanovništvo, ukoliko ga je u 17. st. još preostalo, jest starosjedilačko. Duhovnu su pastvu među katolicima vršili franjevci veličkoga samostana. Tokom cijele turske vlade katolici su mnogo trpjeli tako, da ih je u nekim selima i nestalo neposredno prije oslobođenja od Turaka. To su sela Latinovci, Poreč, Vučevci, Hrnjevci.

G. 1688. oslobođen je požeški kraj od Turaka. To je zasluga koliko austrijske carske vojske toliko Hrvatâ požeškoga polja, koji su pod vodstvom franjevca Luke Ibrišimovića digli ustanak protiv Turaka. Tako su Turci, muslimani ikavci bili prisiljeni ostaviti Slavoniju i pobjeći u Bosnu. Njihova brojna sela u požeškom polju ostala su pusta, ali ne dugo. Između g. 1688. i 1697. naselili su ih novi stanovnici: katolici i pravoslavni. Katolici su zauzeli Sesvete, Grabarje, Bekteže i Šumanovce, a pravoslavni Latinovce, Ciglenik, Poreč, Gradišće, Duboku, Tominovac, Ćošinac, Granje, Biliševce. Doseljenici katolici jesu Bošnjaci, ali je bilo zacijelo dosta i takvih, koji su došli iz katoličkih sela bliže požeške okolice te iz raseljenoga Poreča. Neke su obitelji doselile iz kraja preko Drave (Pečuh—Vel. Kaniža). Pravoslavni su doselili u mnogo većem broju od katolikâ. I

[5] Ondje.

pravoslavni doseljenici potječu djelomično iz Bosne, a djelomično valjada iz napučenijih pravoslavnih sela požeškog i našičkog kraja. Iz Bosne se selilo između g. 1688—1697.

Kad je g. 1688. oslobođen požeški kraj od Turaka, nije time rat s Turskom još bio gotov. Pa ipak je već tada kr. komora odredila, da se u novooslobođenoj zemlji ima točno i savjesno obaviti popis stanovnikâ i njihove imovine u svrhu oporezovanja. Za popisivača ili provizora poslan je u Slavonju Gabrijel Hapsz s time, da se nastani u Požegi. Pojedine predjele imala je kr. komora zadržati za sebe, a druge prodati zaslužnim i bogatim velikašima. Što je nekada bilo u crkvenim rukama, trebalo je ostaviti Crkvi.

O crkvenim poslovima i potrebama u cijeloj zapadnoj Slavoniji vodio je još za turskog vladanja brigu zagrebački biskup i kaptol. Požeška je kotlina doduše nekada spadala pod pečušku biskupiju, ali se to s vremenom zaboravilo, jer je Pečuh bio u Turskoj, a pečuški biskup boravio izvan svoje biskupije. Kad su Turci iz požeškog kraja istjerani, došao je ovamo zagrebački kanonik i naslovni skadronski biskup Ivan Josip Babić, da upozna, kakvé su tu vjerske i crkvene prilike. Da li je Babić došao od svoje volje ili kao izaslanik zagrebačkog biskupa, ne znamo. No sigurno je, da je Babića bolilo srce, kad je vidio, kako su slavonski katolici, nakon svoga oslobođenja od turske vlasti, zadržali mnoge loše turske običaje, a zanemarili poznavanje katoličkih vjerskih istina i vršenje kršćanskih dužnosti. Osim toga, naišao je Babić na narodnu predaju i pisane isprave, da su nekada postojale opatije Kutjevo, Rudina, Podborje, Bijela ili Bijela Stijena pa je — po svemu se čini — poduzeo odlučne korake, da bi posjedi tih opatijâ bili povraćeni u crkvenu vlast. Za sebe je preko kardinala i ostrogonskog nadbiskupa Kolonića tražio i g. 1689. poveljom cara Leopolda dobio posjede kutjevačke opatije. Podborje i Bijelu Stijenu dobila su druga dva zagrebačka kanonika.[7] Razlog, zašto je Babić tražio posjed u Slavoniji, jest iskrena želja, da se stalno nastani u požeškom kraju i pòrādi oko toga, kako bi se tamošnji Hrvati katolici podigli u vjerskom, moralnom i prosvjetnom pogledu. Osim toga, Babić je kao naslovni biskup imao u Zagrebu vrlo skromne prihode; prihodi kutjevačke opatije svakako bi više odgovarali biskupskom dostojanstvu.[8]

Kad je Babić imenovan naslovnim kutjevačkim opatom i kad je preuzeo posjede opatije, dao se svom dušom na duhovni

---

[6] Ondje, III. 1, 6. Smičiklas, 200-godišnjica oslobođenja Slavonije II. (Zagreb 1891.) 70, 158—187.

[7] Drž. arhiv u Zagrebu, Acta coll. Soc. Iesu Požegana III. 32, 33.

[8] Ondje, III. 1a.

posao. G. 1690. predložio je svjetovnoga svećenika Mavračića zagrebačkom biskupu, neka ga imenuje župnikom u Kutjevu. Doskora je izradio, te je Kutjevo dobilo kapelana i pučku školu, a Sesvete župnika. O svom je trošku sagradio crkve u Kutjevu i Sesvetama, uzdržavao župnike, te od cijeloga kutjevačkog opatijskog vlastelinstva za sebe osobno nije ništa imao. Bosanski (đakovački) biskup prigovarao je, što Babić uživa posjede kutjevačke opatije. Tvrdio je, da nekadanja cistercitska opatija Gotho ili Kutjevo odgovara Kutini, nedaleko Kraljeve Velike. Zagrebački je kaptol (g. 1692.) uzimao Babića u zaštitu. Upravljanje s kutjevačkim vlastelinstvom, poradi velike daljine od Zagreba, bilo je povezano s teškoćama. Zato ga je Babić dao u najam (arendu) Požežaninu Petru Zemljaku, koji je u najmu držao također posjede opatije Podborja i Bijele Stijene. Ipak su prihodi bili tako maleni, te je Babić g. 1700. molio od cara novčanu potporu i obećao, ako je dobije, da će se u požeškom kraju stalno nastaniti, na području svoga vlastelinstva obnoviti još dvije župe te u cijeloj požeškoj okolici obnavljati župe i podizati škole.[9]

Babić je bio već i prestar i preslab, a da bi mogao ostvariti svoje velike i plemenite želje. Zato je ponudio kutjevačko vlastelinstvo zagrebačkim isusovcima uz uvjet, da imaju u Požegi otvoriti gimnaziju. Isusovci su pristali. I tako je na Babićevu molbu car Leopold g. 1700. izdao povelju, kojom su posjedi kutjevačkog vlastelinstva darovani Družbi Isusovoj.

Isusovci su došli u Požegu već g. 1698., i to kao misijonari, vjerojatno u sporazumu s kanonikom Babićem, koji je već tada s njima pregovarao. Narod ih je prozvao »jezoiti«, »jezoviti« ili Društvo Isusovo.[10] Od cara Leopolda dobili su kao dar ruševnu crkvu sv. Lovre. Nastanili su se privremeno u kući kod Kamenitih vratâ, kraj gradskog zida. Kuću su kupili za 120 for. od Katarine i Ane Ličiković. To je nekada bila kuća požeškog muftije (turskoga svećeničkog dostojanstvenika), a zemljište — kako kaže predaja — u davno, predtursko doba pripadalo je crkvi.[11]

Vlastelinstvo kutjevačke opatije preuzeli su požeški isusovci g. 1701. Od prihoda toga vlastelinstva uzdržavali su svoju, novoosnovanu gimnaziju u Požegi. Vlastelinstvo je obuhvatilo oko 35 sela, od kojih su neka bila pusta, a u svakom je ležalo po nekoliko sesija neobrađene zemlje. Otprilike polovica stanovnika bili su katolici, a polovica pravoslavni. Odnošaj između isusovaca i stanovništva vrijedio je kao odnošaj između zemajskoga gospodara i podložnikâ (kmetovâ). Podložnici su

---

[9] Ondje, III. 30, 32.

[10] Ondje, V. 42, 45, 46. 2.

[11] Ondje, V. 28.

bili obvezani na razna podavanja, a isusovci kao zemaljski gosporadi imali su dužnost brinuti se za mir i red te, u slučaju potrebe, suditi svojim podložnicima. Sporovi su između isusovaca i njihovih podložnika bili rijetki, i ako je uvijek bilo dosta dužnika na daćama.

Da bi podložnici kutjevačkog vlastelinstva došli do većeg blagostanja, dopušteno im je, da sade duhan i da ga po volji prodaju. Osim toga, išlo im se na ruku kod uzgajanja svilene bube.

Pojedina sela nisu imala pašnjaka nego su marvu napasivala u vlastelinskoj šumi i na svojem pustom, neobrađenom zemljištu. Većina sela od zasijanog 1 mjerova dobivala su 8 mjerova, prema tomu je bio čisti prihod 7 mjerova. Vlastitih šuma sela nisu imala nego su građevno i ogrijevno drvo besplatno dobivala iz vlastelinske šume. Svako je selo sadilo duhan te ga prodavalo u Požegi, Brodu, virovitičkoj županiji pa čak u Kostajnici i Petrinji. Od duhana je dolazio lijep prihod, npr. Kutjevu 200 for. na godinu, Grabarju 19 for. itd. Svoj su prirod prodavali na sajmovima u Požegi, Brodu i Našicama. Od svake. obrađene sesije davali su kola drvâ, koja su bila vožena u požeški kolegij. Tom se prigodom izručivala i desetina duhana. Tri puta na godinu išli su ljudi u lov sa svojim prahom i olovom, a u korist vlastelinstva.

Podložnici ili kmetovi slavonskih vlastelinstava bili su previše opterećeni raznim daćama pa su se zato bunili protiv svoje zemaljske gospode. Car je želio ublažiti njihovu nevolju i izići u susret njihovim željama. Zato je izdao patent, koji se ticao i kutjevačkog vlastelinstva.

Prema carskom patentu od 27. svibnja 1737. ukinut je bio kuluk i rabota, koju su kmetovi davali vlastelinu (spahiji). Desetina (desetak) se imala davati od vina, žita, ječma, raži, zobi i kukuruza. Kmet nije trebao desetinu od kuće voziti niti, mjesto daće u naravi, plaćati gotovi novac. Vlastelin je imao o svom trošku vršiti pšenicu i druge žitarice te voziti s polja na svoje guvno i u svoju žitnicu. Nakon poževenoga polja pšenica je u snopovima i krstacima čekala tri dana. Ako kroz to vrijeme vlastelin ne bi odvezao svoj deseti dio, smio je kmet, u nazočnosti kneza i dvojice svjedokà, svoje uzeti i odvesti, a vlastelinov dio ostaviti. Mala desetina: svinje, pčele, janjci, duhan i sir bila je prema spomenutom patentu ukinuta. Vlastelin nije smio oduzimati kmetu bolju zemlju i zamijeniti je sa slabijom, pa ukoliko je to učinio, bio je dužan oduzetu zemlju povratiti kmetu. Dalje, vlastelin nije više smio davati svoju zemlju kmetu u najam (kiriju) za novce; nego, ako je ne bi obradio, mogao ju je kmet uzeti i obraditi, a vlastelin je dobio od ploda samo desetinu. Osim toga, vlastelin je bio dužan na pusto zemljište naseljavati nove stanovnike, što je donosilo korist i njemu i kr. komori.

Kako su gostione (mehane) bile na veliku smetnju, određeno je, da kmetovi smiju, slobodno i bez naplate nameta, točiti i prodavati svoje vino od Miholja do Đurđeva. Naprotiv, između Đurđeva i Miholja, točili su vino i rakiju samo vlastelini; kmetovi su u to doba mogli kupiti i držati kod kuće opojna pića jedino za domaću potrebu. Rakiju mogu kmetovi peći bez ikakve naplate takse (akciza), ali prodavati — samo naveliko. Svinje i dr. mogu kmetovi klati jedino za domaću potrebu; klati za prodaju može samo vlastelinstvo (»kasapnica«). Od potočne vodenice (»suhare«) plaća se vlastelinu 1 for. Glede žirovine određeno je, da se plaća ovako: od velikog brâva (krmka) 8 potura, srednjeg 6, malog 4, a za cedulju 2 potura. Za hrastove kraj drumova i kuća nema takse. Uzdržavanje pandura ima pasti na teret kmetova samo utoliko, ukoliko su oni potrebni za opću sigurnost od hajdukâ (pusta'ija«). Kmetovi ne mogu od vlastelina (spa'ije) dobiti ništa u najam (arendu). Siromašni kmetovi ne smiju se kazniti (kaštigovati) novčanom kaznom već zatvorom ili radom tako, da ostaju vezani u lance (gvožđe). Ako li kmet dovozi u kasarnu vojnicima drva, hranu itd., ima mu se platiti podvoz.[12]

Kako ćemo kasnije iz popisa daćâ vidjeti, spomenuti se carski patent nije održao u cijelosti, jer su podložnici kutjevačkog vlastelinstva g. 1773. plaćali desetinu i od duhana, a mjesto u naravi plaćali su svoje daće i u gotovom novcu.

Dugotrajan i neriješen spor postojao je između požeških isusovaca i drugih, susjednih vlastelinâ. Pozivajući se na Babića, cara Leopolda i predaju tvrdili su požeški isusovci, da su međaši njihova vlastelinstva: Krndija, Londža do Graca, Orljava i Podgorska rika, pa prema tomu, da njima pripadaju sela Jakšići, Čakulić (Čagutić) i Vetovo, a što je pleternički vlastelin sebi svojatao. Spor je bio i zato, što su sela Mihaljevci, Tulnici i Bilač otimali zemljište preko Londže. Nesigurna je međa bila i prema vlastelinstvu našičkom i blackom.[13]

*

Prelazimo na prikazivanje pojedinih sela kutjevačkog vlastelinstva. Najprije ukratko spominjemo povijesne podatke o samom selu. Zatim iznosimo mjesne nazive rudina, koji nazivi potsjećaju na predtursko i tursko doba. Iza toga navodimo obitelji, koje su živjele u selu g. 1773. Križ znači obitelji, koje su prema podacima župskog ureda (Jakšići, Kutjevo, Ruševo, Sesvete, do danas izumrle. Broj u zagradi kazuje broj kuća, koje su prije g. 1773. nastale od jedne razdijeljene zadruge.

[12] Ondje, V. 47.
[13] Ondje, I. 20. III. 8.

KUTJEVO

U doba turskoga vladanja u Slavoniji stanovali su u Kutjevu Hrvati katolici i muslimani. Posljednji zemaljski gospodar Turčin bio je Mehmed Alaj-beg Agisagić iz Požege, kome se od svega davala desetina. Kad je g. 1688. oslobođena Slavonija od Turaka, ostavili su muslimani Kutjevo i otišli u Bosnu.

Mjesni nazivi rudina: Medinovo polje, Popin Orah, Šokačke čaire, Kamjenjača, Tomaševac (nekoć selo), Kataline, Veliki Cioluk, Dobro brdo, Dragašnica, Ilijaševac (nekoć selo), Brizovka, Ruščica, Rastić, Hajdarovac, Erdut, Kod Kapele, Rakit, Buk, Musaginka.

Porodice u Kutjevu g. 1773.: Akšamović, † Anđekić, Beganić (3), † Begović, Bešlić (2), Božić, † Babić, Boić, Biškupović, † Bošnjak (2), † Ciglarić, Čočić (3), † Dragomanić, Đajić, Đurvec, † Đuriškić, Ferbašić (4), Filipović, Gašić, Gorjanac, † Handić, † Halavuk, Ivić (4), † Kanižanac, † Katušić, Ketović, Kovačević, Križanović, † Kopiarić, Kalajković (4), Kristić, † Lovasić, Lukić, Lukanović, † Mihalčević, † Marušević, Marković, † Matijašević, Mikić (4), Marinović, Mijatović (2), † Matičević, Metić, Milošević (4), Mikšić (2), Milić, Mundukovič, † Maroica, † Marojčić, Matezić, Novak, Oraovčanin, † Pavić, † Politar, Porčić (2), Paulić, Pavičić, Relić, Rundić, Stojčević (2), † Stanković, † Stivalić (4), † Sešmarić, Sanduković, Sarajlić (2), Slipčević, Terzić, Tubić (6), Tomić, † Türk, † Trandić, † Vinceković, † Vranić (5) † Vuković, Zvekić (3), † Živković.

Trgovište je imalo g. 1773. 471 svilca, 763 jutara oranice I. klase, 1209 jut. II. klase. Dijelilo se u tri dijela: Gornja, Sredňja i Donja mala (mahala). Ta je razdioba preostala od Turaka.

Od 76 porodica iz g. 1773. izumrlo je do danas 31. Neke su se opet veoma umnožile. Tako Akšamović ima sada 19 duša, Bešlić 18, Vranić 37, Tubić 36, Mikić 37 itd. Danas ima u svemu 500 potomaka porodicâ iz g. 1773. i odprilike toliko dušâ doseljenikâ iz posljednjih stotinu godina.

God. 1732. htjelo se od Kutjeva učiniti grad, te su isusovci predložili vlastima na imenovanje senat s 12 senatorâ.

Ašikovci

Za turskoga vladanja stanovali su u selu Turci i katolici, a iza izgona Turaka ostali su samo katolici. Seoski spahija Alispahija, posljednji spahija, koga je narod upamtio, stanovao je u Sesvetama. U selu je nakon izgona Turaka sagrađena kapela. Imena mjesnih rudina: Cioluk, Markovac, Miloševo brdo, Čelikovac, Strmenica, Ciganka.

Porodice g. 1773.: † Bošnjak (4), † Benić, † Brozović, † Cerjanac, † Delić (2), † Dražetić, † Gračanin, † Ivanović, † Jurić

(3), Jakobović, Marković, † Martinović, † Matijević, † Papazović, † Starčević.

Od g. 1702—1773. izumrle su i raseljene 4 porodice, a doseljeno 7 novih porodica. Od g. 1773. do 1941. od 15 porodica 13 je izumrlo, a 2 su se održale. Danas u 2 kuće stanuju starosjedioci, a u 38 kućâ potomci doseljenika iz 19. i 20. stoljeća.

Selo je imalo g. 1773. 306 jut. I. kl., 76 jut. II. kl., 39 svilaca.

Bekteže

God. 1413. i 1499. nalazila su se ovdje dva mala sela: Šimunovci i Dragalovci. Za turskoga vladanja stanovali su u selu Turci, a nakon njihova odlaska u Bosnu naselili su katolici. Zemaljski gospodar Turčin Mehmed-spahija stanovao je u selu. Turci su dali i selu ime. Krivo je mišljenje, da su za turskoga gospodstva u ovome selu stanovali katolici. (Smičiklas II. 179.)

Mjesni nazivi rudina: Taborišće, Dragalićevac, Drum, Kadionica, Kratel, Leđenica, Palucak, Dragaljevac.

G. 1773. stanovale su u selu ove porodice: Abramović, Barbirović (2), Blažević, Ćurčić, Dobulija, Filić, Filipović, Gašić, † Kovačević, Lukačević, Mandić (3), Marjanović, Mijatović, † Matošević, Pejić (2), † Poričanac, Stipčević (2), Vardić, Vuković.

Od g. 1702.—1773. izumrle su 3 porodice, a doselilo se 11. Danas ima 156 potomaka onih porodica, koje su živjele g. 1773. Broj se porodica od tada umanjio za tri, a broj stanovnika pao je na polovicu od nekadanjeg broja.

Selo je imalo g. 1773. oranice I. kl. 183 jut., II. kl. 148 jut., 58 svilaca.

Biliševci

Za turskoga gospodstva stanovali su ovdje Turci. Iza izgona Turaka ostalo je selo nekoliko godina pusto, a onda su ga naselili pravoslavni. Ime »Biliševci« svjedoči, da su muslimani ovoga sela bili ikavci Hrvati.

Mjesni nazivi rudina: Tursko groblje, Đukina ograda, Božina ograda.

Porodice 1773.: † Gruičić, † Milošević (2), † Milovuković (4), † Vukajlović.

Od g. 1702.—1773. izumrlo i raseljeno: 11 porodica, doseljene 2. Do danas su sve izumrle, pa su selo naselili uglavnom Česi.

Oranica I. kl. 107 jut., II. kl. 47 jut. Svilaca 10.

Cerovac

Nekada su ovdje stanovali Turci, a nakon njihova odlaska u Bosnu g. 1688. ostalo je selo pusto i trnjem obraslo. Oko g. 1700. doselili su ovamo katolici.

Mjesni nazivi rudina: Barin grob, Strmorica.

Porodice 1773.: † Baničić (2), Gašparović (4), Franić (3), † Franjetić, Kovačević (2), Ljetinić, † Marijanović, Matijević, Pavlović.

Od g. 1700.—1773. izumrlo i raseljeno 11 porodica, a doseljeno 5. Od g. 1773.—1941. od 9 porodica izumrle su 3, a održalo se 6. Danas starosjedioci žive u 29 kuća, a doseljenici u 31 kući.

Oranice I. kl. 231 jut., II. kl. 133 jut. Svilca 92.

Ciglenik

Nekada (g. 1413. i 1499.) bilo je ovdje naselje Bogdinci i spadalo je pod gradišćansko vlastelinstvo.

U doba turskog vladanja stanovali su ovdje Turci, koji su selu dali ime. Njihov zemaljski gospodar Tebudar-spahija živio je u Kobašu. Iza odlaska Turaka ostalo je selo nekoliko godina pusto, a onda su ga oko g. 1700. naselili pravoslavni žitelji.

Mjesni nazivi rudina: Bogdinci, Majur, Šabanovica.

Porodice g. 1773.: † Damjanović, † Ivanović, Jovanović, Kudumraković, † Marković, Mitrović, Petrović (3), Savić, Stanković, † Stanisavljević, Trivunović, † Vukašinović, Vuković.

Od g. 1702.—1773. izumrlo i raseljeno 6 porodica, a doseljeno 13.

Oranica I. kl. 164 jut., II. kl. 81 jut. Svilaca 45.

Čaglin

Spominje se g. 1434., 1453., 1470., 1488., 1489. kao posjed plemićâ Veličkih i Bekefija. G. 1435. naziva se Čaglin trgovištem s dvije građanske kuće, više zgrada i 44 kmetska zemljišta. U to doba postojala je u Čaglinu kraj Londže zidana crkva sv. Ivana Krst. Ona je za turskoga gospodstva porušena. G. 1702. i kasnije vidjele su se od nje preostale ruševine. Za turskog vladanja stanovali su ovdje katolici, koji su svome spahiji Lakiću u Lakušiji davali desetinu od svega priroda i 9 rabotara od svake kuće. Iza izgona Turaka iz Slavonije došlo je ovamo i nekoliko pravoslavnih porodica, koje su kasnije izumrle i raseljene. Isusovci su sagradili ovdje kapelu sv. Alojzija. Selo je do g. 1779. spadalo pod sesvetačku župu.

Mjesni nazivi rudina: Staro Selo, Krajna, Selišta, Stari Čaglin, Alilovka, Ivančevac, Bogdanov Zgon, Terzinica, Tušinac, Kresova mekota, Kresova međa, Krvarovac, Vrbovac, Kućište, Kličkovica, Subotina bara, Babajnica, Sičije, Jankovice, Lipičnjak, Duga brazda, Danište, Lončaruša, Vinkovka, Jurišino Strnje, Bili zdenci, Ona strana, Katunište, Terbušnjak, Jelač, Mednjak, Ciganska mekota, Dužice, Ležaj, Jogun, Grosina dolača, Tribal, Dupljevac.

Porodice 1773.: † Antunović (2), Benić (2), Brizar, Blažev, Balešić, † Filić (3), Galić, † Kolesarović, Marković, † Matičević (3), Medvedović (2), † Mišković, Nuić, Pečurlija (2), † Ramljak, † Radelić (3), Sablić, † Stipanović, † Tomičević, Topalušić.

Od g. 1702. do 1773. izumrlo je i otselilo 13 porodica, a doselilo 5. U razdoblju 1773.—1941. od 20 porodica izumrlo je 10, a održalo se 10 s 86 duša. Broj se porodice umanjio jednostruko, a broj duša četverostruko. Selo se održaje i pomlađuje novim doseljenicima.

Oranica 1773.: I. kl. 409 jutara, II. kl. 23 jutra. Svilaca 224.

Čošinci

Za turskoga gospodstva prije g. 1688. stanovali su ovdje Turci, koji su selu dali ime. Nakon njihova odlaska u Bosnu, došli su ovamo iz Bosne pravoslavni stanovnici. Da li su se ti stanovnici održali pod novonastalim prezimenima ili su izumrli ili su se raselili, ne znamo. Sigurno je, da od prezimenâ iz g. 1702. ne nalazimo nijedno g. 1773.

G. 1773. porodice su u ovome selu pravoslavne: † Dejanović, † Dragišić, Gojković, † Novković, Radišić, Raljetić, † Raljević, Vukmanović. Danas u 7 kuća žive pravoslavni starosjedioci, u 23 kuće doseljeni katolici Slovaci.

Mjesna imena: Popovača, Zamračina, Kalabača, Dobrina livada, Zapolina, Begluk, Blaževa bara.

Oranica: 157 jut. I. kl., 105 jut. II. kl. Svilaca 28.

Duboka

G. 1413. spominje se Gornja i Donja Duboka kao selo gradišćanskog vlastelinstva. Za turskog vladanja u Slavoniji stanovali su ovdje Turci. Njihov spahija Čeribašić živio je u Požegi i dobivao od sela desetinu. Iza izgona Turaka naselili su ovo selo brzo pravoslavni iz susjednih sela, a kasnije i iz Bosne. G. 1690. ima selo 5 kuća, a već g. 1702. 15 kuća.

Mjesni nazivi rudina: Milanovac, Svilnice, Satnica, Alilovka, Celemia, Bili brig, Bedenić, Žedno drvce, Benjin dol, Vlaška staza, Taborišće.

Od g. 1702.—1773. izumrlo i raseljeno 8 porodica, doselilo 10.

Porodice 1773.: † Alilović, † Begović, Božić, Branežac, † Bošnjak, Kragujevac (Kragujević), † Marić, Milivojević, Mandić, Petrović, Radojčić, Radosavljević, Radovanović.

Oranica: 201 jut. I. kl., 22 jut. II. kl. Svilaca 172.

Grabarje

Spominje se kao posjed plemića Vrbovskih (od Vrbove) g. 1400., 1469., 1481., 1489., 1493. Za turskoga vladanja u Slavoniji stanovali su ovdje Turci. Kad su oni g. 1688. protjerani u Bosnu, naselili su ovo selo katolici. Već g. 1690. nalaze se u Grabarju 4 katoličke kuće. To su valjada doseljenici iz nekog bližeg sela Požeške kotline. Oko g. 1697. došao je u Grabarje veći broj bosanskih porodica, tako da ovo selo g. 1702. ima 36 kuća, uglavnom bosanske katolike.

Mjesni nazivi rudina: Čivluk, Dukinac, Guvno, Mračaj, Novak, Sirkovište, Banovka, Govedarica, Musina kruška, Kod Bubana, Balatin, Međuvode, Tursko greblje, Rika, Begluk, Kod kapele.

Porodice g. 1773.: Alilović, Bilokapić, † Anđić, † Dragičević (2), Grgić (2), † Ilić, Jakobović (4), † Lučić, † Jurić, † Gložić, † Matičević, Matić (2), Miladinović (2), † Marinović, † Martinović, † Ovčarević, Ljubičić, † Stojčević, Pokrajac, Šarić, Trnokop, † Tomić, † Šegorović, † Vitkovac, Pečujac, Šimić.

Od 1740.—1773. izumrlo je 11 porodica, doseljene 2. Od g. 1773.—1941. od 27 porodicâ 15 ih izumrlo, a 12 ih se održalo. Starosjedioci sada žive u 28 kuća, a doseljenici iz 19. i 20. stoljeća u 122 kuće, većinom Česi i Slovaci.

Oranica g. 1773.: 541 jut. I. kl., 419 jut. II. kl. Svilaca 113.

Gradac

G. 1445. i 1498. spominju se plemići od Graca, koji su tu imali svoj posjed. Za turskoga vladanja živjeli su ovdje katolici Hrvati, koji su svom zemaljskom gospodaru Hally-paši iz Broda davali desetinu i tri rabotara na godinu. G. 1690. ima selo tek 10 kuća, a g. 1702. već 27, jer se ovdje nakon izgona Turaka iz Slavonije nastanilo više bosanskih porodica.

Mjesni nazivi: Kustošica, Međuvode, Ćuprija, Vrbova, Sterkovica, Srčika, Brod, Babišnjak, Okuč, Bisage, Vučetinka, Mestrušje, Usina, Kuter, Kratina, Lazina, Cicina, Lio, Kobaca, Stečenica, Palučak, Koria, Otok, Zekinica, Ograđenica.

Porodice g. 1773.: Bošnjak (6), Adžidović (5), Berčinac (2), † Barić, † Blažanović, Blašković (4), Dražetić, Đuranović, Andaković, Kanižanac, Lončarić, † Mihaljević, Mačković (3), † Mihaljev, † Knežić, Jakobović, Klarić, Marinović, Pavlović, † Radovčić (4).

Od g. 1702.—1773. izumrlo 5 obitelji, doseljeno 9. Od g. 1773.—1941. od 20 porodica izumrlo je 5, a održalo se 15.

Oranice I. kl. 510 jut., II. kl. 109 jut. Svilaca 97.

Gradišće

U današnjem Gradišću nalazila se nekoć utvrda i trgovište. Prvi put se spominje kao posjed Gradišće 1343., kao drvena utvrda 1413., kao trgovište 1483. U Gradišću su stanovali g. 1441. buntovni plemići, koji su nanosili veliku štetu državi. Drugačije, posjed i utvrda nalazili su se u rukama plemića Sečijâ sve od g. 1343. Pod gradišćansko Sečijevo vlastelinstvo spadala su sela: Lončarevac (danas brdo Lončar), Butkovac, Melka, Duboka, Filepusolci, Sćivinja, Topalovci (kod Latinovaca), Vršanci, Porečje, Drenovci, Uksinci, Bogdinci (danas Ciglenik), Gradusolci, Koprinici, Jobađovci, Habininci (kod Gradišća), Dragmerovci ili Dragalovci (danas Bekteže), Vučjak i Krnjakovci (danas Latinovci), Stupar, Starigrad, Pavlovci, Satna (Sapna), Uterk, Benedicsity (kod Gradišća). G. 1332. spominje se ovdje katolička župa, a g. 1347. i 1413. katolička crkva sv. Nikole. G. 1536. palo je Gradišće, kao i cijela požeška kotlina, pod Turke. Za turskoga gospodstva stanovali su ovdje Turci plaćenici, koji su u doba rata služili kao vojnici. Zemaljski gospodar zvao se Jeny Zaim, a stanovao je u Požegi. Gradišćanska je utvrda i crkva razrušena od Turaka, te su se g. 1690. i 1702. vidjele samo ruševine. Još g. 1690. piše popisivač kutjevačkog vlastelinstva, da je Gradišće — trgovište (oppidum). Već tada, dakle neposredno iza odlaska Turaka u Bosnu, ima Gradišće 30 pravoslavnih kuća, od kojih skoro polovica ima prezime »Bošnjak« i »Bosanac«. To znači, da je novo pravoslavno stanovništvo u Gradišću velikim dijelom doselilo iz Bosne.

Imena mjesnih rudina: Selišta, Habinac (g. 1413. i 1499. tu je selo »Habinci«), Halajbegovac, Bedenić (možda ime sredovječnog opustjelog sela »Benedicsity«), Varošište (mjesto, gdje su se u srednjem vijeku držali vašari, odnosno, gdje se nalazilo trgovište), Razovište, Tunovac, Lončar (nekada selo), Tursko groblje, Alaginci, Vladisavljev dol, Dsovoria, Čukar.

Porodice g. 1773.: Bogdanović, Budišić, † Ciganović, Cvjetković, Đokić (2), Đaković (2), Gostimirović, Gvozdenović, † Gruičić, Jurišić, †Jovičić, Đurđević (2), Ivanović, Kosić, Makšić, Maksimović, † Miličević, Milosavljević, Milojković, † Milovanović, † Mrđenović, † Jermanović, Jovanović, Milivojević, Mijatović, † Nikolić, Petrović, Radojčić, Popović, † Savić, Stanković, Stojnović, Stevanović, Stipanović, Tatomirović, † Vučetić, † Vuković, Vukolić, † Todorović, Zarić, Živković, † Milojčić.

Od g. 1740.—1773. izumrle su 23 porodice ili su dobile druga prezimena. Od g. 1773.—1941. od 42 porodice umrlo je 12, održalo se 30.

Oranice g. 1773.: I. kl. 466 jut., II. kl. 205 jut. Svilaca 237.

Granje

Za turskoga vladanja u Slavoniji stanovali su ovdje Turci, koji su g. 1688. otselili u Bosnu. Selo je kroz nekoliko godina bilo pusto, a onda su ga oko 1697. naselili katolici i pravoslavni stanovnici iz Bosne.

Mjesna imena rudina: Slatinsko polje, most Slatina, Rupić, Pod kurijom, Tursko groblje, Prelo, Pištanac, Galdiani.

Porodice g. 1773.: † Blažević, Dragojlović, † Đukić, Grubišić, Milojević, † Preradović (doselio iz Cerovca), † Točković, Živković. Od g. 1773.—1941. od 8 porodica 4 su izumrle, 4 se održale, i to pravoslavni. Danas ima 5 doseljeničkih katoličkih kuća, 21 starosjedilačka pravoslavna.

Oranice I. kl. 105 jut., II. kl. 62 jut. Svilaca 20.

Hrnjevci

Za turske vlade živjeli su u selu Turci i katolici. Spahija im je bio pod konac turskog vladanja Zvečić i stanovao je u Požegi. Nakon izgona Turaka u Bosnu doselili su ovamo pravoslavni stanovnici.

Mjesni nazivi: Pandurača, Novkuša, Rođenuše, Demirovac, Vučinac.

Porodice g. 1773.: Bošnjak (2), Cvijić, Kuzmanović, Lazić, Milašinović, Milivojević (2), Puhač, Radivojević, Radosavljević, Savić, Tadić. Koje su porodice izumrle, nije poznato, jer žup. ured nije poslao podatke.

Oranice I. kl. 100 jut,, II. kl. 136 jut. Svilaca 59.

Jurkovac

Za turske vlade stanovali su ovdje Turci plaćenici, kojima je bila dužnost služiti u ratu. Nakon njihova odlaska u Bosnu g. 1688. ostalo je selo oko 20 godina pusto. Naselili su ga pravoslavni oko g. 1710.

Mjesni nazivi: Stari Jurkovac, Begluk, Mihal, Kućerina, Dabrona, Svilnice.

Porodice g. 1773.: Bogojević (2), Bošnjak, † Buzađić, Božić (2), Janić (2), † Kragujević, † Novaković (2), Radetić, † Radić.

Oranice: 124 jut. I. kl., 3 jut. II. kl. Svilaca 86.

Knešci

G. 1471. spominje se neka utvrda »Knesyewcz« (Kneževci). Neki misle, da se to odnosi na Knešce. Za turske vlade ovdje su živjeli Turci. Kad su oni g. 1688. protjerani u Bosnu, ostalo je selo nekoliko godina pusto. Oko g. 1697. naselili su ga katolici iz nekoga daljeg kraja, jer nisu ništa znali o prilikama sela za turske vlade.

Mjesni nazivi: Spajnski hambar, Nametak, Greblje.

Porodice g. 1773.: † Berić, Brblić, † Čočić, † Gobčević, Jaić, † Jarić, † Jurić, † Mutapčić, † Račić, † Živković. Danas žive u 19 kuća starosjedioci, u 11 doseljenci.

Oranice: I. kl. 192 jut., II. kl. 67 jut. Svilaca 23.

Lakušija

Za turske vlade stanovali su u selu katolici, koji su ovdje ostali i nakon njezina pada. Turski spahija Alaga živio je u selu.

Mjesni nazivi: Karakovica, Korlati, Petriševac, Markovac, Kakovica, Borinovac.

Porodice g. 1773.: † Blažević, † Damjanović, † Grgurić, † Kopunić, † Hrgović, † Matić, † Mutapčić, † Poričanac, † Pridragović, † Šajnović, † Tomašević; sve izumrlo. Danas selo ima 40 doseljeničkih katoličkih kuća.

Oranice 198 jut. I. kl., 79 jut. II. kl. Svilaca 26.

Latinovci

Ovo se selo pod imenom »Krnjakovci« spominje g. 1413. i 1499., i to kao posjed gradišćanskog vlastelinstva. Za turskoga vladanja živjeli su ovdje Turci, grčkoistočnjaci i katolici, po kojima je selo dobilo ime »Latinovci«. Njihov spahija Husein Čeripaša stanovao je u Požegi i dobivao od sela desetinu. G. 1690. spominju se Latinovci i Krnjakovci kao dva različna sela, jedno do drugoga, ali su obadva već odavna opustjela. Čini se, da su u Krnjakovcima nekoć živjeli pravoslavni i Turci, a u Latinovcima katolici, koji su još prije turskoga rata g. 1683.-90. izginuli ili otselili. Oko g. 1697. naselili su Latinovce pravoslavni stanovnici, i to nekoliko porodica iz Bosne, a druge iz drugih krajeva. — Između Latinovaca i Poreča ležalo je nekada selo V u k č e v c i. Spominje se g. 1413. i 1499. kao »Farkashaza« — posjed gradišćanskog vlastelinstva. Za turskog vladanja stanovali su ovdje Turci i katolici, a kad je turska vlada g. 1688. nestala, Turci su otišli u Bosnu, katolici su izginuli ili se raselili, a selo su naselili novi pravoslavni stanovnici. Ovo je selo već 1740. opet opustilo. Njegovo je stanovništvo dijelom izumrlo, a dijelom se preselilo u Latinovce i stopilo u jedno selo. — Kod današnjih Latinovaca nalazilo se nekada još i selo T o p a l o v c i. Spominje se g. 1413. i 1499. kao posjed gradišćanskog vlastelinstva.

Mjesni nazivi rudina: Krnjakovac (!), Popovac, Halajbegovac, L a t i n o v c i (!), Jankovica, Babajnica, Tursko groblje, Vučjak, T o p o l o v a c, Zornica, Vrtlovi, Spavalica, Jezero, Boginci, Kratina, Dionica, Kotlina, Obična njiva, Jagmice, Rakite, Zvirinjak (!), Šabanovac.

Porodice g. 1773.: † Cvijić, Dragičević, † Dokić, † Bjelobrković, Bošnjak, † Ivić (2), Jovičić, Kotrljanović, † Milojević,

Nikolić (2), † Petrović, Radić, † Savić, Stanković, † Stanić, † Stanivuković (2), Savković, † Sačić, † Stojanović, † Tatomirović, † Vukadinović, † Vukašinović.

G. 1740. bilo je u Latinovcima 15 izumrlih kuća i opustjelih gruntova.

Oranice g. 1773.: I. kl. 247 jut., II. kl. 101 jut. Svilaca 147. Tad se nalazila u selu crkva. U Londži i Gradiškoj Riki bilo je riba.

Lješkovica

Spominje se u srednjem vijeku g. 1322., 1329., 1424. Potkraj turske vlade selo je opustilo, i ostalo pusto dulje vremena. Oko g. 1740. naselilo ga je novo pravoslavno stanovništvo.

Mjesni nazivi rudina: Armanište, Taborište, Točak, Bekinac, Mileševka, Mala brazda, Đurašinovac, Brekinja.

Porodice g. 1773.: Milosavljević, Poznanović, Zarić.

Oranice: 59 jut. I. kl., 25 jut. II. kl. Svilaca 64.

Londžica

U ovome su selu za turskoga vladanja stanovali pravoslavni stanovnici, koji su u ratu služili kao pomoćna turska vojska. Svome spahiji Hasan-agi, koji je živio u Kaptolu, plaćali su 3 for. i 3 funte maslaca. U selu su potkraj turske vlade na koncu 17. st. ležale ruševine nekadanje crkve, koja je valjada sagrađena i postojala još u predtursko doba, kad su u ovom kraju živjeli katolici Hrvati. Za turskog rata g. 1683.-90. selo je opustilo, ali su ga oko g. 1700. opet naselili pravoslavni stanovnici. U 18. st. doselilo je ovamo i nešto katolika.

Mjesni nazivi rudina: Graničko selište, Buban, Kovačevo brdo, Rika, Vučkovac, Zalakino brdo, Trojacište, Popadija, Saračica, Kečino guvno, Oršulin bostan, Vrućac, Lunijevac (!), Marinovac, Šatorište, Palucki, Krvačica, Glavičinac, Toporica, Bilač Gornji i Dolnji, Kod crkve, Derpića brdo, Kaniža.

Porodice 1773.: Bogdanović, Budišić, Bošnjak (2), Cvitković, † Danilović, Marinović (2), Matošević, Marković (2), Milosavljević, † Milojević, Jurišić, Maksimović (2), Milošević, Mišljenović, Petrović, † Popović (4), † Radovanović, † Sergijević, Tutnjević, Vukolić (2).

U sredini 18. st. bilo je u selu 5 izumrlih kuća.

Oranice: 441 jut. I. kl., 84 jut. II. klase. Svilaca 249.

Lukač

U srednjem vijeku kao posjed plemića Partašovaca spominje se g. 1413., 1427., 1499.

Za turskoga gospodstva živjeli su u selu Turci i katolici u 8 kuća. Spahija njihov Osman stanovao je u selu. Davali su mu desetinu od svega i 3 rabotara od svake kuće. Nakon izgona Turaka iz Slavonije ostale su samo 3 katoličke kuće. G. 1702. ima selo već 8 kuća. Ovamo su u 18. st. doselile i dvije pravoslavne porodice. Uz Lukač postojalo je za turske vlade i selo Dolac, koje je kasnije opustilo.

Mjesni nazivi: Stivanovica, Kuštevci, Bešinac, Portuševac, Tapsa.

Porodice g. 1773.: Bodulović, Đipanović, Maričević (2), Matošević (2), Raljević (2), Pavić (4). Koje su izumrle, nije poznato.

Oranice: 155 jut. I. kl., 102 jut. II. klase. Svilca 63.

Mitrovac

U ovom selu, kao i u susjednom selu Tomaševu, stanovali su za turske vlade Turci, katolici i pravoslavni. Davali su jedino turskom caru desetinu i dva for. od svake kuće. Iza izgona Turaka g. 1690. kaže se, da Tomaševo ima 15 kuća, dok se Mitrovac i ne spominje; a g. 1702., da Mitrovac ima 20 kuća. Čini se, da se oba izvještaja odnose samo na Mitrovac, dok je Tomaševo valjada naseljeno bilo uglavnom s Turcima, pa je nakon njihova odlaska u Bosnu zauvijek opustilo.

Mjesni nazivi rudina: Visača, Baština, Tomaševac, Kaplavci, Vražjak, Vlašice, Medinac, Strmenica, Pomole, Išenice, Madžaruša, Podolica.

Porodice g. 1773.: Antolović, Benić (2), Čubić, Antunović, Filipović, Janić, † Hodabašić, Franić, Leopoldović, Maričić, † Marković, † Novak, † Poljac, Razumović, Sarajlija, Vuičić (3).

G. 1740. spominje se u selu već 9 izumrlih kuća. Od 16 porodica iz g. 1773. održalo se 13. Njihovih potomaka ima 116, tj. trećina sela.

Oranice: 219 jut. I. kl., 193 jut. II. kl. Svilca 92.

Novoselci

Ovdje su za turske vlade stanovali Turci. Njihov spahija Mehmed Čehaja živio je u Požegi. Iza odlaska Turaka u Bosnu g. 1688. ostalo je selo nekoliko godina pusto, a onda su ga oko g. 1697. naselili katolici i pravoslavni.

Mjesni nazivi rudina: Popovište, Išeta, Prekaja, Tatarbašća, Bila voda.

Porodice g. 1773.: Čurčić, † Ivanović, Mihaljević, † Milaković, † Rajelojčić, † Peić.

G. 1740. od 11 kuća kaže se, da je 5 izumrlo, a 6 se održalo. Danas ima 8 starosjedilačkih i 32 doseljeničke kuće.

Oranice: I. kl. 97 jut., II. kl. 40 jut. Svilaca 18.

P o r e č j e

Selo se spominje g. 1413. kao posjed gradišćanskog vlastelinstva. Za turskog vladanja živjeli su ovdje katolici. Njihov spahija Zaim stanovao je u Orahovici. Kao što su katolici u Latinovcima i Vukčevcima oko g. 1690. nestali, tako se dogodilo i s porečkim katolicima. Katoličke obitelji preselile su se iz Porečja u Bekteže, Lakušiju i druga okolišnja sela. Između g. 1690.—1697. Porečje je bilo pusto. Istom oko g. 1700. došli su u njega iz Bosne novi pravoslavni stanovnici.

Mjesni nazivi: Kadionica, Porečje, Pouze.

Porodice g. 1773.: † Cvetković, † Mikolić, † Puhač, † Radanović, † Radojčić, † Radosavljević (2), † Savić, † Stevanović.

G. 1702. ima selo 4 kuće, 1740. ima 10 naseljenih i 3 puste kuće, 1758. ima 16 kuća, 1773. 8 kuća. Iza toga brzo nestaju, a selo naseljuju Nijemci katolici.

Oranice: 63 jut. I. kl., 28 jut. II. kl.

R a j s a v c i

Za turskoga gospodstva stanovali su u selu katolici, ali su izumrli, izginuli i nestali. G. 1690.—1697. selo je pusto. Oko g. 1700. naselili su selo novi doseljenici katolici. Jedna je porodica došla iz Žepča, a odakle druge, ne znamo. G. 1702. ima selo 11 kuća, g. 1740. — 14 naseljenih i 3 puste kuće, g. 1751. 13 kuća, g. 1773. 15 kuća. Porodice, naseljene na početku 18. st., za 100 godina su sve od reda izumrle. Novonaseljene hrvatske porodice: † Matijević, † Bošnjaković i † Klaić te njemačke: † Schissler, † Peck, † Luur, † Poocz, † Hobich — do danas su također izumrle ili možda raseljene.

Mjesna imena: Maklinovac, Gorkulja, Prekaja, Fajdin vrt.

Oranice 136 jut. I. kl., 99 jut. II. kl. Svilaca 18.

S a p n a

Spominje se g. 1435. kao selo sa 7 mardurinskih zemljišta. G. 1499. selo »Zahtna« (valjda je i to Sapna) pripada gradišćanskom vlastelinstvu. Potkraj turskog vladanja u Slavoniji te na koncu 17. st. i početku 18. st. Sapna je sasvim pusta, bez stanovnika, i ako ima 350 jut. zemlje. Oko g. 1710. naselili su Sapnu pravoslavni stanovnici. G. 1740. imala je 9 naseljenih, 7 izumrlih i 2 napuštene kuće.

Mjesni nazivi: Trbušnjak, Stara Sapna, Dupljevac, Stanovi, Djedovac, Babin dol, Vranjak, Krajna, Krakovi, Potočnjak.

Porodice g. 1773.: Maić (5), † Budimirović, † Vuković, Milovuković, Jaćimović, Vuksanović (2), † Bošnjak, † Slipčević, † Meštar, † Jovanović, Despotović, Grabovac, † Simić.

Oranice: 296 jut. I. kl., 7 jut. II. kl. Svilaca 210.

S e s v e t e

Župa u Sesvetama spominje se g. 1332. te 1474. Pripadaju plemićima Jakušićima oko g. 1469—1489. Za turskoga vladanja u Slavoniji stanovali su ovdje Turci, koji su porušili staru župsku crkvu, a poštedili samo čvrsto zidani toranj. Kad su g. 1688. istjerani Turci iz požeške kotline, naselili su Sesvete katolici. G. 1690. Sesvete zajedno s Ašikocvima imaju tek 5 kuća, a g. 1702. nalazi se samo u Sesvetama 15 kuća. Nešto prije g. 1700. kanonik i opat Babić podigao je u Sesvetama na starim ruševinama kraj zidana tornja novu drvenu župsku crkvicu Sviju svetih, kojoj je poslao i župnika, svjetovnog svećenika. G. 1740. ima selo 13 naseljenih kuća, 10 izumrlih i 2 napuštene.

Mjesni nazivi rudina: Kod Crkve, Daranovka, Srdan, Ciganska kućišta, Bilika, Šarenika.

Porodice g. 1774.: Baričević (2), Marić, Bošnjak (3), Peraković, Stojčević, Vitkovac, Živković — održale su se do danas, a † Đukić, † Matić, † Čačić, † Stipković, † Butorac jesu do danas izumrle. Danas ima 28 starosjedilačkih kuća i 62 doseljeničke koje su naseljene u 19. i 20. stoljeću.

Oranice: I. kl. 147 jut., II. kl. 219. Svilaca 11.

S i b o k o v a c

Za turskoga gospodstva stanovali su ovdje pravoslavni žitelji. Spahija njihov Halli-paša boravio je u Đakovu. Davali su mu desetinu od svega.

Mjesna imena: Bosanske livade, Most, Katin dol.

Porodice g. 1773., održane do danas: Savić, Zečević (3), Mrkojević (2), Okružnik (2), Mlađenović, Puhalović (2); izumrle do danas † Kosovac, † Vladisavljević.

G. 1740. bilo je u selu 9 naseljenih kuća, 9 izumrlih i 1 otseljena.

Oranice: 270 jut. I. kl., 9 jut. II. kl. Svilaca 128.

S t o j č i n o v a c

Za turskoga gospodstva živjeli su ovdje pravoslavni. Njihov spahija Izaija beg nalazio se u Požegi. Njemu su davali od svake kuće 3 for. Drugačije, bili su dužni kao pomoćna turska vojska služiti na svoj trošak u ratu.

Mjesni nazivi: Lunjevačik dol, Đakića dol, Lunjevac, Brkovac, Kuttel, Korečac. (U srednjem vijeku nalazila se u požeškom kraju katolička župa i crkva sv. Martina u selu Luni [de Luna]. Je li Luna i Lunjevac isto, teško je reći, jer u Granicama, 8 km dalje, bila je također crkva sv. Martina.)

Porodice g. 1773., održane do danas: Drpić, Bošnjak, Milić, Agić, Jovanović, Subić; izumrle do danas: † Kršić, † Panić, † Vuičić.

Oranice: 116 jut. I. kl., 25 jut. II. kl. Svilaca 72.

Sv. Đurađ ili Kula

Na mjestu današnje Kule nalazilo se u srednjem vijeku selo Sveti Đurđ ili Đurađ (Gothozenthgyrg, Sveti Đurađ kod Kutjeva). Spominje se g. 1312. kao posjed Nikole od Hanue. Kasnije, g. 1413-16., pripadao je taj posjed Partašovcima, zatim Gorjanskima. Za turskoga vladanja živjeli su ovdje katolici. Njihov spahija Saro-paša stanovao je u Banja Luci. Turskom caru plaćala je svaka kuća 2 for. na godinu. Katoličku su crkvu sv. Đurđa Turci porušili te od njezina kamenja napravili visoki toranj ili kulu s jednom sobom i komorom. Po toj kuli dobilo je selo novo ime »Kula«, koje je ostalo sve do danas. G. 1690. ima tu 5 kuća; 1702. 12 kuća; 1740. 15 naseljenih, 6 izumrlih i 3 napuštene kuće; 1758. 16 kuća. Iza toga je dosta kuća izumrlo; pet je kuća preseljeno u Bekteže (Varudić, Marjanović, Gašić, Filić, Matošević) prema odredbi požeške županije g. 1764., jer u Kuli nisu mogle živjeti ni plaćati daće (!). Možda još koja na drugo mjesto. G. 1773. selo Kula ne postoji. Nekoliko godina kasnije naselili su ga Nijemci katolici i učinili jednim od najljepših i najbogatijih sela u Požeškoj kotlini.

Šumanovci

Za turskoga vladanja u Slavoniji živjeli su ovdje Turci. Kad su oni 1688. istjerani iz požeškoga kraja, ostalo je selo nekoliko godina pusto, a onda su ga naselili katolici i pravoslavni, od kojih su barem neki došli iz Bosne. Od g. 1702. do 1740. stanovništvo se skoro sasvim izmijenilo: sve su porodice, osim jedne, izumrle ili raseljene, a došle su druge. Tako su pravoslavni izumrli, a održali se samo katolici.

Porodice g. 1773.: Đuričić, Bartolović, Blažević, Katić, Lovrić, Lukačević. Sve su se održale do danas u 21 kući, ali većinu stanovništva sačinjavaju potomci doseljenika iz 19 st.

Oranice: I. kl. 143 jut., II. kl. 65 jut. Svilaca 25.

Tominovci

Za turskoga vladanja u Slavoniji živjeli su ovdje Turci. Kad su oni g. 1688. istjerani iz ovog kraja, ostalo je ovo selo nekoliko godina pusto, zajedno sa susjednim selom Visače. Oko g. 1697. naselili su Tominovce pravoslavni stanovnici iz Bosne, a Visače su ostale zauvijek puste. U okolišu Tominovaca prema sjevero-zapadu stajala je nekada crkva, za koju se g. 1690. i 1702 zna samo po pripovijednju.

Mjesni nazivi: Kuštevac, Siče, Gradina, Kućerine, Vukovac.

Porodice g. 1773.: † Mihajlović, Milaković, Milinković, † Ninković, † Sarčević, † Simić (2), Stanković (2), † Radojević, † Trivunović (3), Vuković, † Žigić. Njihovih potomaka ima danas 64, tj. jedna šestina sela.

Porodice, nabrojene u Hapszovom popisu g. 1702., ili su pogrešno u popis došle ili su do g. 1740. sasvim izumrle, jer ih u popisu od g. 1740. ne nalazimo.

Oranice: 281 jut. I. kl., 147 jut. II. kl. Svilaca 61.

Trapari

Za turskoga gospodstva u Slavoniji stanovali su ovdje Turci. Kad su odavle g. 1688. istjerani, ostalo je selo nekoliko godina pusto. Oko g. 1697. naselili su novi stanovnici katolici i pravoslavni, koji su došli iz Bosne.

Mjesni nazivi: Straovac, Mostić, Budžak.

Porodice g. 1773.: Ivanović (kat.), Ostojić i Milosavljević (prav.) održale su se do danas; izumrle su porodice: † Grbić, † Jovanović, † Ljetinić, † Milutinović, † Pavlović, † Antunović.

Od g. 1702. do 1740. stanovništvo se sasvim izmijenilo, od g. 1740.—1773. opet skoro sasvim. G. 1702. ima selo 9 kuća, 1740. — 5 kuća nastanjenih i 3 puste, 1758. — 12 kuća, 1773. — 10 kuća. Danas ima selo 38 kuća: 5 starosjedilačkih i 33 doseljenih.

Oranice: 135 jut. I. kl., 88 jut. II. kl. Svilaca 24.

Venje

Za turskoga gospodstva stanovali su ovdje Turci i katolici. Njihov spahija Turčin Prić stanovao je u Resniku. Davali su mu desetinu od svega. Neobično je, što se u Hapszovom popisu tvrdi, da su Venjani služili kao vojnici u turskoj vojsci. Možda samo Turci. Kad su Turci istjerani, ostali su u selu samo katolici. U 18. st. je više porodica izumrlo i raselilo se. G. 1740. ima 9 nastanjenih kuća, 3 izumrle i 2 napuštene.

Mjesni nazivi rudina: Gvozdenjača, Milorna.

Porodice g. 1773.: Bošnjak (2), Đuričić (2), Martić, Grgurević, † Lovrić, † Martić, Miljanović (3), Razumović, Stipanović, Šakalić. Njihovih potomaka ima danas 79 duša, tj. trećina sela.

Oranice: 98 jut. I. kl., 111 jut. II. kl. Svilaca 37.

Zarilac

Za turskoga gospodstva u Slavoniji živjeli su ovdje Turci. Kad su oni g. 1688. otišli u Bosnu, ostalo je selo nekoliko godina pusto, a onda su ga oko g. 1697. naselili katolici.

Mjesna imena: Rika, Stare kuće, Bunjevčeva međa, Pavlovac.

Porodice g. 1773.: Kutuzović, Čačić (2), Krijanović, Franić, Stojčević (2) održale su se do danas; izumrle su: † Matošević, † Vidaković (2), † Jurić, † Trnokop (2), † Babić, † Tomašević, † Matanović (2), † Jelačanin (2), † Suškić, † Lončarević, † Vardić, † Šarić, † Prpić, † Marjanović.

G. 1702. ima selo 14 kuća, g. 1740. — 16 nastanjenih kuća, 5 izumrlih i 6 napuštenih. Danas ima 17 starosjedilačkih kuća i 68 doseljenih.

Oranice: 259 jut. I. kl., 91 jut. II. kl. Svilaca 37.

Pregled imovine i daćâ

Donosimo posebnu tabelu, na kojoj je prikazan pregled imovine i daćâ pojedinih selâ g. 1702. i 1773. To je početna i završna godina isusovačke uprave i posjedovanja u kutjevačkom vlastelinstvu. Na prvom mjestu iskazan je broj kuća g. 1702., 1740. i 1773. Vidi se nagli porast, a onda stagnacija i opadanje. Iza toga dolazi popis obrađenih sesijâ i jutarâ oranice. Razabire se, da se je broj obrađenih sesijâ i jutarâ veoma povećao. Tome je razlog porast stanovništva. Što se još g. 1702. poradi malog broja starosjedilaca i doseljenikâ nije moglo obrađivati, to je s vremenom, uslijed naravnog porasta i doseljivanja naroda, postalo obrađeno. Podaci o konjima, volovima i kravama također pokazuju povećanje bogatstva i materijalni napredak pojedinih sela. Na posljednjem mjestu iskazana je daća, i to novac, podavanje u naravi i rabota. Kod g. 1773. posebno je iskazan broj rabote (48 po sesiji), a posebno u gotovom novcu izražena je daća, koja se davala u ime zemljarine (titulo terragii) i šljivikâ. Rabotar se otkupljivao s 20 nov., pa tko želi znati ukupnu daću sela, može to lako izračunati. Uvjerit će se, da daća u raboti znatno nadmašuje ostalu daću.

Cijela kutjevačka opatija - vlastelinstvo imala je 650 kuća, 498 oženjenih parova, 236 odraslih neoženjenih muškaraca, 83 udovca, 12 udovica - posjednica, 43 udovice, koje nisu bile posjednice (vlasnice posjeda), 1349 vola, 1140 konja, 1246 krava muzara, 683 krave bez mlijeka, 3070 svilaca, 586 ovaca, 1181 koza, 262 pčeleca. Oranice je bilo 7.844 jutra I. klase, 4.213 jutra II. klase, a livade 2.643 kosca. Sesija 432 14/32. U ime zemljarine plaćali su podložnici vlastelinstvu 1.298 for. 21 nov., davali su 21.731 rabotara (djelavaca, težaka), za 815 jutara šljivika plaćalo se 158 for. 41 nov. Svega se u gotovom novcu plaćalo vlastelinstvu 1.456 for. 63 nov.

Mjesto	Kućâ			Obrađenih sesija		Obrađenih oranica jut.		Konji		Volovi		Krave		Daća vlastelinstvu		
	Godina													for.	for.	rabota
	1702	1740	1773	1702	1773	1702	1773	1702	1773	1702	1773	1702	1773	1702	1773	
Kutjevo	59	119	114	23·7	61·5	600	842	46	168	87	270	78	246	500	215	3061
Ašikovci	13	26	19	3·7	15	174	382	6	38	18	42	13	61	60	52	747
Bekteže	13	23	23	4	12	126	321	3	40	18	35	20	71	70	41	534
Biliševci	12	14	8	3·7	5·5	108	154	8	15	12	11	13	15	40	17	264
Cerovac	17	23	16	7·7	12·1	222	364	16	25	39	31	36	109	80	43	578
Ciglenik	10	30	15	3·5	8·8	120	245	12	22	12	30	8	58	50	30	432
Čaglin	12	30	24	4·7	16·1	132	414	15	57	17	46	20	86	43	57	815
Čošinci	7	16	9	2·5	9·7	74	262	9	14	10	13	11	25	55	31	449
Duboka	13	17	14	4·8	8·5	120	223	10	22	20	27	21	45	70	29	407
Grabanje	36	58	38	12	33	342	560	21	63	53	81	50	120	?	113	1608
Gradac	27	59	39	7·6	19	218	510	8	86	32	84	39	125	200	65	929
Gradišće	32	54	39	12·5	23	336	267	34	67	45	73	63	105	170	91	1214
Granje	9	11	8	3·7	6·7	90	167	11	15	13	17	12	24	35	19	301
Hrnjevci	8	14	13	3·5	7	102	225	9	16	18	21	14	33	50	28	283
Jurkovac	—	9	12	—	6	—	157	—	21	—	17	—	35	—	20	295
Knešci	7	12	11	2·5	9	96	159	10	20	10	24	12	48	55	30	446
Lakušija	9	16	11	4·1	10	108	267	8	21	19	21	17	25	55	33	492
Latinovci	17	35	25	5·7	13	156	348	16	46	22	43	25	72	100	40	648
Ljeskovica	—	5	5	—	3·7	—	84	—	15	—	12	—	22	—	12	173
Londžica	16	32	26	4·5	19	106	525	12	53	16	53	20	101	62	69	952

Mjesto	Kuća (Godina) 1702	Kuća 1740	Kuća 1773	Obrađenih sesija 1702	Obrađenih sesija 1773	Obrađenih oranica jut. 1702	Obrađenih oranica jut. 1773	Konji 1702	Konji 1773	Volovi 1702	Volovi 1773	Krave 1702	Krave 1773	Daća vlastelinstvu 1702 for.	Daća vlastelinstvu 1773 for.	Daća vlastelinstvu 1773 rabota
Lukač	8	14	13	4·2	9	114	257	12	17	21	27	19	23	50	30	434
Mitrovac	20	30	19	7·2	13	174	412	14	38	27	60	22	73	150	49	661
Novoselci	7	12	6	2	4	48	137	3	13	8	15	7	24	30	15	230
Porečje	4	14	6	1·5	3	36	91	2	8	4	11	4	22	?	12	171
Rajsavci	11	17	15	3·2	7	96	235	5	21	13	13	14	24	?	23	359
Sapna	—	18	17	—	12	—	294	—	41	—	46	—	93	—	42	616
Sesvete	12	25	15	5·1	12	138	366	15	26	20	27	20	35	75	42	606
Sibokovac	12	19	13	4·2	10	114	279	14	28	17	38	23	70	50	35	510
Stojčinovac	11	12	9	4·2	6	102	141	15	15	21	19	28	31	56	32	228
Sv. Đurađ (Kula)	12	24	—	3·7	—	114	—	2	—	11	—	15	—	40	—	
Šumanovci	8	7	6	3·7	6·9	108	208	6	9	16	15	13	19	35	23	334
Tominovci	12	17	16	7	14	252	428	17	20	29	26	34	45	90	46	696
Trapare	9	11	10	3·5	7	108	223	9	18	18	20	19	26	40	23	351
Venje	9	14	11	4·7	6	108	203	13	23	14	33	14	42	85	25	339
Zarilac	14	38	25	3·7	14	78	350	1	43	13	43	13	74	40	46	670

Na području vlastelinstva nalazilo se 30 doseljeničkih kuća, koje su imale 28 volova, 21 konja, 40 krava, 26 svilaca, 7 ovaca, 15 koza; oranice 114 jut. I. kl., 88 jut. II. kl., livade 37 kosaca. Doseljenici su plaćali 32 for. zemljarine; davali 384 rabotara; za 13 jutara šljivika plaćali su 3 for. 29 nov., svega u gotovom novcu 35 for. 29 nov.

Pustoga zemljišta bilo je u selima kutjevačke opatije 178 jut. I. klase, 91 jut. II. klase, livade 60 kosaca. Vlastelinstvo je zbog nenaseljenog zemljišta gubilo 30 for. 8 nov. zemljarine, 471 rabotara, 2 for. 64 nov. za 10 jut. pustog šljivika, u svemu 32 for. 72 nov.

Zaglavak

Iz popisa imovine požeških isusovaca lijepo se vidi, da su oni bili ne samo pobožni misijonari i vrsni profesori nego i valjani gospodari vlastelini, koji su krčili šikare, sadili voće, nabavili i držali najbolje vrste stoke, te tako služili drugima za uzor. Njihov postupak kao zemaljske gospode prema podložnicima kmetovima bio je ispravan. Iz dužničkih knjiga dobro se vidi, kako su oni siromasima opraštali daće, odnosno dulje vremena čekali na uplatu, a potrebnima davali u zajam gotov novac. U pogledu vjerske pripadnosti podložnikâ nisu pravili razliku. Sukobi s pravoslavnima glede gradnje crkve i škole nastali su zbog drugih razloga, a ne poradi vjere. Da bi podložnici došli do novaca i tako svoj život učinili sretnijim, preporučivali su isusovci gojenje svilene bube i sadnju duhana. Iz raznih se spisa vidi, kako su oni imali srca i osjećaja za životne teškoće i nevolje svojih kmetova.

Kad su isusovci došli u Požegu, živjeli su vrlo skromno i siromaški od potpore dobrih ljudi. Vlastelinstvo kutjevačke opatije davalo je naslovnom opatu Babiću malene prihode, te zacijelo nisu ni isusovci ispočetka imali puno više. Pa ipak su oni s vremenom to vlastelinstvo silno podigli te su iz njegovih prihodâ mogli uzdržavati gimnaziju i akademiju u Požegi. Nakon ukinuća Družbe državni je erar prihode kutjevačkog vlastelinstva upotrijebio za školsku zakladu. Dakle, ti su prihodi i dalje služili za istu svrhu, ali Požega je izgubila akademiju, a zadržala samo nižu gimnaziju, na kojoj su obučavali razni svećenici. (M. Turković, Povijest dobra Kutjevo 1774—1882.)

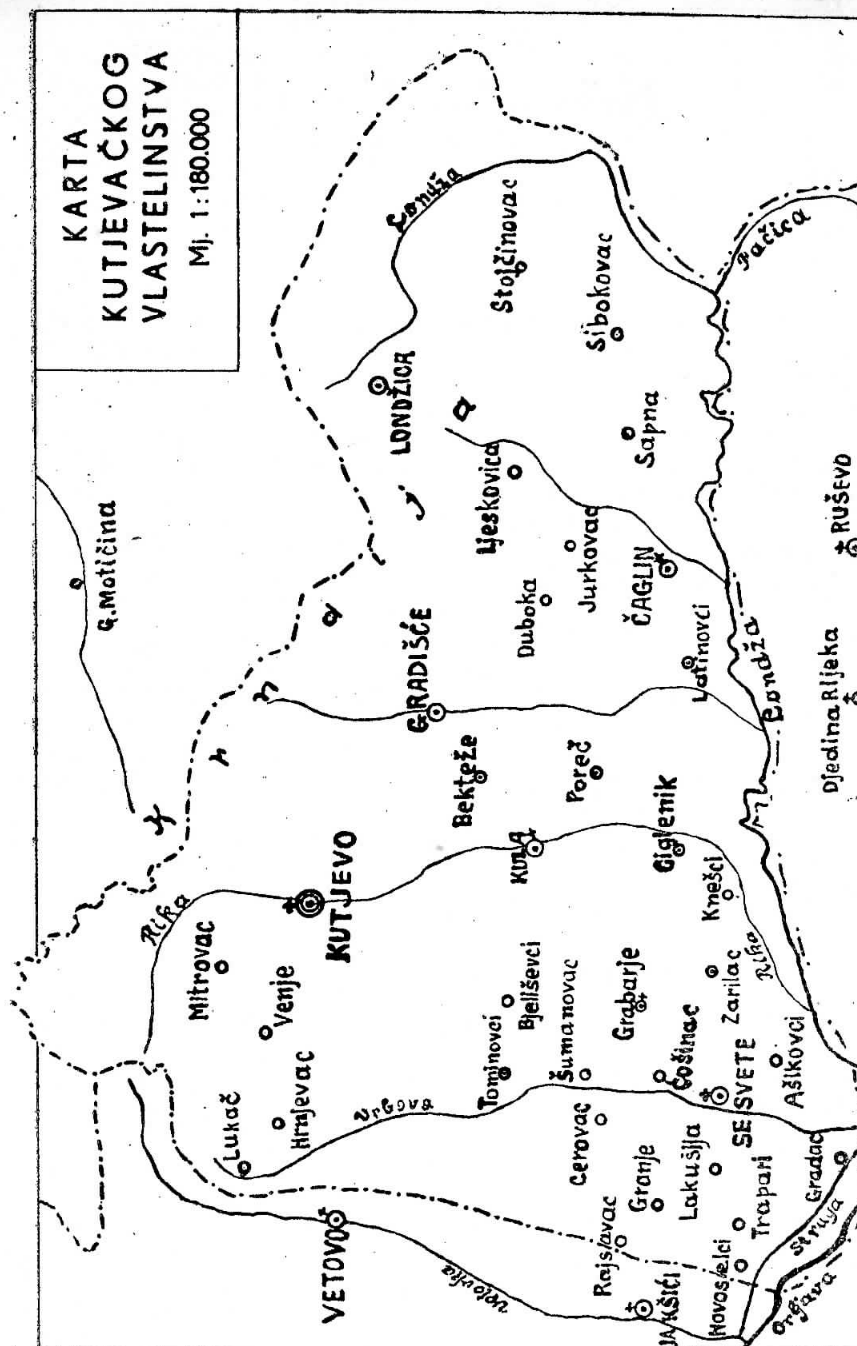
Ako isporedimo cijene živežnih namirnica 18. stoljeća s današnjim cijenama, zatim tadanje plaće službenikâ s današnjima i konačno ondašnje podložničke daće s današnjim izravnim i neizravnim poreskim opterećenjima, onda dolazimo do zaključka, da je danas život u svakome pogledu teži od života u 18. stoljeću. Npr. profesorska je plaća iznosila mjesečno 3.000—4.000 Kn, plaća hrvatskog nedjeljnog propovjednika

3.000 Kn, njemačkog 1.800 Kn, plaće raznih činovnika 1.000 do 4.000 Kn. Nadničar je mogao mjesečno zaslužiti oko 600 Kn, što je za ondašnje prilike, kad se odijelo uglavnom kod kuće pravilo od lana, vune i kože, bila razmjerno dobra zarada, pogotovo, ako je kuća mogla više nadničara slati na posao. Najbogatije kuće s 30 jutara vrlo dobre zemlje davale su vlastelinu u današnjoj valuti 3.000 Kn. (Pod »danas« i »današnji« razumije se mjesec travanj 1941.)

Narod je kutjevačkog vlastelinstva živio u malenim zadrugama. Velikih je zadruga bilo vrlo malo. Prema popisu od g. 1748. Sesvete su imale 22 kuće, svaka kuća po 1 gospodara, u 10 kuća po 1 oženjenog brata, u 1 kući po 2 oženjena brata, u 13 kuća po 1 neoženjenog brata. U 9 kuća je živio sàm gospodar sa ženom i manjom djecom. — U Grabarju je bilo ovako: 41 kuća, u 10 kuća po 1 oženjeni brat, u 1 kući 2 oženjena brata, u 3 kuće po jedan neoženjeni brat. U 19 kuća živio je sâm gospodar s nedoraslom djecom. U Gradišću je bila 51 kuća, 11 oženjene braće, 1 neoženjen brat, u 1 kući udovica je bila gospodar.

Iz prikaza pojedinih selà jasno se vidi, da su mnoge porodice, nastanjene na početku 18. st., već tokom toga stoljeća izumrle. Na njihovo mjesto doseljene su druge iz Like i iz okolišnjih sela. Mi smo donijeli popis porodicâ iz g. 1773. te smo naznačili, koje su se od tih porodicâ održale do danas, a koje su izumrle (križić). Ako se broj izumrlih porodicâ isporedi s brojem izumrlih porodicâ u drugim hrvatskim krajevima, onda izlazi, da je broj ovdje izumrlih porodicâ odviše velik. Koji će biti razlog izumiranju do g. 1848. tj. do vremena ukinuća kmetstva, teško je kazati. Zemlje je bilo mnogo, blagostanje dosta veliko, svatko je imao zemlje, koliko je trebao i mogao obraditi. O moralnim porocima nije nam ništa poznato. Sigurna je stvar, da je mnogo svijeta postradalo od kuge, a možda se ni novodoseljenici nisu mogli lako prilagoditi novim klimatskim prilikama. Iza g. 1848. izumiranje ide mnogo brže. Mnogi su se gospodari propili, pa zanemarili obrađivanje zemlje, koju su prodavali u bescjenje novim doseljenicima Česima, Slovacima i dr. Razlog je tome krivo shvaćanje slobodnog raspolaganja s imetkom, težnja za bezbrižnim životom, te pomanjkanje narodnog ponosa i svijesti. U vezi s time pojavila se i bijela kuga, koja je neka sela strašno poharala i dovela do posvemašnjeg izumrća starosjedilaca.

Time smo završili svoj prikaz imovine požeških isusovaca, kako je ona stajala g. 1773. prigodom raspuštanja Družbe Isusove. Opširnije nismo željeli prikazivati razvoj ni požeškoga kolegija ni kutjevačkog vlastelinstva. Tko se za to bude više zanimao, naći će dosta građe u Nadbiskupskom i Državnom arhivu u Zagrebu.

Naše crkve i kapele

(Iz planinarske bilježnice)

Napisao prof. dr. **Milan Stahuljak.**

Crkva sv. Jurja u Maruševcu.[1]

Sagrađena je u gotskom slogu. Kad uđeš u crkvu, nalaziš na lijevoj strani grb i lik viteza Baltazara Vragovića,[2] koji je utemeljio ovu crkvu. Na desnoj strani je grobna ploča prebendara Antuna Zanića (1774—1806.), brata mjesnoga župnika.[3] Slika mu se nalazi na imanju čazmanskoga kaptola u Veternici,[4] što saznadoh od domaćeg župnika vlč. g. Košutića, koji ima lijepu Spomenicu[5]. U sakristiji nađoh veliku sliku sv. Josipa od nepoznatog slikara. Doznadoh, da je ta slika bila prije na glavnom žrtveniku, gdje je sada kip sv. Jurja. Žrtvenici u crkvi su novijeg porijekla, pa ne odavaju umjetničku vrijednost. U sakristiji se čuva i zanimljiv popis misa zakladnicâ za obitelji: grofova Patačića,[7] Ladislava Jelačića i drugih. Orgulje su vrlo lijepe i dobre, a sagradio ih je zagrebački orguljar Heferer.

U crkvi se čuva vrlo lijepa pokaznica (monstranca) iz 17. stoljeća. Na monstranci je prikazan sv. Juraj (bez konja). Na molbu g. župnika ja sam pokaznicu fotografski snimio. Po nazoru g. Szaba pokaznica je srodna s pokaznicama u Loboru, Kamenici i Maču. Slike pokaznica u Loboru, Kamenici i Maču priopćene su, no slika pokaznice u Maruševcu nije nigdje — koliko ja znam — priopćena. A mogao bi original — što ne dao Bog — biti ukraden, kako se je to — nažalost — dogodilo pokaznici u Kamenici.

Crkva sv. Marka u Vinici.

Od Maruševca do Vinice vrlo je zanimljiv put: S lijeve strane na obroncima čarobnog Kolosa strše ostaci »Banjskog dvora«, kojega je tragiku osjećajno ocrtao Gj. Szabo[8], a s desne strane otvara se nepregledna dolina rijeke Drave. Lijepi Bombellov dvorac »Opeka« znak je, da je Vinica blizu.

[1] Maruševec od Marjaševec odn. od Marijaševec.
[2] Vragovići nekada gospodari Maruševca. Szabo »Vjesnik hrv. arh. društva XIV., str. 64. i d. i Szabo »Kroz Hrv. Zagorje« str. 112.
[3] Szabo: Vjesnik arh. dr. XIV. str. 89. i 90.
[4] Pobliže u br. 47. Katoličkog lista od 13. IX. 1913.
[5] U »Spomenici« ima raznih vrlo zanimljivih podataka.
[6] Gospodari Maruševca iza Vragovića.
[7] Sabor u Vjesniku XIII., str. 167., Mače u Vj. XIII., str. 172., Kamenica u Vj. XIV., str. 75.
[8] »Kroz Hrv. Zagorje« str. 116/7.

U župnoj crkvi, koju je inače podrobno opisao — tko drugi nego naš Szabo, — nalazi se lijepa slika »Sv. Antun Padovanski u oblaku«, a odozdo je natpis »Anton Keller pinxit 1815.« Kako su u ono doba kod nas slikari većinom stranci, radosno bilježim, da Antun Keller nije stranac, nego naš čovjek. Evo nekoliko dokaza: Za kapelicu sv. Jurja (u Jurjevskoj ulici u Zagrebu), koja bijaše popravljena g. 1826., načinio je, kako to ističe zagrebačka »Luna« u br. 29. od 7. X. 1826. »der hiesige Kunstmahler Anton Keller« tri slike, i to: za glavni žrtvenik sliku sv. Jurja[10], za lijevi pobočni žrtvenik sliku »Bezgrješnog Začeća«,[11] za desni pobočni žrtvenik sliku sv. Petra.[12] Kukuljević u »Sborniku« (g. 1858.), a po njemu Wurzbacher u svom Biografskom Rječniku (svez. 11.) spominje, da je slikar Antun Keller živio početkom 19. stoljeća u Zagrebu te da je naslikao sliku »Sv. Antuna Padovanski u oblaku« u župnoj crkvi u Vinici.[13] Lj. Babić veli u članku »Pregled hrvatske umjetnosti«[14], da je slikar Antun Keller »Zagrepčanin«.

Kellerovu sliku »Sv. Antun Padovanski u oblaku« vidio sam u Vinici g. 1937. te sam ju snimio. Nekoliko mjeseci kasnije opazio sam u franjevačkoj crkvi »Uzašašća Bogorodice« u Samoboru opet sliku »Sv. Antun Padovanski u oblaku« pa sam držao, da je od Antuna Kellera, no Franjevci me uvjeravahu, da je njihov »Sv. Antun« od Mencingera.[15] Moguće, jer Wurzbacher, Vollmer[16] i Dr. Schneider[17] spominju, da je samoborski »Sv. Antun djelo slikara Mencingera iz g. 1734., dok je Kellerov iz g. 1815., a istini za volju moram dodati, da Kukuljević u Slovniku spominje Mencingerove slike u Hrvatskoj, no samo one u Karlovcu i Bakru, dok one u Samoboru ne spominje.

Iznosim ovdje činjenice, a stručnjaci neka kažu svoju. U Viničkoj župnoj crkvi postoje divne orgulje. Divne su zato, jer se za njih očinski brinuo dekan i župnik Andrija Jakopanec, rođen u Voči.[18]

[9] »Kroz Hrv. Zagorje« str. 118—120.
[10] Slika još postoji.
[11] Slika ukradena prije nekoliko godina.
[12] Slike nestalo već odavna.
[13] Kukuljević i Wuzbacher (op. c.) spominju i druge Kellerove slike, a te još danas postoje.
[14] Obzor Spomen knjiga« 1860.—1935.
[15] Zove se i Metzinger i Mecinger. Slovenac (1702—1759). Slikao je mnoge slike za žrtvenike u Sloveniji i u Hrvatskoj (Karlovac, Samobor, Bakar).
[16] Künstler Lexicon 1930.
[17] Ljetopis 51. str. 177.
[18] Voča, a ne Voća, jer se izvodi od Vuča, Vučja gora od riječi Vuk.

Crkva sv. Martina u Voči (donjoj).

ima osobit položaj, jer se nalazi — ne na vrhu brda nego — u dolini okruženoj sa svih strana bregovima. Sa crkvom, župnim dvorom i gostoljubivim župnikom, svojim nekadašnjim učenikom, vlč. g. Aug. Švogorom, vežu me ugodne uspomene. U crkvi, koja je puna zanimljivih umjetnina,[19] lijepo se — po kajdama — pjeva uz valjanog domaćeg seljačkog orguljaša.

Crkva Bezgrješnog Začeća u Lepoglavi.

Ta nekoć pavlinsko samostanska, a sada župna crkva pruža putniku mnogo povijesnih uspomena. Neke ću spomenuti. U nekadašnjem »Ksenodohiju«, a sadašnjem stanu župnika, jedan strop je iz vremena Pavlinâ. Na stropu je slika nekadašnjeg samostana Pavlinâ prije nadogradnje i slika pavl. samostana u Čenstohovi u Poljskoj.

Pročelje crkve — jer je sada u sklopu kaznione pa nije pristupačno — može se vidjeti tek sa hodnika župnikova stana. Nekim svecima na tom pročelju su potrgane ruke prigodom bijega nekoga kažnjenika.

U crkvu se sada može ići samo s južne strane. Čim uđeš, stupiš u nutarnje predvorje, opaziš na desnoj strani relijef, koji prikazuje redovnika Pavlina u naravnoj veličini. Nasuprot tom Pavlinu prikazan je zbor Pavlinâ u originalnoj redovničkoj nošnji. Tu se nameće pitanje o broju tih redovnika. Broj redovnika bio je u razno doba raznolik. Krčelić u svom djelu »Annuae spominje (na str. 553.), da je u Lepoglavi bilo 65, u Remetama 25, u Križevcima 18, u Sveticama 29, u Kamenskom 10, u Ulimlju 28, a u Čakovcu 25 redovnika. Krčelić pozna dakle 7 pavlinskih samostana, dok pisac članka »Povjestne crtice Lepoglavskog samostana«[20] pozna 10 odnosno 12 samostana, a Szabo iznosi 25 pavlinskih samostana.

To nutarnje predvorje bijaše nekada dvorište. Crkva je naime bila građena početkom 15. stoljeća. Tu crkvu su Turci g. 1486. gotovo uništili, a kad je Ivan Korvin, sin kralja Matije, postao 1489. gospodarom Zagorja, on je oštećenu crkvu oko g. 1491. obnovio i proširio i u tu svrhu donio nacrte od crkve sv. Matije u Budimu i doveo graditelja. Ona prva crkva prostirala se je do crvenoga stupa. Poslije su crkvu dogradili do današnjega predvorja (nekadašnjeg dvorišta). Koso stupovlje, na kojem počiva pjevalište i orgulje, izradio je g. 1649. Pavlinac Ivanović.

[19] Opisao je tu crkvu Szabo u Vjesniku h. a. dr. XIV. str. 90.—96., gdje je priopćio tloris crkve i 4 slike, a Dr. Schneider u Ljetopisu 51., str. 184. iznosi 13 snikama te crkve.
[20] »Vienac« 1880. str. 207/8.

Na stijeni iza orgulja nalazi se velika fresko slikarija »Dvadeset i četiri kralja klanja se nebeskom Djetetu«. Sliku je izradio glasoviti Pavlinac Ivan Ranger (1700—1753) prema prizoru iz Ivanova Otkrivenja (Apokalipse).

Sa pjevališta pruža se divan vidik po čitavoj crkvi, vide se pojedinosti, koje se odozdo ne vide. Anđeli na najvišem dijelu 3. žrtvenika u lađi djeluju ugodno i pomirljivo. Prizor nad propovjedaonicom »Đavao zapada u paklenu vatru«. Još ljepše se ukazuje visoki gotski luk, koji je početak svetišta. Pođi sada u svetište, u pravu riznicu: Nad glavnim žrtvenikom je zavjetna slika Majke Božje donesene iz Čenstohove. Mariju okružuju crkveni oci: sv. Jeronim,[21] sv. Grgur, sv. Augustin i sv. Ambrozije. Nabori njihovih haljina vrlo su fino izrađeni. Na sjevernoj strani uzidan je lik Ivana Korvina, koji je lepoglavsku crkvu ne samo obnovio i proširio nego i samostan opasao bedemom i jamama. Lik Ivana Korvina dosta je oštećen, a to zato, jer je prije bio pred glavnim žrtvenikom u ležećem položaju, pa su ljudi po njemu gazili i tako ga oštetili. Zato su ga g. 1824. uzidali na današnje mjesto u stojećem položaju. Nad likom Ivana Korvina su 2 natpisa, koji nam kazuju, da je ondje pokopan Ivan Korvin, koji je umro g. 1504. i njegov sin Kristofor, koji je umro g. 1505. Pripominjem, da se sadašnji natpisi ponešto razlikuju od prijašnjih. Jedne i druge zabilježili su Kukuljević,[22] Dr R. Horvat[23] i Gj. Szabo,[24] dok sam ja mogao snimiti samo sadašnje, t. j. one od g. 1824. Dr Stj. Ortner [25] spominje, da su g. 1886. otvorili grobnicu Ivana Korvina i sina mu Kristofora, pa da su nađeni ostaci istih pokojnika, a mali komadić tih ostataka da se čuva u arheološkom muzeju u Zagrebu u malenom staklenom ljesiću.

Pred glavnim žrtvenikom su drvena sjedala, na svakoj strani po 10 sjedala u jednom komadu. Svega 20 sjedala. Kod većine sjedala je drvena pločica s oznakom vlasnika, i to ovako:

Sjeverna strana: 1. Kolatorica, 2. učiteljica, 3. učiteljica, 4. Kodytek Zlata, 5. —, 6. Kodytek Blanka, 7. Abramić Franciška, 8. —, 9. —, 10. —.

Južna strana: 1. Kolator, 2. učitelj, 3. Klas Stjepan, 4. Šoštarić Alojs, 5. —, 6. Marković Stjepan, 7. Zver Petar, 8. Pečeski Stjepan, 9. Šantek Mato, 10. —.

Sada na sjevernoj strani papirnate cedulje označuju vlasnika: 1. —, 2. Abramić Franciska, 3. Babić Angjelina, 4. Zuber Antonija, 5. Ledinščak Terezija, 6. Pintar Marija, 7. Loparić Marija, 8. Barlek Neža, 9. Godinčić Dora, 10. Anuštanec Ana.

[21] Prikazan na slici uz grobnu ploču Ivana Korvina.
[22] »Nadpisi« 407.
[23] Vienac 1885. str. 122.
[25] »Krapina« str. 48.
[24] Vjesnik XIV., str. 35. i 36.

Na naslonu nad svakim sjedalom, t. j. na drvenoj plohi visokoj 80 cm i širokoj 40 cm, prikazani su prizori iz sv. Pisma Novoga Zavjeta (svega 20).

Ove je slike izradio — po sudu Đ. Szaba[26] — spomenuti već Pavlinac Ivan Ranger, koji je slikao i na stijenama svetišta: »Isus tjera trgovce iz hrama«, »Dvanaestgodišnji Isus u hramu među mudracima« i one krasne slike u udubinama na stropu svetišta.

Kad izađeš iz svetišta, stupaš po grobnici Pavlinâ, tumačio mi je sadašnji župnik, a nekada moj učenik, g. Krčmar.

U crkvenoj lađi žrtvenici sjećaju na neke u crkvi sv. Katarine u Zagrebu. Oko će zapeti o žrtvenik sv. Pavla pustinjaka, gdje je sve u crnom relijefu prikazano: Pustinjak Pavao kleči pred paominim stablom. Iza sv. Pavla su drvena vrata, nad njim gavran, koji mu (dnevno) nosi hljeba. Blizu je grobni spomenik iz crnoga mramora, što ga je postavio Pavao Češković svom bratu i roditeljima: Prikazana su dva viteza u oklopu (jedan s mačem, drugi s buzdovanom). Između njih je grb Češkovića, a veliki natpis[27] u latinskom jeziku podaje točniju

Mnoge zanimljivosti kriju i kapele, koje su — kako mi reče g. Krčmar — sagradili plemići, jer su htjeli da budu zakopani u Pavlinskoj crkvi.

U Patačićevoj kapeli nalazimo mnogo štuko-ornamenata. U kapeli je krasan relijefni grobni spomenik Ladislava Patačića: Vitez od bijelog mramora kleči pred raspelom. Pod relijefom je napis[28] na ploči od crnoga mramora, koji kazuje, da je to izradio Vrna, a dala je spomenik i kapelu do kraja izraditi Ladislavova vjerna žena Barbara rođena Vragović, koja je 1706. g. zakopala svog muža, koji je kapelu počeo graditi 1705. i iste godine umro. — Barbara Patačić je i inače mnogo darovala crkvi Pavlinâ, kako spominje opisivač Lepoglave u »Vijencu« g. 1880.[29] — Okomiti položaj grobne ploče odabran je očito prema iskustvu stečenom kod grobne ploče Ivana Korvina.

U susjednoj Ratkajevoj kapeli leži Šišman Ratkaj Velikotaborski, zapovjednik hrvatske vojske, a pokopala ga žena Sofija rođena Gajzruk g. 1702., o čem opširno priča dugačak napis[29] iz g. 1722.

U kapeli Trpećega Isusa, što ju je g. 1763. podigla Judita Balagović Japranska, supruga Ivana baruna Petheö de Gerse, gospodara Ivanca, osobito su lijepe dvije barokne klupe (klecala) urešene grbovima Balagovića (2 vijenca) i Pethea (labud), kojega je grob pokraj grobne ploče Ivana Korvina.

---

[26] Vjesnik XIV. str. 33.
[27] Kukuljević »Nadpisi« 412., Szabo Vjesnik XIV. str. 38.
sliku njihovog rodoslovlja.
[28] Kukuljević »Nadpisi« 418. 419., Szabo, Vjesnik XIV., str. 40.
[29] Kukuljević »Nadpisi« 417., Szabo. Vjesnik XIV., str. 29.

Obilje blagâ, ali to još nije sve. Neumorni tumač vodi me u sakristiju, koja je opet jedna riznica!

Lepoglavska crkva puna je umjetninâ svake vrsti, puna umjetninâ povezanih bogatom poviješću hrvatskoga življa!

Kad ostaviš Lepoglavu, ukaže se na sjeveru prilično dugačka i gotovo ravna gora. Zove se Ravna Gora. Na njenom zapadnom isječku u visini od 680 metara nalazi se

Kapela »Sv. tri kralja«.

Do kapele nije tako lako doći, jer usred pitome gore putnik često dođe do pećine ili do kamena, pa se ne može snaći. Tada kapela — poput svjetionika na moru — pokaže smjer. Tako je ta kapela[30] mnogom planinaru pomogla.

Na zvoniku kazuje napis, da je kapelu osnovao g. 1619. grof Janko Drašković. Mise služe se na sv. Tri Kralja, na Veliku Gospu i dr. Pred crkvom je veliko crnogorično stablo. Narod ga zove »macizovina«, a učenjaci »ariš«. Ispod stabla je humak. Tu je grob zidara, koji je kod prve gradnje kapele pao sa skela i poginuo.

Kapela biva sve bolje poznata, otkad je u blizini — 20 metara ispod nje — podignuta planinarska kuća »Filićev dom«, kamo planinari često zalaze. — Od kapele zapadno nalazi se kuća bez krova: nekadašnja zvonarnica, odakle je divan pogled na Štajersku, Kolos i dr.

Crkva Sv. Lenarda.

Ispod ubave samoborske Plješivice, u selu Kotari, vidi se ta crkva sa svih strana, jer se nalazi niti u dolini niti na vrhu. Nekoć je tu bio samostan franjevački »conventus S. Leonardi in silvis« odnosno »C. S. L. in Popovdol«. (Popovdol = Kotari). Petar grof Erdedi, gospodar gradova Jastrebarske i Lipovca, primio je bosanske franjevce, koji su bježali pred Turcima, te im je sagradio samostan i crkvu sv. Lenarda g. 1531., kako kazuje latinski natpis[31] i slika nad pećinom vanjskog zapadnog zida. Prijevod natpisa glasi: »Grofu Petru Erdedu od Monjoreka, koji se nalazio u lovu, prikazao se sv. Lenard u silnoj svijetlosti nad ovom pećinom i njega potaknuo, da njemu (sv. Lenardu) u čast sagradi crkvu i da moli milost. 1531.«

Na zapadnom vanjskom zidu još se vidi ostatak spomenute slike, no bolje je sačuvana kao što i natpis u samoj crkvi ispod glavnog žrtvenika, osim kojega su ondje još 4 mala žrtvenika.

---

[30] Opis i postanak te kapele priopćio je Szabo u Vjesniku XIV. str. 72.
[31] Kukuljević »Nadpisi« 776.—779.
[32] Samostanski arhiv, Jutarnji list. 3. IX. 1933., Hrvatski dnevnik 11. X. 1936.

Tradicija sačuvana u pisanim spomenicima,[32] koji govore o samostanima i o redu Franjevaca u Hrvatskoj, pripisuje osnutak crkve sv. Leonarda osobitom čudu: »Subotom 6. lipnja 1531. vraćao se Petar Erdedi iz lova u gori Plješivici, kad opazi iznad pećine neko osobito čudno svijetlo, koje si ne mogaše nikako protumačiti. Kad se je vratio kući, u svoj grad Jastrebarsku, neprestano razmišljavaše o onom čudnom svijetlu. U noći prikaže se njemu u snu sv. Lenard te mu reče, da bi nad onom pećinom, gdje je vidio čudno svijetlo, sagradio crkvu njemu na čast. Erdedi posluša i odmah počne graditi crkvu. Glavni žrtvenik bi namješten upravo na onoj pećini. Sa crkvom sagradio je Erdedi i samostan.«

Ispod glavnog žrtvenika nalazi se zdenac, koji se drži ljekovitim, te su nekoć mnogi hodočasnici dolazili onamo da piju i ponesu kući tu vodu.

Franjevački taj samostan ukinuo je car Josip II. god. 1789. Od nekadašnjeg samostana sačuvan je samo maleni dio do crkve (vidi sliku), a taj urediše za župni dvor, jer su župom upravljali svjetovni svećenici. Neko vrijeme smjestiše tu i osnovnu školu, no poslije premjestiše školu u selo Manjaves. Poslije je župničke dužnosti obavljao župnik u Rudama, što sam i sam doživio. — Dne 8. IX. 1935. — polazeći na Plješivicu — snimili smo (sinovi i ja) samostan i crkvu sv. Lenarda. Narod se skupljao k sv. misi. Kad sam djeci i narodu pročitao i preveo onaj natpis na hrvatski jezik, reče jedan seljak: »Slaže se, jer je župnik rekao, da je ta crkva 400 godina stara«. »Koji župnik?« upitam ja, a seljak odgovori »»Župnik iz Ruda čita kod nas misu, jer mi nemamo župnika. Danas će misa biti u 11 sati, dok je inače u 9 sati«.

U napuštenom samostanu mogli su planinari i prenoćiti do nedavna, no sada — kako čitah u »Novom Listu« od 10. V. 1941. — preuzeli su upravu ove župe Franjevci iz Zagreba, a poslije da će ovom redu sv. Franje biti predan i sam samostan sa crkvom.

U crkvi ima vrlo vrijednih spomenika kulturne povijesti, koje je dao fotografski snimiti g. 1937. prof. dr. A. Schneider.[33]

Kapela sv. Antuna.

Nalazi se na vrhu brežuljaka, koji se zove »Pogled«, a visina mu je 199 m. Kapelu je sagradila g. 1741. Regina Sermage-Rauch, vlasnica imanja Stenjevec (Gornji)[34] od razvalina nekadašnje[35] župne crkve Svih Svetih, koja se nalazila na susjednom — nešto višem brežuljku (215 m), a taj se još danas zove »Cirkvišće«, kako nas to uče istraživanja, koja je svojedobno izvodio dr. Lj. Ivančan, dok bijaše župnikom u Stenjevcu.[36]

[33] U Ljetopisu 51., str. 177., 14 snimaka.
[34] Danas vlasništvo obitelji Junkovića.
[35] Današnja župna crkva je u dolini.

Kapela sv. Antuna stradala je od potresa g. 1880. Odmah — drugi dan — iza potresa snimio ju je Standl. Na slici se još vidi šiljak zvonika, koji se je srušio na krov kapele. Torbar u »Izvješću o potresu 1880.« razlaže, da je kapelica toliko stradala zato, jer je bila sagrađena od slaboga gradiva.

Od toga potresa do danas kapela sve se više gubi.

Početkom god. 1935. posjetih tu ruševinu te nađoh ostatke: prozore, dovratnike, vrata, štukaturu, a g. 1937. snimih te ostatke, da se vidi razlika između ruševine od god. 1880. i današnje.

Glavni ulaz je sa sjeverne strane. Nad tim ulazom je udubina za kip i dvije okrugle udubine. Prozori su još sačuvani. Na južnoj strani je žrtvenik od kamena. Žrtvenik se je urušio duboko dolje. Iz zvonika raste stablo. Kapela mjeri u duljinu 10 metara. Sa brežuljka »Pogled« zaista je divan pogled na Savu, Kerestinec, Ponikve i dr.

Mnogi putnici planinari voze se bilo Samoborcem bilo velikim vlakom, odnosno autom, kolima i drugim vozilima, a i mnogi pješaci prolaze cestom kraj Stenjevca Gornjeg, a ne znaju, da četvrt sata od pruge odnosno od ceste postoji ruševina kapele sv. Antuna.

Putnici, koji onuda prolaze, neka se uspnu do te ruševine i ne će žaliti, jer i ta ruševina govori o vezi Hrvata s Kristovom vjerom.

[36] Pobliže o tom pisali su Ivančan, Purić i Hoffiler u Vjesniku L. a. dr. III., IV., VI., VII. (g. 1898.—1902.).

Što nam govore umjetnička djela hrvatske prošlosti

Napisao dr. **Ivan Bach.**

O kulturnom razvoju hrvatskoga naroda, kao i o političkom i ekonomskom, mnogo nam govore razni stari pisani spomenici: spisi, bilješke, zapisi i povijesna djela. Činjenice, koje se u njima navode, i opisi života prošlih vremena daju nam vrlo pouzdanu sliku pojedinih razdoblja hrvatske prošlosti.

Ali osim tih pisanih spomenika ostali su nam drugi, koji nam mogu možda još rječitije, življe i izrazitije prikazati život naše prošlosti. To su zgrade, kipovi, slike i mnogobrojni raznovrsni predmeti svakidanje upotrebe, koji su nastali u prošla vremena i koji su svi poprimili od ruku svojih stvaratelja onakove oblike, koji su odgovarali duhu pojedinih doba. Ti su

predmeti, mogli bismo reći, jedini živi svjedoci prošlosti, oni su zapravo sami ovjekovječena prošlost.

U 6.—7. stoljeću, kad su Hrvati došli u ove krajeve, koje danas nastavaju, i osvojili te zemlje, našli su tu već vrlo razvijenu kulturu. Tu su živjeli tada Rimljani, koji su ovdje bili podigli mnoštvo građevina, kipova i drugih umjetnina, vrlo dotjerane i fine izradbe, kako nam to svjedoče predmeti, što potječu iz Siska, Osijeka, Vinkovaca, Mitrovice, Solina i drugih bivših rimskih gradova, a nalaze se u zagrebačkom, sarajevskom i splitskom arheološkom muzeju kao i u drugim javnim i posebničkim zbirkama naše domovine.

Bilo je tu u to vrijeme već jako razvijeno kršćanstvo, kako vidimo naročito iz bogatih ostataka kršćanskih starina rimske Salonae, današnjeg Solina kraj Splita. Pobožni narod posagradio je bio mnogo velikih krasnih crkava, od kojih nam se je sačuvala na otoku Krku kod Omišlja u veličanstvenoj ruševini jedna osobito lijepa u svojoj jednostavnosti i skladu proporcija. To su ruševine starokršćanske crkve, koje narod krčki zove »mira« t. j. zidine. Velike mirne plohe razdijeljene su okomitim izbočinama (lizenama), koje oživljuju te glatke ravnine skladnim mirnim ritmom, karakterističnim za starokršćansku umjetnost.

Tokom 7., 8. i 9. stoljeća Hrvati su u sve većem broju primili kršćansku vjeru i sagradili su si mnoštvo crkvica, od kojih neke još i danas postoje duž čitavog Primorja.

One su veoma zanimljive, jer pokazuju da se Hrvati nisu ugledali u starokršćanske crkve, nego su stvorili nove oblike. To su male crkvice građene od grubo tesanog kamena. Neke imadu jednu samu lađu, a druge imadu više lađa raznoliko presvođenih ili su opet sagrađene u sasvim neobičnim a vrlo lijepim oblicima tlorisa u trolist, u četverolist, u šesterolist i presvođene kupolicama ili drugim najraznovrsnijim oblicima presvođivanja. (Sv. Križ i sv. Nikola u Ninu, Sv. Donat i sv. Krševan na Krku, sv. Petar i sv. Lovre u Zadru, sv. Barbara u Trogiru, sv. Nikola i sv. Trojica u Splitu i dr.) Te su crkvice sasvim osebujne i nemaju srodnosti ni s kojim drugim crkvama onog doba, pa dokazuju sa koliko bogatstva invencije i kako samostalno su izgradili stari Hrvati prva svoja kršćanska svetišta.

Pojedini dijelovi tih crkava, propovijedaonice, pregrade i drugo, bile su prekrite isklesanim kamenim pločama sa reljefnim uresima. Umjesto rimskih starokršćanskih prizora i ornamenata, koji su prikazivali sasvim prirodne likove ljudi ili životinja u mirnim i skladnim kompozicijama, ili opet nizove ukusno sabranih cvjetova, lišća ili stiliziranih uresa, prema davnim tradicijama klasičnih kultura Grčke i Rima, —

nalaze se u starohrvatskim crkvicama sasvim drugačiji, neobični uresi: isprepliću se bezbrojne vrpce u snažne žive spletove, kolutaju se i vrte spirale, na sve strane sijaset preraznih motiva, — ali nigdje ili vrlo rijetko i tek kasnije javlja se životinjski ili čovječji lik. Kao da su sami ti osebujni ukrasi izražavali, kako su doživljavali naši predci zamršeni povezani splet životnih događanja u ono burno doba seobe naroda i neprestanih sukoba ranog srednjeg vijeka.

Taj način ukrašavanja nalazi se u najsrodnijim oblicima u sjevernoj Italiji, gdje se može promatrati i postepeno njegovo formiranje, pa je vjerojatno, da su Hrvati odanle poprimili taj stil, jer se u Hrvatskoj nalazi tek njegove kasnije i dotjeranije primjerke. Osnovni elementi te ornamentike bili su zajednički već odavna svim tim novim sa istoka doseljenim narodima, pa i Hrvatima. Zato su Hrvati i mogli tako snažno proživjeti i usvojiti razvijeniji sjevernotalijanski stil tih uresa, da su stvorili djela potpuno ravnopravna i duhom i kakvoćom sjevernotalijanskim.

Osobito je zanimljiv nakit, što su ga nosili Hrvati i Hrvatice onoga vremena. U osmom stoljeću bilo je u Hrvatskoj mnogo nakita bizantskog podrijetla, ali kasnije u 9. i 10. stoljeću javljaju se naročito u kraju između Cetine i Zrmanje nakiti sasvim osebujnih motiva, koji su sigurno proizvod domaćih majstora. Naušnice s tri jagode sliče samo staroruskim primjercima t. zv. kijevskog tipa, koje se također smatra domaćim. Osobito se javljaju u to doba i naročite karičice, koje su resile sljepočice, karičice sljepočničarke, s nastavkom svinutim u dvostruku spiralu u obliku slova S. I te su karičice zajedničke mnogim drugim plemenima, koja su se doselila iz istog istočnog kruga.

Kako vidimo, govore nam ti spomenici iz starine, koji su i kakovi politički i kulturni uplivi djelovali tada na razvoj hrvatskog naroda: u prvom redu stare tradicije, zatim upliv jugozapadnih susjeda Talijana i napokon upliv istočnih susjeda Bizantinaca. Ujedno vidimo već u ovo davno doba, u prvo vrijeme razvoja hrvatske države, kako se u umjetninama odražava polet samostalnog i vlastitog stvaranja, bogatstvo invencije i ukusa. Pa i u onim motivima, koje su Hrvati poprimili od susjeda, vidi se, da nisu puste kopije nego da su proživljeni i usvojeni oni oblici, koji su općenito značajni kao izraz onog doba.

To usvajanje, a ne kopiranje tuđih oblika, opaža se i kasnije tokom razvoja hrvatske umjetnosti.

Umjetnost romanike u Hrvatskoj.

Dok su u doba starohrvatske umjetnosti središta hrvatskog političkog i kulturnog života bila u južnoj Hrvatskoj, u Dalmaciji, — početkom 12. stoljeća, kad je Hrvatska stupila u personalnu uniju sa Ugarskom, dobili su veću važnost sjeverni krajevi, bliži Ugarskoj. Tu je već ugarski kralj Ladislav, kad je dobio u svoju vlast ove krajeve, 1093. godine osnovao novu biskupiju u Zagrebu, te time osigurao razvitak ovoga grada, kome je bilo određeno da kasnije postane žarištem političkog i kulturnog života Hrvatske.

Najstariji popisi župa iz 1334. i 1501. godine pokazuju posve jasnu i čvrstu organizaciju katoličke crkve, razdiobu koja se u biti do danas nije promijenila. To svjedoči kako se je sustavno i nadmoćno razvila ovdje crkva, koja je ujedno širila umjetničke i kulturne tekovine Zapada.

Već starokršćanske legende o svecima mučenicima upućuju na najistočniji dio sjeverne Hrvatske, na Srijem, pa je stoga razumljivo da upravo iz tog kraja potječu najstariji ulomci građevnih spomenika, koji pokazuju, kako se je u 11. i 12. stoljeću romanički stil miješao sa tzv. starohrvatskim. U Iloku na mjestu franjevačke samostanske kasnogotske crkve, od koje neki dijelovi možda potječu iz romaničkog doba, nađen je vrlo zanimljivi kameni građevni ulomak: stup sa relijefno izrađenim janjetom »Agnus Dei« kako stoji na relijefno isklesanom stupu, dok se na pobočnoj strani istog građevnog komada nalazi karakteristični starohrvatski pleter. Jednako je važan stup sa pleternim uresom na kapitelu, koji se nalazi u Banoštru, te ulomci i kapitel sa brda Stručice kod Rakovca, sa mjesta gdje je nekoć stajala opatija Dumbovo.

Za nas Hrvate upravo su dragocjeni ti rijetki preostaci iz onih davnih dana, koji svjedoče ovim svojim miješanim stilom o živim vezama sjeverne Hrvatske sa najstarijim kulturnim središtima u južnoj Hrvatskoj.

Razlog, što nam se je tako malo spomenika sačuvalo iz onoga vremena bila je provala Tatara 1242. godine, koji su na svom prodoru u ovaj dio Evrope strahovito opustošili Hrvatsku. Uslijed toga se i kasnije romaničke građevine Hrvatske, koje potječu iz druge polovine 12. i početka 13. stoljeća nisu sačuvale do danas nego samo u ruševinama ili ulomcima, na koje su nadograđene kasnije prigradnje.

I ti se važni spomenici kasnoromaničke arhitekture nalaze u istočnoj Slavoniji, a pokazuju naročiti srijemski tip, koji potječe sa sjevera. Crkve toga tipa imaju malu, kadkad bačvastim svodom presvođenu, lađu i presvođeno polukružno svetište. Među ovim građevinama osobito se ističe crkva u Babskoj koja ima karakterističnu romaničku apsidu urešenu ornamentom od opeka. Osim ove crkve razmjerno je najbolje sačuvana crkva u Moroviću koja je živo svjedočanstvo onog burnog doba borba katoličke crkve sa bogomilima i drugim protivnicima. Na tornju nalaze se strijelnice u obliku križa. Sam glomazni toranj, pa lađa te svetište i apsida krasno su organski povezani u cjelinu, a njihove masivne goleme plohe čine silan nezaboravan dojam snage i otpornosti. Ta je građevina kasnije dograđena gotičkim stilom u prednjem dijelu. Osim ruševina u Ledincima i Rokovcima, koje pokazuju čisti romanički tip, naročito je zanimljiva crkva u Mikanovcima sa impozantnim masivnim okruglim tornjem, koji je jedini te vrsti u Hrvatskoj, a ujedno i jedini naš kosi toranj, jer se je tlo pod težinom tornja nešto ugnulo.

Veličajni ostaci kasnoromaničkoga građevinskog stila nalaze se i u zapadnoj Hrvatskoj, u Glogovnici kraj Križevaca, gdje su u kasnijoj gotičkoj crkvi ostali sačuvani silni masivni stupovi, što očito potječu iz predtatarskog doba. Glogovnica je bila staro sjedište templara, a templari su zajedno sa ivanovcima kao predstavnici viteških redova, bili najvažniji širitelji umjetničkih oblika zapadne Evrope u Hrvatskoj, jednako kao što su to bili i benediktinci kao predstavnici monaškog reda.

Benediktinci su osobito važnu ulogu odigrali u južnoj Hrvatskoj, u Dalmaciji. Umjetnost hrvatske Dalmacije tako je usko povezana sa onim dijelovima Dalmacije, što danas pripadaju kraljevini Italiji, da je potrebno u ovom razmatranju osvrnuti se na spomenike u hrvatskim krajevima kao i na one u talijanskim, da se dobije razumljivi, suvisli i cjeloviti pregled razvoja umjetničkih oblika na istočnoj obali Jadrana.

U drugoj polovini 11. stoljeća, nakon što su za kralja Petra Krešimira dalmatinski primorski latinski gradovi pripali posvema hrvatskoj državi, i pošto je hrvatski dvor stupio u uži dodir s rimskom crkvom i zapadnom Evropom, osnivaju se u velikom broju po dalmatinskoj Hrvatskoj samostani južnotalijanskih Benediktinaca, i ti redovnici uvode kod nas novi tip crkava: prave trobrodne romaničke bazilike. Takve su crkve sv. Petra u rabskoj Drazi, sv. Ivan Evanđelist i katedrala u Rabu, te sv. Marija i katedrala u Krku.

Od ovih bazilika podignutih u dalmatinskim romanskim gradovima razlikuju se u mnogom istodobne bazilike podignute na hrvatskom tlu.

U drugoj polovini 11. stoljeća bile su sagrađene katedrale u Kninu, Biogradu i Ninu za novoosnovane biskupije, i velike bazilike u drugim mjestima.

Sve se one razlikuju od romanskih, — prvo time što im krov ne nose kameni okrugli stupovi već zidani piloni raznolika presjeka, zatim su kod nekih zidovi urešeni tzv. lizenama,

dok su zidovi pravih benediktinskih bazilika goli. Ispred same crkve nalazi se u nekima predvorje. Najljepša odlika starohrvatskih bazilika je ta, da nemaju zvonik postavljen odjelito od crkve kao u dalmatinskim romanskim gradovima, već usred pročelja i kao dio same građevine, čime zgrada mnogo dobiva na cjelovitosti, jedinstvenosti i snazi izražaja.

Sve te osebine javljale su se na starohrvatskim crkvicama još prije 11. stoljeća, pa znače samo nastavljanje tradicije.

Tokom 12., 13. i 14. stoljeća dalmatinski gradovi silno su se razvili uslijed žive i razgranjene trgovine, pa je time poraslo i njihovo blagostanje i kultura.

U najužim vezama bili su s Italijom.

Ugarski kralj stekao je početkom 12. stoljeća vlast nad čitavom Hrvatskom, a posebnim ugovorima priznavali su ga i romanski dalmatinski gradovi svojim vladarom, ali im je kralj morao dati velike povlastice.

Venecija se je oduvijek otimala za posjed ovih gradova, koji su za nju bili vrlo važni zbog njene trgovine s istokom.

Kako se je Ugarska bojala, da dalmatinski gradovi ne pristanu uz Veneciju, dane povlastice ne samo da su bile točno održavane, nego su se i povećavale.

Gradske općine Italije okoristile su se opet borbom papa sa carevima i stekle poput dalmatinskih veliku vlast i samosvijest.

Italski i dalmatinski gradovi sklapali su kao autonomne jedinice međusobne ugovore, kao na pr. Dubrovnik sa južnoitalskim apulskim gradom Molfetom god. 1148., Dubrovnik sa Pisom god. 1169., a Zadar također sa Pisom god. 1188., isto tako kasnije, drugi naši dalmatinski gradovi sa gradovima južne Italije.

Unutrašnjost Dalmacije bila je u vlasti moćnog feudalnog plemstva: Svačića, Šubića i dr., pa su primorski gradovi, da si osiguraju trgovinu s ovim zemljama, birali po kojega člana te vlastele za svog gradskog kneza.

Gradsku upravu vodili su uistinu, vrlo često, vješti pravnici pozvani iz Italije, naročito iz ankonitanske marke.

U lukama južne Italije uživali su građani Kotora i Zadra odavna velike povlastice.

Iz južne Italije doveli su Šubići početkom 14. stoljeća Anžuvince na ugarsko-hrvatsko prijestolje.

Prirodno je stoga, da je i u umjetnosti Dalmacije ovoga doba jasan južno-talijanski, naročito apulski utjecaj.

Najstarija naša katedrala čistog romanskog sloga bila je crkva sv. Trifuna u Kotoru, posvećena 1166. godine.

To je trobrodna bazilika sa probitno drvenim stropom u glavnoj lađi, a križnim svodovima u postranim, sasvim kao kod romanskih katedrala Apulije.

I pročelje crkve sa dva zvonika sigurno je nastalo po ugledu na crkvu sv. Nikole u apulskom gradu Bari, kamo su često naši ljudi, pučani kao i najveći odličnici, išli na hodočašće.

Kameni ciborij, koji nadkriljuje oltar sv. Trifuna, urešen je isklesanim prizorima iz života ovoga sveca, opet sasvim slično kao ciborij nad oltarom sv. Nikole u Bariju.

Velika dubrovačka katedrala, sagrađena tokom 13. i početkom 14. stoljeća, sa velikom kupolom, a urešena krasnim prozorima i popločena raznobojnim mramorom, poznata nam je samo po opisu i po slikama, jer je propala u velikom potresu god. 1667.

Sačuvao se ipak u Dubrovniku stari franjevački samostan, možda najljepši od svih dalmatinskih.

Sagradio ga je iza g. 1317. Miha iz Bara.

Dvostruki stupići, što nose trijemove samostanskih hodnika, urešeni su kapitelima sa životinjama, fantastičnim licima i drugim motivima, koji su opet očito pozajmljeni od sličnih uresa katedrale u apulskom gradu Bitontu.

Pročelje zadarske katedrale, urešeno nizovima slijepih arkada u nekoliko katova, jako sjeća na crkvu S. Maria in Piazza u Anconi, koja je taj ures primila od Lombardije.

Unutrašnjost zadarske katedrale pokazuje opet apulski upliv: nad postranim brodovima nalaze se galerije (empore), jedine u to doba u Dalmaciji, a piloni, koji ih nose, imadu uza se polustupove s kubičnim kapitelima, dok je srednji brod prekrit ravnim drvenim stropom, što je značajno za normansku arhitekturu južne Italije.

Jedan od najljepših i najizrazitijih primjera romaničkog stila u Dalmaciji je snažni, a opet skladni zvonik rabske katedrale iz 13. stoljeća.

Vrlo je zanimljiv i lijep zvonik splitske katedrale, koji se gradio od 13. do početka 16. stoljeća, te pokazuje, kako su se teški romanski oblici u gornjim katovima sve više pretvarali u lakše, slobodnije, gotičke, a početkom 17. stoljeća okrunio je vrh renesansni oktogon.

Domaći majstor Andrija Buvina izradio je godine 1214. drvena vrata splitske katedrale. U 28 malih relijefa prikazao je mladost Isusovu, njegovu muku i smrt. Jednostavne i skromne kompozicije po starim bizantsko-talijanskim uzorima sigurne su i skladne, a uokvirene starohrvatskim pleterom i drugim preraznim uresom lišća i vitica, životinjskih glavica i djece, što nose ili jedu grožđe.

Od naših romaničkih katedrala najizrazitija je trogirska velikim, snažnim oblicima lađa i apsida. Jednostavni, teški i masivni četvorni piloni, koji je dijele na tri lađe, daju joj značajku ozbiljnosti i stalnosti.

Zapadni portal trogirske katedrale prikazuje Grijeh i Otkupljenje, Adama i Evu, rođenje Kristovo, njegov život i smrt, likove svetaca i razne ljudske radove u pojedinim mjesecima. Veliki dio tog portala izradio je godine 1240., kako kaže napis, Radovan, a uz njega su očito surađivala dva pomoćnika. Među brojnim relijefima toga portala najveličajniji je prizor raspetog Krista. Mršavo, iskrivljeno Kristovo tijelo rasteglo se i napelo na nekom neobičnom rašljastom križu, koji daje upravo ovim svojim oblikom silnu izražajnu snagu.

Umjesto ravnih krakova križa, koji uvijek čine taj prizor teškim i nekako nepomičnim, trajnim — Radovanov pomagač prikazao je križ kao rašljaste grane, na kojima se nižu same male grančice upravljene prema vrhovima velikih grana i sve one dižu nekud u visinu, k Bogu, tijelo Onoga, koji je svojim životom i smrću htio pomoći čovječanstvu. Dva klečeća i dva stojeća lika sa strane skupili su se i zgrčili, jezom prožeti.

Radovanov portal pokazuje u nekim motivima uplive južne Italije, Apulije, a u izvedbi utjecaj umjetnosti Benedeta Antelami, jednog od najboljih kipara sjeverne Italije početkom 13. stoljeća, koji je spojio u originalnu cjelinu rezultate rada svojih talijanskih predhodnika sa pobudama iz Francuske, pa je romaničku plastiku Gornje Italije podigao oko g. 1200. do najvećeg uspona.

Umjetnost sjeverne Italije razvila se je pod uplivom južnofrancuske, provansalske umjetnosti, koja se je ugledala u djela antiknoga Rima.

Apulijom je vladao u prvoj polovini 13. stoljeća njemački car Fridrih II., i po želji samoga vladara razvilo se je i ovdje kiparstvo po uzorima antiknih, rimskih umjetničkih spomenika.

S ovom osobitom lokalnom umjetnošću stapala se je u Apuliji umjetnost gotike, koja je u to doba zavladala čitavom Evropom.

Između skulptura antelamesknog značaja u raznim krajevima Italije najbliže su Radovanovim skulpturama mletačke, pa je sigurno mletačka gornjo-italska struja bila posrednicom antelamesknih oblika Radovana.

Kako je ustanovio u svojoj sjajnoj raspravi o trogirskom portalu dr. Ljubo Karaman, Radovan je spojio u svom djelu arhitektonski raspored i dekorativne motive apulijskog podrijetla s figuralnim motivima i stilom gornjoitalskog antelamesknog pravca, koji je preko Mletaka oko sredine XIII. stoljeća dopro do naše obale i osvježio i oplodio ovdje umjetnički rad.

Trogirski portal ostaje potpuno u okviru srednjevjekovne umjetnosti Dalmacije, te predstavlja njezin najveći uspon i najuspjeliju sintezu. Na njemu se ukrštavaju utjecaji onih krajeva italskog poluotoka, koji su oplođivali i određivali razvoj dalmatinske umjetnosti srednjeg vijeka, to jest Južne Italije (Apulije), Lombardije i Mletaka.

Upliv Radovanove radionice pokazuju samo neka djela u Splitu: tako lavovi sa kipovima donatora na ulazu trijema zvonika katedrale, pa na istom zvoniku relijefi Navještenja i Rođenja Kristova, koji su nastali već potkraj 13. stoljeća. Propovjedaonice splitske katedrale i trogirske, koje oblicima i uresom sasvim sliče južno-talijanskim, kao i ciborij oltara katedrale u Trogiru, nisu djela Radovanove škole, nego su ih izradili domaći majstori, koji su se razvijali pod sličnim okolnostima kao Radovan.

Na kamenom ciboriju iznad žrtvenika trogirske katedrale nalaze se kipovi Navještenja Marijina: Anđeo i Marija, koji odaju već posebnu nježnu i otmjenu draž gotike, kakva se razvila u drugoj polovini 13. i početkom 14. stoljeća u Italiji, stapanjem antikne i sjeverne gotičke umjetnosti u djelima Nikole i Giovannija Pisana te njihovih sljedbenika, koji su nastavili pokret začet od Fridriha II. i pripravili tako pravu obnovu umjetnosti Italije u 14. stoljeću.

Iz prelaznog romaničko-gotičkog doba potječe i senjska katedrala 13. stoljeća, koja je kasnije često pregrađivana dok joj nije početkom 19. stoljeća klasicizam prekrio romaničke i gotičke oblike.

Umjetnost gotike

pojavila se je u Hrvatskoj vrlo rano. Donijeli su je francuski Cisterciti, koje je kralj Andrija II. pozvao u Hrvatsku. 1211. godine sagradili su si u Topuskom samostan i crkvu. Ta je cistercitska građevina u svom tlorisu i u nekim pojedinostima još puna romaničkih tradicija, a bez sumnje je kasnije dograđivana kako svjedoči krasan ostatak pročelja iz vremena visoke gotike. No stariji dio topuske crkve veoma je važan zbog toga, što je to najraniji primjer gotičke građevine u zemljama na istoku Francuske.

Sredinom prve polovine 13. stoljeća nastala je vjerojatno i stara biskupska crkva u Đakovu, sudeći po sačuvanom ranogotičkom kapitelu, što je pohranjen u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Nakon strašne provale Tatara 1242. godine, koji su do temelja razorili zagrebačku katedralu, započeta je tokom druge polovine 13. stoljeća gradnja nove stolne crkve. Najstariji istočni dijelovi katedrale, što potječu iz vremena oko 1275. go-

dine, pokazuju da se je duhovno vodstvo Hrvatske ugledalo u najnapredniju zemlju onoga doba na polju arhitekture, u Francusku.

Svetište sa tri višekutno završene apside drugi je po redu najstariji primjer tog veoma lijepog tipa gotičkog graditeljstva. Stariji spomenik je crkva sv. Urbana u Troyes, izgrađena 1262. godine. Treći primjer je katedrala u Regensburgu, koja se je tek započela graditi 1275., kad je veliki dio zagrebačke crkve bio već dovršen.

Gotiku prožima duh sasvim novog doba. To je ono vrijeme, kada je u Evropi, nakon što su sređene nesigurne prilike ranog srednjeg vijeka, zavladao red, mir i blagostanje, procvali su gradovi od žive trgovine, razvilo se imućno, otmeno građanstvo. Ta se je promjena odrazila i u umjetnosti. Umjesto nemirnih, napetih, dinamičnih spletova vrpca, granja i spirala, pojavili su se fino stilizirani, elegantni, nježni oblici lišća, kako vidimo na primjer na glavici stupa u kapeli zagrebačkog biskupskog dvora, koja je nekoć bila u vezi sa najstarijim istočnim dijelovima katedrale, te očito potječe iz 13. stoljeća.

Još življe i prirodnije oblike vidimo na kapitelima stare iločke crkve, što su pohranjeni u zagrebačkom Arheološkom muzeju, a očito također potječu iz druge polovine 13. stoljeća. Osim biljnih motiva javljaju se tu fantastični ljudski i životinjski likovi, — više od zabave i preobilja bezbrižne žive fantazije, a ne više kao simbolični znaci, kao slutnje tragične povezanosti ljudskih i općih prirodnih zbivanja, kao što su to bili slični motivi u romanici.

I u samim oblicima zgrada očituje se lakoća, elegancija, fina vitkost i stremljenje u vis, poduprto čvrstim uzglobljenim gotičkim rebrima, koja kao da su izraz samosvijesne snage toga doba blagostanja i procvata kulture. U punoj ljepoti vidimo te oblike u zapadnim dijelovima unutrašnjosti veličajne zagrebačke katedrale, što su izgrađeni u 14. i 15. stoljeću.

No samo u rijetkim slučajevima razvila se je hrvatska gotika do ovakova sjaja i veličajnosti.

Uslijed teških prilika u kojima se je razvijala kultura pa i umjetnost u Hrvatskoj, koja je uvijek bila poprištem borba Zapada i Istoka, najčešće i najznačajnije su one građevine, koje su imale osim prosvjetne i nabožne, još i obrambenu svrhu.

Za starije doba razvitka gotike u Hrvatskoj osobito su važne cistercitske i benediktinske opatije.

Cistercitske su sagrađene, poput Topuskoga, u nizini usred plodne zemlje, a opasane su masivnim zaštitnim ziđem i kulama. Osnovni oblik crkava je latinski križ, kao na pr. u opatijskoj crkvi Belakut kod Petrovaradina.

Benediktinske opatije podignute su kao prave utvrde na teško pristupnim uzvisinama. Nažalost su nam od njih sačuvane

samo ruševine: Bijela i sv. Jelena od Podborja kod Daruvara te Rudina kod Sirača.

Radi obrambenih zahtjeva zadržale su i u gotičko doba crkvene građevine snažnu masivnost vremena romanike, kako svjedoči, osim mnogih drugih, dobro sačuvana velika kasnogotička seoska crkva u Drenovcu kod Požege.

U savezu sa tim crkvama zanimljivo je promotriti i kapele, što su se nalazile u utvrđenim gradinama (burgovima).

Jedna od najljepših i najosebujnijih je dvokatna kapela u gradu Sokolcu kod Brinja, a najveća od svih bila je kapela u Ružici kod Orahovice, prava crkva sa lijepo profiliranim velikim gotičkim prozorima i znatno izbočenim potpornjima (kontraforima).

Zbog ratnih potreba oblikovao se je i razvijao u Hrvatskoj gotički stil suprotno nego u ostaloj zapadnoj Evropi, koja je slobodno sve više iskorištavala izvanredne mogućnosti gotike i provela savršeno razrješavanje arhitekture u statički i konstruktivno povezani sistem stupovlja, svodova i prozora, dok je hrvatsko graditeljstvo toga doba moglo upotrijebiti unutar masivnog obrambenog ziđa samo pojedine nevezane gotičke oblike (portale, prozore, triumfalne lukove i sl.).

Inače se i u Hrvatskoj opaža općeniti razvoj srednjo-evropske gotike od bazilikalnog prostorno razvedenog tipa visoke srednje lađe sa nižim postranim lađama kasnijem cjelovitijem, jedinstvenijem tipu jednobrodne dvoranske crkve ili trobrodne trijemovne crkve, kod koje su svi brodovi jednako visoki.

Ladanjske hrvatske crkve i kapele, sagrađene od 14. do 17. stoljeća tipične su građevine ovih dvaju razvijenijih oblika gotike, što su prevladali u 14. i 15. stoljeću.

Kod jednobrodnih crkava lađu pokriva ravni, često oslikani ili drukčije urešeni drveni strop, pa su za to suvišni vanjski potpornjaci, koje treba samo svetište, zatvoreno prema istoku trim stranicama osmerokutnika, kome svod počiva na rebrima, što se opiru na konzole u uglovima. Te konzole su često figuralne, kao i zaglavni kamenovi. Svetište se otvara prema lađi uskim šiljatim slavolukom.

Zvonik nema određenog mjesta, a većinom je drven, rijetko zidan.

Osobito su zanimljive slavonske, naročito srijemske gotičke crkve sagrađene od opeka, što je posebna tipična pojava naših krajeva. Takova je na pr. crkva u Lučici kod Lipovca.

Sasvim srodne ladanjskim župnim crkvama su samostanske crkve podignute od novih prosjačkih redova Dominikanaca, Franjevaca i Pavlina.

Među najljepšima i najbolje sačuvanima valja spomenuti bivšu franjevačku crkvu u Remetincu kod Novog Marofa i krasnu pavlinsku crkvu u Lepoglavi, obje iz 15. stoljeća.

Osim Remetinca, stara župna crkva u Belcu jedna je od rijetkih, koja ima i u lađi svod iz gotičkog doba.

Svetišta imaju većinom mrežaste kasno-gotičke svodove, koje su gradili u Hrvatskoj sve do 17. stoljeća (Petrovsko, Radoboj, Zajezda), dok je križni svod većinom stariji (Mihovljan, Očura, Sv. Martin pod Oštrcem, stara župna crkva u Belcu).

Najgušće su nikle gotičke crkve u zapadnom dijelu Hrvatske, osobito u Zagorju, jer su tu bile i bliže izvoru, a rjeđe su u istočnom dijelu, gdje su već u 15. a pogotovo u 16. stoljeću, ratni sukobi priječili razvoj umjetnosti.

Sredinom 18. stoljeća, uslijed prevlasti novog baroknog stila, izraza raskošnog obilja feudalnog plemstva, većina gotičkih crkava preobrazila se je, jer su ozbiljni, oštri i čvrsti gotički oblici morali se sakriti ili ukloniti, da budu zamijenjeni mekanim, nježnim, oblim i valovitim linijama baroka.

Stavljeni su na gotičke crkve novi prozori blago svedenih lukova, a stropovi su spušteni niže i svedeni ponajviše u bačvastom obliku. Jer su stijene, koje su nekoć nosile lagani drveni strop, bile pretanke da izdrže teret svoda, stavljeni su u unutrašnjosti crkve ispred stijene četverouglati pilastri, koji su stijesnili prostor i uništili stare gotičke slikarije, koje su i onako morale biti zamijenjene novima, šarenijim, življim, bujnijim, po ukusu baroka.

Tako je izobličena većina gotičkih crkava, a u čitavoj Hrvatskoj veoma su rijetke pokrivene starim drvenim stropom (tabulatom).

Osim tih preinaka 18. stoljeća gotičke su crkve naročito stradale potkraj 19. stoljeća kad su marljivi povjesničari umjetnosti i njihovi sljedbenici arhitekti u svom prerevnom oduševljenju ljepotom čiste gotike, htjeli ispravljati i uljepšavati one gotičke crkve, koje su u barokno doba dobile negotičke prigradnje.

Poskidali su dakle sa mnogih crkava one dogradnje, koje su tokom vremena nužno nikle u suvremenim oblicima, pa su nakalamili na originalne stare gotičke dijelove nove, naučene iz školskih knjiga, kopirane po svakojakim uzorcima, te prema tome nametnute po pustoj šabloni, bez spontanosti stvaralačkog duha onog davnog nepovratnog doba, koje je iz nužnosti svog doživljavanja svijeta, stvorilo bilo vlastiti izraz svom graditeljstvu.

Tako je među ostalima stara zagrebačka katedrala lišena svog monumentalnog baroknog zvonika, namjesto kojeg su iskrsla dva nova pseudogotička bezizražajna zvonika, a i u drugim dijelovima je promijenjena, »dotjerana« i iznakažena, tek je unutrašnjost, nažalost opustjela od izbačenih krasnih baroknih oltara, ipak zadržala i možda potencirala veličinu i sklad svog prostora.

Zaslugom konzervatora prof. Đure Szaboa, koji je najviše učinio ne samo na polju proučavanja hrvatske povijesti umjetnosti nego i za sačuvanje umjetničkih spomenika, povraćen je gotovo posvema prvotni oblik veoma zanimljivoj drugoj zagrebačkoj gotičkoj crkvi, koja je također bila izobličena regotizacijom. To je drevna gornjogradska crkva sv. Marka, građena koncem 14. i početkom 15. stoljeća, zapravo gotizirana stara trobrodna romanička bazilika, u kojoj su pobočni brodovi niži od glavnog broda. Nekoć ravni drveni strop u glavnoj lađi zamijenjen je bio kasnije križnim gotičkim svodom. Unatoč te razvedenosti, prostor je ipak krasno povezan u cjelinu finim vitkim rebrima svodova, što se dižu elegantnim odvojcima izravno sa snažnih okruglih stupova lađe, koji nemaju nikakovih glavica, tako da je prelaz linija od poda, preko stupova, rebara i svodova pa natrag i uokolo svuda neprekinut i jedinstven.

Uz zagrebačku katedralu i sv. Marka povezana je i povijest najstarijih spomenika slikarstva sjeverne Hrvatske. U sakristiji katedrale nalaze se zidne slike svetaca i religioznih prizora, izrađene krajem 13. i početkom 14. stoljeća koje pokazuju upliv prirodnijeg francuskog i talijanskog shvaćanja u obradbi tradicionalnih bizantinskih likova i motiva.

Iz 14. i 15. stoljeća bile su i neke zidne slike u sv. Marku, od kojih je sačuvana samo jedna akvarelna kopija u zagrebačkom arheološkom muzeju: Bogorodica s djetetom na prijestolju okružena dvim sveticama, očito izvedena pod uplivom talijanske škole 15. stoljeća.

Osim neznatnih sačuvanih ulomaka po nekim ladanjskim crkvama, najznatniji su ostaci zidnih slika apostola u svetištu kasnogotičke crkve Marije Gorske kod Lobora, koje upućuju na usku vezu hrvatskog gotičkog slikarstva sa slikarstvom koruških i alpskih zemalja. Likovi su srodni radovima škole Ivana Ljubljanskoga i pokazuju tzv. mekani idealistički stil sredine 15. stoljeća

Od slika na drvu najvažniji je triptih sa pet slika prizora Muke Kristove, što se nalazi u sakristiji zagrebačke katedrale. U tom djelu, nastalom oko 1500. godine, stapaju se značajke njemačkih i talijanskih slikarskih škola.

Među kiparskim radovima sjeverne Hrvatske, kojih je nakon žestokih ratova sa Turcima tokom 15., 16. i 17. stoljeća, vrlo malo preostalo, vrijedno je spomenuti naročito relijef sv. Pavla iz zagrebačke katedrale, koji potječe iz 13. stoljeća, te je jedan od najstarijih i najizrazitijih primjera naše romaničko-gotičke umjetnosti, zatim krasne reljefne ploče sv. Martina iz Senja iz 14. stoljeća te granešinskog župnika iz 15. stoljeća.

U nekadašnjoj franjevačkoj samostanskoj crkvi u Remetincu kod Novog Marofa sačuvao nam se je jedini naš drveni,

izrezbareni gotički oltar 15. stoljeća, koji je ujedno i jedan od najljepših, što u opće postoje iz tog doba. Danas se nalazi u Hrvatskom državnom muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. U 17. stoljeću uklopljen je srednji dio starog gotičkog oltara u sadašnji barokni, raskošni okvir sa stupovima i kipovima svetaca. Srednji dio oltara prikazuje Bogorodicu bez grijeha začetu, okruženu svecima i anđelima, a izradio ga je oko 1470. godine neki nepoznati, možda naš domaći majstor, pod uplivom onodobnog kasnogotičkog stila, što je vladao u jugoistočnoj Njemačkoj i Austriji. U vrijeme, kada je on zasnovao taj oltar, upravo se je bila u katoličkoj vjerskoj filozofiji potpuno razradila ideja o bezgrešnom začeću Bogorodice. U dvanajstoj glavi Odkrivenja opisao je sv. Ivan Evanđelista ovo viđenje:

»I znak veliki pokazao se na nebu: žena obučena u sunce, i mjesec pod nogama njezinim, i na glavi njezinoj vijenac od dvanaest zvijezda«. Ta žena rodi sina, koji bude uzet k Bogu i k prijestolju njegovu. Sotona i svi đavli vode borbu protiv njenog sina, »koji će pasti sve narode gvozdenom palicom«. Arhanđel Mihajlo i njegove vojsku pobjeđuju Sotonu i uklone mu vlast s neba. Sotona siđe na zemlju, da se bori protiv ljudi, koji drže zapovjedi Božje i imadu svjedočanstvo Isukrstovo.

To viđenje Ivanovo navelo je sredovječne teologe da ovako protumače Bezgrješno začeće Bogorodičino: u iskonskom Božjem planu spasenja svijeta postojala je ideja o ženi, čiji će sin preobraziti svijet svojom naukom i svojim životom. Ta se je božanska ideja bezgrješno utjelovila u Bogorodici, jednako kao što se je božanski Spasitelj utjelovio u Kristu.

Prvotna sveta legenda uzvisila se je do veličajne kozmičke dogme, koju je majstor remetinečkog oltara jedinstveno skladno i izražajno likovno prikazao:

u sredini Bogorodica, držeći svog sina, izvila se jednim bokom u mekoj gotičkoj liniji. Ona stoji na mjesecu, oko čije se kruto modelirane srebrene glave privila do Bogorodičinih nogu tri anđelka svirajući klavikord, lutnju i frulu. Dva anđela krune ju zvjezdanom krunom (koja nije sačuvana). Dvanaest malih svetica, po šest sa svake strane, zanosno slušaju glazbu anđela. U četiri ugla nalaze se po jedan crkveni otac i jedan evanđelist. Radosni smiješak Bogorodice i njenog sina odražava se još na blagim licima crkvenih otaca, — četiri evanđelista, brižno zamišljenih naboranih lica, daju vedrim tonovima čitave kompozicije ozbiljne završne osnovne tonove, koji divno uokviruju tu veličajnu simfoniju.

Čim se dulje promatra to remek djelo, dublje se proživljuje svaki njegov detalj i otkrivaju se neopažene ljepote, — kao u kakvoj genijalnoj partituri.

Baglame na dva skrajna ruba srednjeg dijela oltara, svjedoče da je nekoć taj oltar imao pomična krila, na kojima su

sigurno također bili izrezbareni ili naslikani neki likovi ili prizori, ali ta su krila valjda propala za provale Turaka koji su u 16. stoljeću pretvorili u ruševinu remetinečku crkvu i samostan do nje. Franjevci, koji su tu stanovali, pobjegli su, i tek sredinom 17. stoljeća zaslugom Adama Bathyánia i grofa Đure Erdödia bude franjevački samostan tu opet uspostavljen i obnovljen. Tada su godine 1660. Nikola Makar, najviši podkapetan križevačke krajine, i njegova žena Ana Marija Jurčin dali izraditi bogato urešen i pozlaćen veliki drveni barokni okvir za sačuvani stari dio remetinečkog oltara. Još danas svjedoče grb i natpis na okviru oltara o tom daru. Desno i lijevo između stupova stoje apostoli sv. Petar i Pavao. Ti su kipovi izrađeni prilično grubo, ali se ipak svojim baroknim lepršavim pozlaćenim odjećama lijepo usklađuju sa čitavim okvirom oltara. Profesor Đuro Szabo, koji je spasio taj oltar od propasti, istakao je, kako je izvrsno uspjelo umjetniku 17. stoljeća, da prilagodi svoje djelo starom gotičkom srednjem dijelu iz 15. stoljeća, ne oponašajući ni malo gotičke oblike nego stvarajući sasvim iz baroknih elemenata novi veličanstveni okvir. Nažalost je gornji dio tog baroknog okvira propao za vrijeme restauracije crkve 1911. godine.

Nema dokumenata, koji bi nam svjedočili da je stari gotički oltar remetinečke crkve bio izrađen upravo za nju, ali je to dosta vjerojatno, jer su upravo franjevci bili najživlji pobornici štovanja Bezgrješnog začeća Bogorodičina u 15. stoljeću.

Svakako je remetinečki oltar jedan od najvrednijih naših umjetničkih spomenika, koji nam govori o vrlo profinjenom ukusu i visoko razvitoj duhovnoj kulturi naših ljudi onog doba.

Remetinečki oltar pokazuje umjetnost gotičkog stila, koji je vladao u zapadnoj Evropi u glavnom od druge polovine 13. do početka 16. stoljeća. Pod uplivom vjerske ideologije srednjega vijeka, koja je težila za produhovljavanjem, stremila u vis, u nebo i kočila se u stezi, nastao je taj stil, kojega su značajke ponajviše šiljasti oblici i uza svu eleganciju neka ukočenost likova.

Umjetnost gotike u Dalmaciji.

U prvoj polovini 13. stoljeća počeli su u Dalmaciju dolaziti Franjevci i Dominikanci da pomognu crkvi u borbi protiv bogomila.

Ovi redovi poprimili su u svojoj domovini Italiji poseban tip crkve gotičkog sloga, koji je značajan za crkve srednje i južne Francuske.

To su široke jednobrodne građevine sa ravnim drvenim stropom ili sa iznutra vidljivom konstrukcijom drvenog krova. Svetište završuje spolja pravokutno.

Priprosti goli zidovi unutrašnjosti crkve sasvim odgovaraju skromnosti ovih prosjačkih redova. Veliki, cjeloviti prostor crkve bio je vrlo prikladan da okupi što veći broj vjernika oko propovjednika.

Najbolje sačuvana građevina ove vrsti je crkva sv. Dominika u Trogiru. Franjevačke crkve u Krku, Zadru, Šibeniku i Dubrovniku, kao i dominikanska crkva u Dubrovniku izgubile su kasnijim pregradnjama ovaj svoj prvotni lik.

Dalmacija ima zidne slike iz druge polovine XI. stoljeća u crkvi sv. Mihajla na Stonskom polju, koje su osobito važne za nas, jer je među svecima prikazan i zetski kralj, kao darivatelj crkve. Kruna na njegovoj glavi sasvim je jednaka onoj na čuvenom relijefu hrvatskog kralja u splitskoj krstionici, što potječe također iz XI. stoljeća.

Na mnogim mjestima sačuvani su ostaci romaničkih fresaka, a iz 13. i 14. stoljeća potječe nekoliko krasnih slikanih raspela. Čuvena pala Sv. Lucije iz Jurandvora na Krku vjerojatno je rad mletačkog majstora 14. stoljeća Paola Veneziana.

Prvom polovinom 15. stoljeća Venecija je zavladala gotovo čitavom istočnom obalom Jadrana osim Dubrovnika.

Provale Turaka uskoro zatim tako su zaokupile ugarsko-hrvatske kraljeve da je Venecija zadržala ovaj posjed kroz četiri stoljeća, sve do g. 1797.

Kao antikni Rim htjela je i Venecija učvrstiti svoju vlast u osvojenim zemljama podižući sjajne javne zgrade: crkve, palače gradskih knezova, lože za suđenje, kule za sat, monumentalne česme i dr.

U prvo vrijeme mletačkog gospodstva opaža se u nekim dalmatinskim gradovima još uvijek upliv umjetnosti južne Italije, koja je u doba romanike prevladavala sve ostale utjecaje.

Pročelje korčulanske katedrale, jedne od najljepših u čitavoj Dalmaciji, pokazuje upliv umjetnosti južno-italske pokrajine Apulije svojim glatkim, neraščlanjenim površinama, kao i portalom kojemu se sa svake strane na stupovima nalaze lavovi što stišću u šapama janje. U bogatom skulptorskom uresu zabata miješaju se apulski motivi sa raskošnom venecijanskom dekorativnom gotikom.

U gradskom arhivu nalazi se dokumenat koji svjedoči da je oko g. 1446. radio na katedrali arhitekt Giacomo Correr iz apulskog grada Trani, ali mnogobrojna imena domaćih graditelja: Korčulanina Higina Dragoševića, Ratka Ivančića i Dubrovčanina Ratka Brajkovića, koji su prije Correra radili na crkvi, kao i imena drugih korčulanskih arhitekata, koji su poslije Correra nastavili rad: Marko Andrijić i Marko Pavlović Milić, svjedoče da je taj stil bio duboko prožeo same dalma-

tinske umjetnike, koji su bogatom vlastitom invencijom upotrebljavali elemente talijanskih upliva.

U slobodnu dubrovačku republiku donio je umjetnost južne Italije Onofrio della Cava iz Napulja. Sagradio je i uresio skulpturama dvije krasne česme koje još danas stoje u Dubrovniku.

Pošto je godine 1435. eksplozija barutane uništila knežev dvor sagradio je Onofrio della Cava novi i uresio ga skulpturama. Današnji knežev dvor, na kojemu su nakon ponovne eksplozije god. 1463. radili drugi umjetnici, pokazuje još u mnogom njegovu ruku. Već je on dao toj zgradi veliki trijem sa šest arkada samo su lukovi tada vjerojatno bili šiljati, gotički. Vrlo su zanimljivi kapiteli iz Onofrijeva doba. Prikazuju Salamonov sud, Pravednost, kneza pri suđenju i Eskulapa, boga zdravlja, kome dva seljaka donose na dar kesu novca i dvije kokoši.

U ovo doba radio je u Dalmaciji i jedan kipar iz sjeverne Italije: Bonino iz Milana.

Još danas stoji u splitskoj katedrali oltar sv. Dujma koji je on izradio god. 1427.

Iznad oltara sa likovima Bogorodice i svetaca diže se baldakin urešen relijefima i kipovima anđela.

Konstrukcija i čitava izvedba toga oltara pokazuje da je Bonino naučio svoje umijeće od čuvenih sjeverno talijanskih majstora Campionesa, koji su u 14. stoljeću izradili nadgrobne spomenike tirana Scaligera u Veroni i druge.

Godine 1431. počela se graditi šibenska katedrala. Preko stotinu godina trajala je njena gradnja, a razlikuju se u njoj tri doba. Prvo su kroz deset godina, do g. 1441., radili na njoj mletački majstori Lorenzo Pincino i Antonio di Pier Paolo Busato koji su podigli zidove crkve sve do vijenca slijepih lukova, oba portala i veći dio stupova u unutrašnjosti.

Na glavnom portalu prikazano je dvanaest apostola i Bog Otac sa anđelima Posljednjeg suda, a na postranom, sjevernom portalu nose lavovi stupove sa kipovima Adama i Eve.

Ova djela pokazuju stil koji je vladao u Veneciji oko 1400-te godine.

Radovi su to puste dekorativne gotike bez ikakova snažnijega izražaja.

Srećom su nakon ovog prvog slabog perioda preuzeli vodstvo nad gradnjom katedrale dva odlična umjetnika.

Jedan je Juraj Dalmatinac, od 1441.—1473., a drugi je Nikola Firentinac, od 1475.—1505.

Majstor Juraj porijeklom je iz Zadra, a sam se nazvao Jurjem Dalmatincem (Georgius Dalmaticus) na natpisu kora šibenske katedrale.

On je dao katedrali poprečni brod (transept) i vjerojatno zamislio na sjecištu veliku kupolu, koja je kasnije ondje podignuta. Svetište je uzdigao nad nivo ostale crkve, a izgradio je i donje dijelove kornih apsida. Najzanimljiviji je niz od sedamdeset i četiri čovječje glave u prirodnoj veličini koje strše iz vijenca nad vanjskim podnožjem apsida.

Kao što su mletački majstori na kapitelima duždeve palače isklesali glavice Turaka, Tatara, Mađara i drugih naroda koji su dolazili u Veneciju, tako je Juraj Dalmatinac prikazao u ovom nizu glava mornare, kapetane, naše dalmatinske Zagorce i druge ljude što ih je vidio u šibenskoj luci.

Juraj Dalmatinac naučio je svoju umjetnost u Veneciji, ali kod odličnih majstora kakvi su bili braća Buon, s kojima je on možda surađivao kod urešavanja čuvene Porta della Carta duždeve palače. Arhitektonika njegovih kompozicija je čvrsta i zdrava a skulptura realna i živa.

Izvrsna i originalna je njegova izgradnja krstionice ispod južne apside, a isto tako je genijalno i njegovo rješenje sakristije šibenske katedrale.

Upotrebio je kod gradnje zidova velike kamene blokove sa žlijebovima sa strane, u koje su umetnute druge ploče. Ovakav način gradnje omogućila je izvrsna kvaliteta otpornog dalmatinskog kamena. Otkrivši ova svojstva našega materijala Juraj je pripravio genijalno djelo Nikole Firentinca: svod šibenske katedrale, sagrađen od velikih pačetvornih blokova, umetnutih u kamene pasove ižlijebljene sa strane.

U splitskoj katedrali nasuprot spomenutom oltaru sv. Dujma, koji je izradio Bonino iz Milana god. 1427., podigao je Juraj po želji Splićana g. 1448. sasvim sličan oltar sv. Staša.

Izradba ovoga oltara daleko nadmašuje Boninov rad, i pokazuje da je Juraj, kao kipar, već upoznao realizam toskanske renesanse.

Mučenika sv. Staša, koji je zajedno sa sv. Dujmom poginuo za Dioklecijanova progona kršćana, prikazao je sa mlinskim žrvnjem, koji su mu stavili oko vrata kad su ga bacili u more, a energične njegove crte odgovaraju snazi Kristova lika, koji je prikazan na istome oltaru, bičevan od dva krvnika.

Majstor Juraj izradio je i anđela sa grbom nadbiskupa Dujma de Judicibus na zvoniku splitske katedrale.

Taj anđeo svojim plemenitim likom, punim i bujnim uvojcima kose i jednostavnim snažnim naborima odjeće vrlo sjeća na djela modernog hrvatskog kipara Ivana Meštrovića. Sličnost sa Meštrovićevim radovima istakao je već nekolikim drugim primjerima dr. Ljubo Karaman, koji je mnogo proučavao umjetnost Jurja Dalmatinca.

Ovaj posljednji majstor gotike, radio je još u Anconi, Dubrovniku, Pagu i drugdje i ostavio mnogo učenika i sljedbenika koji su dugo poslije njegove smrti radili u Dalmaciji njegovim stilom.

Značajno je kako je u umjetnosti Dalmacije ovoga vremena kićena mletačka gotika potisnula ostale talijanske uplive: južno talijanski, koji je djelovao već od vremena kolonizacije antiknih Grka u ove strane, i gornjo-talijanski, naročito lombardski.

Prevladala je provincijska naklonost raskošnom i dekorativnom, što je jedna od glavnih značajki regionalne dalmatinske umjetnosti, koja je unatoč ugledanja u inozemne uzore pokazala mnogo originalnosti u njihovom variranju i primjeni kao i u posebnoj sposobnosti stapanja motiva raznih stilova u jedinstvenu i skladnu cjelinu.

Jedan osobito lijepi primjer dalmatinskog graditeljskog umijeća je zvonik romaničke katedrale u Trogiru, koji je poput splitskog rađen tokom nekoliko stoljeća.

Romaničko prizemlje je jednostavno i čvrsto, a u prvom katu, kojeg je izgradio 1422. godine domaći majstor Matej Gojković, već počinje lakoća i elegancija apulske gotike, koja u drugom katu, pod uplivom venecijanske čuvene Cà d' oro, već sasvim rastvori zidne plohe u divnu mrežastu čipku.

Treći kat sazidao je Kotoranin Tripun Bokanić krajem 16. stoljeća u renesansnom stilu. Kao da je svako doba dalo toj građevini po jednu značajku krepke, vedre i elegantne, a ozbiljne dalmatinske umjetnosti.

Veoma je lijepo samostansko dvorište kraj crkve sv. Dominika u Dubrovniku. Trijemove širokih hodnika za šetnju i molitvu redovnika nose vitke arkade u obliku trifora, sagrađene 1482. godine, u skladnoj mješavini romaničko-gotičkog i ranorenesansnog stila.

Renesansa u Dalmaciji.

Pomalo u drugoj polovini 15. stoljeća, a sve više tokom 16. stoljeća ustupala je gotika pred novim stilom.

Umjetnici Italije 15. stoljeća, ugledajući se u djela antiknog Rima, preporodili su umjetnost svoje domovine.

Ta umjetnost preporoda, renesanse, razvila se je naročito iz probuđenog razumijevanja za ljepotu realne prirode, te uz to, kao posljedica toga, iz oponašanja starih (antiknih) grčkih i rimskih umjetničkih djela. Na osnovi što ispravnijeg, upravo znanstvenog prikazivanja prirode, izražavali su se suvremeni umjetnički doživljaji. Stavovi i izražaji likova postali su slobodniji i prirodniji, a u kompoziciji ukrasa pojavili su se antikni elementi, naročito stupovi sa ravnim gredama (arhitravima) i oblim lukovima (arhivoltima) te zabatima.

Umjesto elegancije i lahkoće gotike traži se ozbiljne, teške ali uravnotežene i skladne forme, ne tako produhovljene i beztjelesne kao gotičke nego krepče, stvarnije i bliže zemlji. Teži se za što većom prirodnošću oblika kako to vidimo na pr. na renesansnom oltaru u Vrbniku na Krku, gdje je prikazana Bogorodica sa svecima i članovima obitelji Frankopana.

Sličnu kompoziciju sa stupovima, izlomljenim gredama i zabatom vidimo i na drugom krčkom oltaru tog doba u Omišlju, sa vrlo fino izrezbarenim likovima evanđelista i drugih svetaca. Ako se sjetimo onih uglatih nabora kipova sa remetinečkog oltara i ozbiljnih napregnutih lica evanđelista, pa ih usporedimo sa ovim likovima, vidjet ćemo koliko su sada likovi slobodniji, mekši i puniji. Bliže su prirodi, ali su manje izražajni zbog svoje mekušavosti i svakidašnjosti.

Jedan od prvih velikih graditelja ovoga doba bio je Brunelleschi, koji je od 1420. do 1434. podigao kupolu firentinske katedrale, ogromnu i prožetu snagom, a staloženu i mirnu.

U drugim svojim djelima upotrebljavao je elemente antikne umjetnosti u sasvim slobodnim kombinacijama, jer nije htio oponašati antiku, nego spoznati zakone njezine ljepote i stvarati sam jednako valjana djela.

Drugi veliki firentinski umjetnik ovoga doba bio je kipar Donatello. On je od umjetnika staroga Rima naučio stvarati realistične i individualne, a u isti mah opće ljudske likove.

Uza svu stvarnost i istinitost odišu njegova djela silnim, plemenitim duhom.

Učenik ovih dvaju velikana bio je graditelj i kipar Michelozzo. Kad se je proslavio svojim radom u Italiji, pozvala ga je dubrovačka republika, da utvrdi Dubrovnik i druga mjesta u njenom posjedu. Michelozzo je radio u Dubrovniku od 1462.—1464. U to je vrijeme eksplozija barutane razrušila knežev dvor, koji je sagradio u gotičkom slogu napuljski graditelj i kipar Onofrio della Cava. Kako se dubrovačko vijeće nije moglo odlučiti, da dade dvor nanovo sagraditi, pregradio je Michelozzo Onofrijev dvor. Pretvorio je gotičke šiljate arkade trijema u zaobljene, renesansne i možda izradio modele za tri nova kapitela namjesto Onofrijevih i neke druge umetke. Nakon Michelozzova odlaska radio je na kapitelima neki Firentinac Salvi.

Na novim kapitelima prikazani su dječaci, koji plešu, nose vijence cvijeća i plodova i vežu voće i cvijeće u snopove. Ovakve motive vrlo je volio Donatello. Lukovi trijema ukrašeni bogato, ali ipak odmjereno, srodni su djelima drugoga Michelozzova učitelja Brunelleschija.

Nakon dvogodišnjeg boravka ostavio je Michelozzo Dubrovnik, a renesansnu umjetnost potisnula je tradicionalna kićena gotika, koju su čitavom Dalmacijom pronijeli učenici Jurja Dalmatinca.

Ali već 1468. pojavio se je u Dalmaciji drugi predstavnik toskanske umjetnosti, graditelj i kipar zvan Nikola Firentinac.

Stil njegovih radova pokazuje očiti utjecaj Donatellova realizma, pa je vrlo vjerojatno ispravna tvrdnja talijanskog učenjaka Venturija, da je on onaj Nikola Cocaro iz Firence, koji je god. 1448. i 1449. radio Donatellu neke dijelove oltara sv. Antuna u Padovi.

U trogirskoj katedrali sagradio je Nikola kapelu blaženog Ivana Ursinija i uresio je skulpturama u suradnji s Andrijom Alešijem iz Drača i Ivanom Duknovićem, Hrvatom, koji se je naročito proslavio svojim radom u Italiji.

Usred kapele počiva stariji gotički sarkofag, s moćima trogirskog biskupa bl. Ivana Ursinija. U zidovima kapele nižu se udubljenja (niše) s kipovima Krista, Marije, apostola i svetaca. Ovu glavnu ozbiljnu melodiju niza Kristovih boraca prati na podnožju zidova kapele neumorna, vječno mlada melodija života: kroz mnogo malih vratašca ulaze i izlaze dječaci, anđelčići s bakljama, donoseći i odnoseći život.

Drugi se anđelčići vrzu iznad stupova i podupiru vijenac kapele. Strop je pokrit glavicama kerubina, a usred njih pojavljuje se Gospod. Prikaz krunisanja Bogorodice upotpunjuje ovu simfoniju kao završni motiv vjere u nagradu dobra.

Najbolji su Nikolini kipovi Krista, Marije i apostola Petra i Pavla. Krasni su njihovi plemeniti likovi i bujni živi nabori odijela, značajni za Donatellovu kao i za savremenu flamanskoburgundsku umjetnost.

Drugi kipovi ove kapele mnogo slabija su djela Andrije Alešija, koji je bio prožet uplivom kasne gotike, a neki radovi vjerojatno su od Ivana Duknovića (Giovannija Dalmate), našeg umjetnika, što se proslavio svojim radom u Italiji.

Nikola Firentinac postao je godine 1477. glavnim upravljačem šibenske katedrale, na kojoj su još od 1431. radili najprije Mlečani Pincino i Busato, a kasnije čuveni Juraj Dalmatinac.

Nikola je podigao na sjecištu glavne i poprečne lađe kupolu, koja u mnogom sjeća na Brunelleschijevu kupolu firentinske katedrale.

Najznatnije i najoriginalnije Nikolino djelo je kameni krov katedrale.

U tom krovu nema nikakove drvene građe. Svodovi crkve u isti mah su i crkveni krov.

To su golemi pačetvorni kameni blokovi umetnuti u kamene pasove sa strane ižlijebljene.

Svod glavne lađe je polukružan, a nad postranim lađama četvrtkružan.

Ljepota i čvrstoća materijala i čestitost konstrukcije daju šibenskoj katedrali osobitu, upravo jedinstvenu umjetničku vrijednost.

U Dalmaciji su radila još dva dobra renesansna majstora.

Venecija je poslala nakon pada Klisa čuvenog graditelja Michele Sammichelija iz Verone, da utvrdi Dalmaciju protiv Turaka.

Od 1539. do 1540. prošavši čitavu mletačku Dalmaciju, pripravio je on doista planove za obranu, ali je izvedbu prepustio svom vrlo darovitom sinovcu i učeniku Gian Girolamu Sammicheliju.

Utvrde, koje je ovaj podigao, pokazuju, da je Gian Girolamo Sammicheli sasvim poprimio umjetnost svoga strica. Sačuvana su vrata tvrđave sv. Nikole na ulazu u šibensku luku i monumentalna gradska vrata u Zadru.

Sammicheli naročito su voljeli graditi stupove u grubo otesanom kamenu, t. zv. rustikom. Inače su značajni za njihova djela veliki otvori preuzeti s rimskih trijumfalnih lukova i osobita sklonost dorskom slogu.

Uz umjetnike, što su došli k nama iz Italije, radili su mnogi naši domaći majstori, koji su izveli, potaknuti ovim sjajnim uzorima, velik broj vrlo dobrih djela.

Arhivi dalmatinski još su vrlo slabo proučeni, a rad Slovenca Kovača u samom dubrovačkom arhivu iznio je na svijetlo preko stotinu imena domaćih dubrovačkih slikara, kipara, klesara, drvorezbara, zlatara, vezilaca, minijaturista i drugih.

Poznata su imena mnogih naših graditelja crkvenih zvonika i drugih zgrada.

Od domaćih slikara valja istaći Nikolu Vladanova, Matiju Jünčića, Ivana Ugrinovića, Lovru Marinova te dubrovačku školu, pod jakim utjecajem mletačkih bizantinsko-gotičko-renesansnih majstora Vivarinija i Crivellija, koja je oko 1500. imala kao najboljeg predstavnika Nikolu Božidarevića.

Neki naši umjetnici proslavili su se svojim radom u Italiji. Tako slikari Stjepan Crnota Rabljanin, Juraj Čulinović i Andrija Medulić, kipari: Ivan Duknović (Giovanni Dalmata) i Francesco Laurana, pa graditelj Luciano Laurana.

Čuveni minijaturist bio je Jure Glović, Giulio Clovio. Bilo je i naših bakrorezaca u Italiji: dva Šibenčanina Natale Bonifazio i Martin Rota-Kolunić. Čuveni zlatar onoga doba Horazio Fortezza, bio je također Šibenčanin.

U sjevernom dijelu istočnog Jadrana, u Hrvatskom Primorju, razvila se je bila također tokom 15. i 16. stoljeća dosta živa građevna djelatnost, pa su sačuvane naročito sv. Marija u Omišlju iz 15. stoljeća sa zvonikom koga su gradili do 1536. godine majstori Pero iz Omišlja i Andrija iz Kotora, te crkve

16. stoljeća u Bribiru, Košljunu, Novom Vinodolskom, Senju i Vrbniku.

Osobito je zanimljiva spomenuta senjska franjevačka crkva, u kojoj se nalaze prekrasne renesansne nadgrobne ploče senjskih patricija i uskočkih vojvoda.

Dok je Dalmacija puna renesansnih umjetnina, u sjevernim krajevima Hrvatske nema sačuvanih djela iz tog doba, jer su sve snage bile upotrijebljene za otpor protiv Turaka.

Zato su značajni kao izraz ovoga doba čvrsti sredovječni gradovi Hrvatske, Slavonije i Bosne o kojima su iscrpne studije objelodanili hrvatski povjesničari umjetnosti prof. Đuro Szabo i Ćiro Truhelka.

Iz ranog gotičkog doba potječe nekadašnji kraljevski grad Dobra Kuća kod Daruvara, koji je građen po tipu njemačkih sredovječnih burgova. Danas je u ruševinama kao mnogobrojne druge, nekoć moćne gradine.

Najbolje je sačuvan krasni impozantni Veliki Tabor iz druge polovine 15. stoljeća.

Gotovo to već i nije pravi sredovječni grad jer ne leži na nepristupnoj strmini nego na položitom brijegu, pa čini prijelaz dvorovima 16. stoljeća, koji uslijed promijenjenih prilika nisu više bili zidani kao nepredobitne visoke utvrde nego kao udobna nizinska boravišta okružena parkovima.

U kasnije doba dobio je Veliki Tabor neke renesansne prigradnje, naročito krasno dvorište sa kolonadama, koje su karakteristične za zagorske dvorove 17. stoljeća.

Umjetnost Bosne u srednjem vijeku.

Naročito je pusta od umjetničkih spomenika starih razdoblja Bosna, koja je najviše prepatila od unutrašnjih borba i od vanjskih neprijatelja.

Neki rijetki sačuvani ulomci skulptura te nalazi nakita i oružja očito pokazuju vezu sa starohrvatskom umjetnošću južne Hrvatske.

Razvitak bogumilstva u visokom srednjem vijeku sprječavao je donekle procvat umjetnosti time, što je taj vjerski pokret prezirao kićenost i raskoš, a naročito vjerskim ratovima, koje je prouzročio. Crkve se ne grade, pa je lijepi zvonik u Jajcu jedan od rijetkih spomenika, što pokazuje trajnu vezu sa dalmatinskom umjetnosti, o kojoj svjedoče i drugi podaci.

Tako je poznato da je Obrad Vojihnić pozvao 1326. godine za gradnju novoosnovane crkve u Trebinju prvo nekog Vlaha iz Dubrovnika, a zatim nekog Lipso, Prvoslavovog sina iz Zadra.

Jedna od najzanimljivijih gotičkih crkava Bosne je Fetije džamija u Bihaću, koja je pregrađena u muslimansku bogomolju.

U tim teškim prilikama održao se je u Bosni jedino siromaški red Franjevaca, kojega su osebine bile najbliže ćudi Bosanaca.

Zanimljivo je da su i vladari i vlastela u Bosni gradili tvrde, masivne gradove bez umjetničkog uresa: Bobovac, Visoko, Ključ, Blagaj, a u Dubrovniku, otvorenom raskošnom uplivu talijanske umjetnosti, htjeli su podizati dvorove, koji bi svojim sjajem trebali nadmašiti i sam dubrovački knežev dvor.

Sasvim osebujni bosanski umjetnički spomenici su ogromni nadgrobni kamenovi bogomila, tzv. stećci, urešeni neobičnim geometrijskim stiliziranim biljnim motivima kao i životinjskim i ljudskim likovima te čitavim prizorima isklesanim u plošnom relijefu. Simbolika i značenje tih prikaza kao i njihovo umjetničko podrijetlo nisu još dovoljno proučeni.

Otkako je sredinom 15. stoljeća Bosna pala u tursku vlast ne grade se više katoličke crkve nego islamske džamije.

Mnogobrojne muslimanske građevine Bosne pokazuju karakteristične oblike istočnjačkog tipa središnje građevine sa kupolom, a unutrašnjost im je urešena slikovitim ornamentalnim i konstruktivnim lukovima šiljastog, potkovastog ili lukovičastog oblika, stalaktitnim svodovima, vijencima, portalnim izbočinama i dr.

Među najljepšima je Begova džamija u Sarajevu iz 1526. godine.

Ferhadbegova džamija u Banja Luci ima središnju kupolu, tri polukupole, trijem sa arkadama i predvorje.

Šarena (aladža) mošeja u Foči iz 1550. g. pokazuje tipičan četvorinasti tloris sa trijemom sprijeda.

Zanimljive su grobne bogomolje (mesdžidi) u Sarajevu i okolici iz vremena prije 16. stoljeća.

Umjetnost baroka.

Umjetnost renesanse, kako je spomenuto, nije gotovo nikako zastupana u sjevernoj Hrvatskoj, pa se tu na umjetnost kasne gotike nadovezuje barok.

Tokom 17. stoljeća, iz preobilja bogatstva i iz sveudiljne želje za novim, čarobnijim i blještavijim razvio se je barokni stil. Umjesto umjerenih, pravilnih uresa renesanse, prevladalo je raskošno i bujno ukrašavanje, ravni stupovi zavrtili se u spirale, grede, lukovi i zabati izlomili se i isprevili u razne krivulje, a sve je prekrilo obilje lišća, cvijeća, plodova, vrpca, anđelčića i drugih uresnih motiva. Likovi su postali veličanstveno dostojanstveni. Nemirni i lepršavi, uzvitlani nabori haljina daju im živost i pokretnost. Umjesto intimne, usrdne osjećajnosti, kakvu vidimo na primjer na srednjem dijelu remetinečkog

oltara, razvilo se, naročito u 18. stoljeću, neko neobuzdano ispoljavanje čuvstava, a često i upravo patetično prenemaganje.

Jedan primjer renesansno-barokne umjetnosti je okvir remetinečkog oltara iz godine 1660. Izlomljena je linija grede, a stupovi su prekriti bogatim relijefnim uresom, u kojem se naročito javlja bujni tzv. hrskavičavi ukras, značajan za 17. stoljeće. Veliki barokni kipovi između stupova daju svečani izgled oltaru.

Najljepši barokni oltari Hrvatske stajali su u zagrebačkoj katedrali. U Hrvatskom državnom muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu sačuvan je, i opet zaslugom prof. Szabe, veliki barokni drveni oltar sastavljen potkraj 19. stoljeća od dijelova dvaju međusobno sličnih oltara sv. Ladislava i sv. Marije, koji su oko godine 1690. bili izrađeni za zagrebačku katedralu. Skulpturalni ukras obaju izveo je zagrebački kipar Ivan Komersteiner.

U sredini je kip Bogorodice bez grijeha začete, sa oltara sv. Marije. Grb prepošta Mihalja Bocaka na njenom podnožju, posveta Bogorodici ispod grba: Hanc Michael Boczak maior praepositus aram aere suo ponit virgo Maria tibi (Ovaj žrtvenik postavi tebi, djevice Marijo, prepošt Mihael Bocak, svojim troškom), i četverostrani okvir srednjeg dijela oltara potječu također sa oltara sv. Marije.

Ostalo je oltar sv. Ladislava, rad Ivana Komersteinera i zagrebačkog slikara Bernarda Bobića. Kraj Bogorodice su kipovi sv. Ladislava i sv. Emerika. Dolje u malim nišama četiri kipa evanđelista. Kristov kip, koji je bio u srednjoj niši, nestao je. Naročito je lijep ures od savijenih lisnatih grana u kojima se igraju anđelčići.

Na krilima oltara, s prednje i stražnje strane su Bobićeve slike sa prizorima iz života sv. Ladislava, ugarskog kralja, koji je oko godine 1093. utemeljio zagrebačku biskupiju. Ta su krila pomična i u crkvi bila su na radne dane sklopljena, tako da su zatvarala srednji dio oltara. Tada bi se sa strane vidjela još dva stalna krila, također oslikana, ali dakako samo s prednje strane, prizorima iz života sv. Ladislava. Ta stalna krila propala su za vrijeme tzv. restauracije katedrale podkraj 19. stoljeća, te se od njih sačuvala samo jedna slika.

Na desnom krilu straga, dolje, prikazano je kako kraljica Jelena Lepa, udovica kralja Zvonimira, moli svoga brata Ladislava da zauzme Hrvatsku, u kojoj su nastale građanske borbe. Na lijevom krilu straga dolje izaslanici iz Hrvatske donose pred kralja Ladislava grbove Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pozivajući ga da preuzme svoje nasljedstvo. Gore je prikazano na istom krilu kako Ladislav predaje Čehu Duhu čast biskupa u novoosnovanoj zagrebačkoj biskupiji. Na lijevom krilu sprijeda, gore Ladislav gleda nacrt zagrebačke kate-

drale, koju je navodno on bio započeo graditi. Zatim je kralj Ladislav morao napustiti Hrvatsku, jer su Mađarsku napali Kumani. Na slijedećoj slici dolje prikazano je, kako se je za vrijeme ratovanja sa Kumanima u nekoj pustinji sv. Ladislav pomolio Bogu da mu vojska ne izgine od gladi, i u to je nagrnulo krdo bivola, jelenova i košuta, koje je vojska pubijala i nahranila se. Zatim na desnom krilu gore: drugi prizor iz ratova sa Kumanima, kako su Kumani u bitci bacali zlatni novac, da unesu zabunu u mađarske čete, a na Ladislavovu molbu Bogu zlato se pretvaralo u kamenje. Na donjoj slici: u crkvi u Velikom Varadinu sv. Ladislav se tako zanio u molitvi, da se je uzdigao lebdeći u zraku.

Te slike Bernarda Bobića pokazuju ga kao izvrsnog majstora, koji je vrlo mnogo naučio od suvremenih mletačkih slikara. On je naš najbolji slikar, što ga poznajemo iz 17. stoljeća.

G. Željko Jiroušek, sveučilišni asistent, dao je u svojoj studiji o Bobiću izvrstan prikaz njegove umjetničke ličnosti, te je rekao među ostalim slijedeće:

»Na svojim slikama provodi on u prednjim planovima princip savršene jasnoće pojedinačnih oblika, dok mu je pozadina djela redovito samo nabačena i skicozno izrađena (orisi pojedinačnih likova kao da se u atmosferi rasplinjuju, odnosno kao da se organički s njom povezuju). U pogledu kompozicije vlada na njegovim slikama racionalnost i pravilan raspored likova. Energičnim kretnjama i znatnim kontrapostima daje Bobić svojim koncepcijama snažan dojam gibanja i pokrenutosti. Naročito je zanimljiv Bobićev kolorizam i to s obzirom na njegov nemirni, meki, pastozni i skicozni traitement, sasma na način impresionistički, kojega on provodi spontano, ovisno o njegovom slučajnom raspoloženju. Potezi njegova kista struje energično i impetuozno. Upravo na temelju toga usudili bismo se reći, da Bobić, s obzirom na cjelokupni općeni razvoj suvremenog mletačkog slikarstva, gotovo znači za nas jednu sasma izoliranu umjetničku pojavu ... Iako Bobićevo slikarstvo ostaje samo pojava, koja se kod nas zbila bez nastavka, bez nekog logičnog historijsko-umjetničkog produženja, ipak je ono u kulturno-historijskom pogledu za nas od velikog značaja, jer ono u našem suvremenom lokalnom, isključivo religioznom (oltarnom) slikarstvu, djeluje — s obzirom na svoj pretežno historijski sadržaj kao i samo kolorističko shvaćanje, kao nešto sasma novo, gotovo mogli bismo reći revolucionarno.«

*

Jedna od najljepših baroknih crkava Hrvatske bez sumnje je zagrebačka crkva sv. Katarine, koju su podigli Isusovci 1620.—1632. godine.

Lađa i svetište spajaju se u povezanu cjelinu, a postrance smještene su kapele, po uzoru znamenite rimske isusovačke crkve Il Gesù.

Time je dobiven krasan, prostran i cjelovit prostor, ali je baroknom dobu bilo potrebno da taj prostor bude pun plastičnih i slikanih likova i uresa, jer je barok tek u bogatoj, raznobojnoj, sjajnoj množini i vrevi osjećao izraz božanske raznovrsnosti i jedinstvenosti života.

U posljednjoj četvrti 17. stoljeća izrađeni su drveni obojeni oltari, propovjedaonice i ispovjedaonice. Prvom polovinom 18. stoljeća nadodani su dva mramorna oltara, rad talijansko-slovenskog majstora Francesca Robbe, a nekako istodobno prekrite su stijene i stropovi zidnim slikarijama Franje Jelovšeka (Illouschega) i stucco uresima Antonia Giuseppe Quadrio. Zatim je 1762. godine izveden i barokni glavni oltar te krasna ogromna iluzionistička zidna slika, koja prekriva čitavu stijenu iza oltara, rad slovenskog majstora Andrije Jelovšeka (Illouschega).

Time je postignut onaj živi i raskošni prostor baroka, u kojemu i ćutila i duh nalaze intenzivne i uzvišene pobude.

Taj stil odrazio se je ne samo u drugim mnogobrojnim gradskim zidanim crkvama, kao u isusovačkoj i u franjevačkoj crkvi u Varaždinu, župnoj crkvi u Kutini, pa u zavjetnoj crkvi na Trškom Vrhu kod Krapine, nego i u čitavom nizu divnih seoskih drvenih crkvica, koje su nikle u 17. i 18. stoljeću, ponajviše u okolici Siska i Petrinje: Turnašica kod Sedlarice, Brest i druge, prekrite drvenim stropom, a urešene slikarijama i bogato izrezbarenim oltarima, koji su često, poput gotičkih, providěni krilima.

Posebni, veoma skladni i lijepi tip baroknih crkava Hrvatske, koje imadu nad svetištem kupolu urešenu lanternom, nalazimo u sv. Žaveru kod Zagreba, u Selima kod Siska, u Daruvaru, Bedekovčini, Vukovini u Turopolju i drugdje.

Dok je sjeverna Hrvatska u doba baroka doživjela upravo procvat u umjetnosti, Dalmacija je u 17. i 18. stoljeću dala vrlo mali broj umjetnina, zbog stalnih borba s Turcima, a i zbog propadanja moći Venecije nakon otkrića novih puteva svjetske trgovine.

Jedino u Dubrovniku i Zadru nastalo je nekoliko vrijednih djela.

1713. godine sagrađena je na mjestu spomenute romaničke dubrovačke katedrale nova barokna stolna crkva, koja podsjeća na rimsku crkvu San Andrea dellaValle. Po nacrtima arhitekta Andrije Raffalinia iz Urbina izvedena je trobrodna crkva sa pokrajnim kapelama i kupolom ispred svetišta, a pročelje sa tri portala bogato je urešeno stupovima, pilastrima, nišama i svetačkim kipovima.

Novu crkvu sv. Vlaha u Dubrovniku sa centralnim kubetom i balustradom iznad gornjeg izbočenog vijenca podigao je 1707.—1715. godine arhitekt Marino Gropelli iz Venecije, a 1725. nastala je po uzoru rimske crkve Il Gesù i po planovima Isusovca Simona Capilozzi-ja iz Rima dubrovačka isusovačka crkva urešena na pročelju jednim od najljepših portala evropskih isusovačkih crkava, a u unutrašnjosti velikom iluzionističkom zidnom slikarijom »Apoteoze sv. Ignacija« od sicilijanskog slikara Giovanni-ja Garcia početkom 18. stoljeća.

Na tornju trogirske katedrale četiri su barokna kipa evanđelista od čuvenog Venecijanca Aleksandra Vittoria.

Drugi radovi baroka u Dalmaciji sasvim su prosječni.

*

Nakon što je evropska umjetnost postigla u doba renesanse i ranog baroka sve što je htjela u pogledu prirodnosti oblika i točnog prikazivanja prirode uopće, počela je težiti za nečim novim, za jačim izražajima.

O tome nam govori drvena grupa Bogorodice sa mrtvim Kristom, koja potječe iz vremena oko 1700. godine, a pohranjena je u Hrvatskom državnom muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Kao osnov kompoziciji poslužilo je Michelangelovo čuveno djelo Pietà, ali je ovdje ona smirena Michelangelova kompozicija rastrgana, izlomljena koso nagnutim Kristovim tijelom i patetično iskrivljenim licem Bogorodice. Nije to bilo učinjeno iz neznanja nego iz htijenja da se takvom kompozicijom jače izrazi izlomljenost i rastrganost duše Bogorodičine. Radi toga su i žile na Kristovim nogama sasvim nerealno i ne anatomski istaknute, da svojom nabreklošću pojačaju izraz patnje i boli. Tu je bio zametak slobodnih metoda ekspresionističke umjetnosti današnjice.

Ta grupa potječe iz Slovenije, ali je karakterističan primjer stila, koji je u to doba vladao i u Hrvatskoj, kuda su vrlo često bili pozivani baš slovenski umjetnici, kipari i slikari kao i arhitekti, koji su bili majstori na glasu. U zagrebačkim crkvama, a naročito u katedrali bilo je mnoštvo djela slovenskih majstora.

Ima svjedočanstava međutim da je i u samoj Hrvatskoj bilo izvrsnih umjetnika, kojima su se povjeravale i najteže zadaće.

Varaždinski drvorezac Ivan Jakov Altenpacher izradio je 1675. drvene kipove za oltar svetih apostola u zagrebačkoj crkvi sv. Katarine.

Ljubljanski kipar Mihajlo Cussa isklesao je za zagrebačku katedralu najljepše i najbolje svoje djelo: propovijedaonicu ukrašenu kipićima svetaca, koju nosi na svojim leđima veliki anđeo.

Redovnici Pavlini dali su Hrvatskoj izvrsnih književnika i raznih umjetnika, pa se početkom 18. stoljeća nalaze među njima i dva dobra kipara: Toma Jurjević i Pavao Bellina, oba pripadnici samostana u Remetama kraj Zagreba. U remetskoj crkvi stoji i danas veliki mramorni glavni oltar, sa kipovima sv. Pavla i sv. Antuna, koji je vjerojatno djelo spomenutih majstora, a nastao je 1706. godine.

Njihova su djela vjerojatno i dva mramorna oltara u zagrebačkoj katedrali, oba nastala 1703. godine. Na jednom je u relijefu prikazana Posljednja večera, a na drugom evanđelist sv. Luka sa svojim simbolom volom. Naročito taj kip evanđeliste pokazuje izvrsnog majstora, koji je uspio ne samo kip sv. Luke izvanredno izražajno prikazati, nego je i simboličnu životinju prožeo takovom snagom i tako ju sjajno povezao u cjelinu s likom sveca, koji na njoj stoji, da se to djelo može smatrati jednim od najboljih, što su u Hrvatskoj učinjena.

Znamo zatim, da je zagrebački biskup Juraj Branjug u prvoj polovini 18. stoljeća imao na svom dvoru u Zagrebu nekoliko kipara i drugih obrtnika, koji su neprekidno izrađivali oltare, kipove, slike, propovijedaonice, klupe, orgulje, ispovijedaonice i ostale crkvene potrepštine, što ih je biskup razašiljao crkvama, koje su ih trebale.

O brizi naših odličnika za procvat domaće umjetničke kulture naročito nam svjedoče divna vezena misna ruha, izrađena u doba biskupa Petra Petretića (1649.—1667.), što je u Zagrebu osnovao vezilačku školu, u kojoj je Johann Wolfgang Stoll iz Bavarske učio vezenju dječake iz Planine (općina Kašina, kotar Sv. Ivan Zelina).

O zahtjevima i o ukusu naših crkvenih dostojanstvenika najbolje nam govore osim spomenutih i drugi prekrasni predmeti, što se nalaze u riznici zagrebačke katedrale i po mnogim drugim crkvama naše domovine, a slovima je to zabilježeno uz mnogobrojne primjere i u ugovoru, što su ga sklopili g. 1716. sa karlovačkim zlatarom Ivanom Petrom Lange od Langensfelda, grof Mirko Esterhazi, zagrebački biskup, i kaptol zagrebački. Naručili su kod njega izradbu triju oplata (antependija) za glavni oltar zagrebačke katedrale, i to od srebra na bakrenoj podlozi, koja će djelomice provirivati ispod srebra i na tim mjestima će biti pozlaćena. Na većem antependiju prikazati će Bogorodicu sa djetetom Isusom, sv. Stjepana i sv. Ladislava, ugarske kraljeve, na manjima sv. Mirka, hercega ugarskoga i bl. Augustina. Prema riječima ugovora mora zlatar dovršiti rad za godinu dana »i to tako majstorski glatko i vrsno, kao da je u kakovoj vanjskoj pokrajini, kao u Augsburgu, od ove vrsti djela najsjajnije načinjeno.« — Augsburg je u to doba zaista bio jedno od glavnih središta zlatarskog umijeća.

U riznici zagrebačke katedrale nalaze se ta tri antependija, na kojima je prikazana nešto izmijenjena prvotna zamisao: na srednjem Sv. Obitelj: Majka Božja sjedi na humku i šije, a sv. Josip uči Isusa tesariju. Isus zabija kolac u zemlju, a tri mala anđela pomažu mu graditi plot. Na pobočnim antependijima sv. Stjepan pruža svoju krunu Isusu i Mariji, a sv. Ladislav dariva ju presv. Trojstvu.

Na tom antependiju vidi se uza svu izvanrednu vještinu izradbe karakteristična crta barokne umjetnosti, koja umjesto sažetog izražaja traži mnoštvo zabavnih detalja. Kao u dekadentnom rimskom ili kasno helenističkom historijskom relijefu, javljaju se tu sasvim pitoreskni, slikoviti, neskulptorski momenti. Ne traži se snažan izvanredan izražaj, nego više svakodnevna blaga umilnost. Umjetnik treba da vješto prikaže poznate predmete: drveće, kuću, plot, pilu, bradvu, kliješta, škare, — i da prizor bude što bliže stvarnosti, prikazana je tankom srebrnom žicom čak i nit konca, kojim šije Bogorodica.

Ozbiljna izražajnost bila bi neugodna i zamorna obijesnom i lakoumnom otmenom društvu 18. stoljeća, koje je ponajviše tražilo samo lahku zabavu, duhovitost i razonodu. Da je ta kultura unatoč toga imala i pozitivnih strana vidjet ćemo na nekim drugim primjerima.

U franjevačkoj crkvi u Varaždinu nalazi se prekrasni drveni oltar iz 1715. godine, pravo remek djelo kiparske i slikarske umjetnosti.

U drugoj četvrti 18. stoljeća, izradila su dva kipara iz Gorice lijepe oltare za Hrvatsku. Jedan stoji u franjevačkoj samostanskoj crkvi u Jastrebarskom, a izveo ga je 1733-34. Giovanni Rossi. Drugi je rad Antonia Michelazzi: oltar sv. Jurja, koji je 1741.—1747. načinjen za zagrebačku katedralu, a podkraj 19. stoljeća prenijet je u crkvu u Lupoglavu, gdje se i danas nalazi.

Veoma su efektne i lijepe stucco-dekoracije, koje je prvom polovinom 18. stoljeća izveo u hrvatskim crkvama Antonio Giuseppe Quadrio, ljubljanski majstor podrijetlom iz sjeverne Italije. On je 1710. uresio stuccom kapelu sv. Franje Ksaverskog u bivšoj isusovačkoj samostanskoj crkvi u Varaždinu, a 1718. kapelu Patačić u lepoglavskoj crkvi Bl. Djevice Marije. Najljepši su mu radovi u zagrebačkoj crkvi sv. Katarine, izvedeni 1721.—1729.

Oltar sv. Križa u Križevcima, kojega je načinio sredinom 18. stoljeća za zagrebačku katedralu slovenski majstor Francesco Robba, pokazuje do koje se je smionosti i slobode razvila kompozicija oltara u doba najzrelijeg baroka. Postrani likovi prikazuju Mojsiju u pustinji kako spašava od propasti one židove, koji nepokolebljivo vjeruju u božansku moć mjedene zmije, i desno Abrahama, koji je na zapovijed Božju spreman ubiti i vlastitog sina. Ti snažni uzbuđeni likovi žrtve i vjere

izvrsno su postavljeni prema srednjem liku raspetog Krista, da pojačaju izraz najviše žrtve Sina Božijega. No u zavojitim crtama svijenog okvira kraj Krista i u teškom svečanom baldahinu nad njim vidimo težnju za efektom, za pompoznošću, za prenemaganjem, afektacijom, koja je svojstvena tom dobu.

Sva raskoš, bogatstvo i invencijoznost umjetnosti toga tzv. galantnog stoljeća, koje je svojom bezobzirnom rasipnošću izazvalo francusku revoluciju, potpuno se odražava u nekoliko naših zagorskih crkvica, koje su uresili hrvatski plemići i imućni građani.

Među najraskošnije i najcjelovitije u svom ukrasu ubrajaju se crkve u Belcu i u Purgi kod Lepoglave. Prekrasan je oltar sv. Josipa u Belcu, na kojem vreva i metež anđelčića na mekim prijevojima voluta i oblaka sjajno izražava previranje čuvstava i prelestno blaženstvo zanosnog vjernika sv. Josipa. Taj nemir i uzbuđenost prenose se na sve predmete u crkvi, na propovijedaonicu, na stropove, na stijene, na klupe i ostalo, što je sve obuhvaćeno i prekrito živim slikarijama i kipovima.

Crkva u lepoglavskoj Purgi nije tako nemirna, ali i u njenim oblim formama i toploj živoj slikariji vrije punoća čuvstava baroknoga doba. I belečku crkvu kao i ovu u Purgi oslikao je fratar Pavlin Ivan Ranger, koji je sjajne slike načinio i u lepoglavskoj crkvi i mnogim drugim. Svojom izvrsnom kompozicijom i bogatim, skladnim i izražajnim koloritom, ta se djela nižu u red prvorazrednih evropskih tvorevina toga doba. Pavlini, koji su toliko učinili na polju naše prosvjete, bili su i izvrsni umjetnici.

Osim djela crkvene umjetnosti ostalo nam je iz tog doba i krasnih svjetovnih umjetničkih spomenika. Među najljepše od te vrste možemo ubrojiti zidne slike u starom zagorskom dvorcu Miljani. Tu su prikazani prizori iz života raznih slojeva i vrsta ljudi: ratnik, filozof, trgovac, seljak, gospoda kako se zabavljaju, i t. d. Sve je zbivanje popraćeno likovima, koji simbolički prikazuju zviježđa zodijaka, što po vjerovanju naših starih živo utječu na zemaljske događaje. Ali najvažnije je to, da se je u tim slikama, koje potječu iz sredine 18. stoljeća, odrazila ona najljepša, najnaprednija odlika kulture toga doba: potpuna sloboda u izboru i u doživljavanju sadržaja kao i potpuno majstorstvo u komponiranju i obradbi motiva, a iz te nesputane slobode izražaja izbija neusiljena draž, ležerna gracija likova i stvari. Kad je postignut taj stupanj razvitka ljudske društvenosti, bar u najvišim slojevima, i taj stupanj umjetničke vještine, mogla se je potpuno izraziti i ona gotovo bolećivo profinjena osjećajnost u doživljavanju ljubavi, koja je toliko svojstvena tom dobu, i koju je najsnažnije i najnježnije izrazio francuski slikar početka 18. stoljeća Antoine Watteau. I prizori s mladićima i djevojkama, koji su nam sačuvani na

zidovima Miljane, odišu istom tom toplinom i nježnošću čuvstava, koja je samo u to doba mogla i smjela da se izrazi na potpuno slobodan i usrdan način, te je tako iz te životne profinjenosti nikla i umjetnička, jer umjetnost i nije drugo no intenzivni izraz života.

*

Međutim, tokom 18. stoljeća ta se je živa, bujna i nemirna umjetnost baroka nekako izživjela ,jer je nestalo pravih umjetnika, koji su joj davali život, a loši majstori zadržavajući vanjske oblike te umjetnosti nisu ih mogli produhoviti. Postala je tako ta umjetnost sama sebi dosadnom. Mlohave, teške i nadute forme oživljene uzlepršanim naborima toliko su se ponavljale da su postale bezizražajne. Pokušavalo se je, i to kad što uspješno, kako to svjedoči na pr. kip sv. Ivana iz crkve u Drnju na Dravi, da se starom gotičkom elegancijom izduljenih, uzvijenih likova oplemeni i produhovi ta barokna umjetnost, — no većinom se to izrodilo u maniru. — Napokon je krajem 18. stoljeća barokna umjetnost bila naprosto odklonjena i počelo se stvarati po uzoru starih klasičnih kipova Grčke i Rima djela, koja su evropskom društvu zasićenom prenemaganjem baroka, umjetnosti, koja je i sama bila izazov revoluciji, pružala pravi kontrast baroku: umjesto živo pokrenutih likova obučenih u uzvitlane draperije — jednostavna smirena gola ljudska tijela.

Prešlo se je u klasicizam t. j. u ponovno oponašanje antiknih arhitektonskih i likovnih oblika, ali ne kao u renesansi 15. i 16. stoljeća u živom zanosu za prirodnijim izražavanjem, već iz zasićenosti baroknim nemirom i pretjeranošću te iz želje za nekom dostojanstvenom i kad što melankoličnom mirnoćom i jednostavnošću, koja je najčešće bila upravo bezizražajna, jer je bila samo modna afektacija, fraza, a ne životni izraz.

Vrlo je zanimljivo da se naročito kod nas na završetku rokokoa (kako se nazivlje kulminacija i posljednja faza baroka), nalazi kipova, koji pokazuju drukčiji, prirodniji i ispravniji razvoj baroknog izražaja.

Barokna odjeća davala je svojim punim, bujnim, skladno razmještenim i lepršavim naborima kipovima neku uzvišenu dostojanstvenost i živost. Kod nekih majstora sredine 18. stoljeća, čiji su se kipovi afektirano previjali i prenemagali u izrazu ganutljivo patetičnog zanosa, prilagođavala se i odjeća tom izrazu proračunanom na vanjski efekt i prelamala se, raskriljivala i skupljala u dekorativno drapirane oblike, koji često vrlo dobro pristaju iskrivljenim izrazima i kretnjama likova.

Iz vremena oko 1770. godine potječu neki kipovi svetaca iz zagrebačke crkve sv. Marije na Dolcu, koje je izradio slovenski umjetnik Franjo Rottman, a stilski su srodna tim djelima dva kipa apostola, što se nalaze u Hrvatskom državnom muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu, a potječu iz kapele starog grada u Samoboru. Rottman i nepoznati majstor spomenutih dvaju apostola preobrazili su barokni sistem usklađivanja draperije sa izrazom i kretnjom lika, time što su u prvome redu umjesto afektirane patetike dali svojim likovima realističan a uz to diskretno i skladno stiliziran izraz iskrene intenzivne čuvstvenosti, a zatim su odjeću tako uskladili sa samim likom da njeni nabori budu tumačem osjećaja.

Kip sv. Petra iz Samobora prikazuje apostola kako gleda u nebo kao da traži spoj sa Bogom, odgovor na neka pitanja, koja mu muče dušu. O tom nam govori ne samo njegovo zabrinuto, izmučeno lice, nego i uzdignuta lijeva ruka i raskriljeni plašt, koji daje dojam kao da se otvorila Petrova duša. Lelijanje i talasanje nabora haljine prikazuje nam uznemirenost njegove duše, koja kulminira u velikom drhtavom plamsaju plašta desno.

Sasvim drukčiji je lik sv. Pavla, koji razmišlja o velikim istinama Kristove nauke. Glava apostolova i knjiga, koju drži u desnoj ruci, zajedno su malo koso i usporedno postavljene, pa je tako dobivena fina povezanost glave sa knjigom, koja nadahnjuje lik njegovim posebnim životom. Smirenoj sabranosti i misaonom izrazu njegova lica divno odgovaraju nabori plašta, koji s obje strane konvergiraju prema sredini lika, a zatim padaju jednomjernom i skladnom krivuljom u nabore donje haljine.

Nepoznatog majstora ovih dvaju kipova svakako valja smatrati uz Rottmana jednim od najznačajnijih umjetnika tog vremena kod nas.

Zanimljivo je, da i Meštrović, kao i neki drugi suvremeni umjetnici, izgrađuje svoje likove po sasvim srodnim principima izražajnosti oblika i linija samih za sebe, koji u kiparstvu, drukčije nego u prirodi, ali jednako kao tonovi i melodije u muzici, govore osebujnim govorom o duševnim doživljajima čovjekovim. Prema tome, oni neobični, neprirodni, ekspresionistički oblici Meštrovićevih djela bili su pripravljeni u hrvatskoj umjetnosti od starih naših majstora još u doba posljednjih decenija 18. stoljeća kao novi slobodni izraz potpuno svojstven kiparskoj umjetnosti i pun beskrajnih mogućnosti razvoja.

Jednako tako su Bobićeva nastojanja oko što neposrednijeg, što spontanijeg i svježijeg slikarskog izražaja također dragocjena tradicija, koja pokazuje da današnji napori naših umjetnika nisu tek novotarije, koje se oponašaju po inozemnim uzorima, po modi, nego da ti slikarski problemi niču iz baštine razvoja svjetskog likovnog stvaranja i traže svoje riješenje: puni intenzitet posebnog slikarskog izraza.

Umjetnost 19. i 20. stoljeća.

Prije nego je evropska umjetnost sazrela bila do tako slobodnog, spontanog i osebujnog poimanja i izražavanja umjetničkih doživljaja, morala je proći kroz nekoliko bezizlaznih faza, koje su se sve odrazile i u hrvatskoj umjetnosti.

Početkom 19. stoljeća vidimo na hrvatskim crkvama i svjetovnim građevinama značajke novog klasicizma, antikne motive spojene sa baroknom baštinom. Tako na krasnoj crkvi u Pregradi izvedenoj 1818. godine, koja je po veličini među prvima u Hrvatskoj, pa na odprilike istodobnoj crkvi u Novoj Gradiški.

Za vrijeme klasicističko-bidermajerskog stila 1830.—1860. godine značajni su mnogi radovi graditelja Bartolomeja Felbingera, profane zgrade, koje daju otmjeni i skladni izgled zagrebačkom gornjem gradu.

Nakon oponašanja klasičnih uzora prešlo se na sredovječne romaničke i gotičke, pa su po hrvatskim selima i gradovima nikle mnogobrojne pseudoromaničke crkve, među kojima se ističe naročito đakovačka katedrala (arhitekti Roesner i Schmidt).

Romantično obožavanje srednjeg vijeka skrivilo je i loše restauracije nekih zanimljivih i vrijednih hrvatskih spomenika. Tako je stari zagorski dvorac Trakošćan sasvim proizvoljno pregrađen u pseudo-sredovječnom ruhu sa šiljastim gotičkim prozorima, zupčastim sljemenima, strijelnicama i t. d.

Spomenuto je koliko je stradala zagrebačka katedrala od regotizacije Hermana Bolléa, graditelja iz Kölna, a takva je sudbina zadesila i mnoge druge pokrajinske crkve, koje su došle pod njegovu ruku.

Zbog potpune nemoći originalnog stvaranja, koja je vladala po čitavoj Evropi 19. stoljeća, moralo je proći još i doba oponašanja renesansnog stila te baroknog, o čemu svjedoče i neke zagrebačke građevine: palača Hrvatske akademije i Državno kazalište.

Napokon je podkraj stoljeća buknula reakcija protiv slijepog ponavljanja i preinačivanja uzoraka, te se rodila želja za sasvim osebujnim novim oblicima. Dakako da je ta silovita želja skrivila i mnoge pretjeranosti i prenemaganja, kako vidimo na primjer na secesionističkoj zgradi zagrebačke Sveučilišne knjižnice sa vrlo neobičnim i skroz nepraktičnim prozorima te patetičnim relijefima.

Tek kasnije, pod uplivom suvremenih načela o jednostavnosti i svrsishodnosti arhitekture, nastala su mnogobrojna izvrsna i napredna djela, što su ih izveli hrvatski arhitekti: Schön, Ehrlich, Kovačić, Ibler, Strižić, Zemljak, Planić, Denzler, Neidhardt, Horvat, Kauzlarić, Vichra, Weissmann, Pičman i drugi, o kojima će buduće generacije morati izreći svoj sud.

Jednako je i kiparstvo i slikarstvo Hrvatske prolazilo tokom 19. stoljeća tešku krizu, koja je tek podkraj stoljeća prestala.

Nekoliko jačih ličnosti: slikari Mašić, Bukovac, Crnčić, Vidović, Čikoš - Sessia, Kovačević i Šenoa, pa kipari Rendić, Valdec, Frangeš i Kerdić stvorili su podkraj 19. i početkom 20. stoljeća osnove, na kojima se je razvila umjetnost nove generacije, u kojoj dominiraju među kiparima Meštrović, Augustinčić, Kršinić i Radauš, a među slikarima Račić, Kraljević, Becić, Krizman, Rački, Babić, Miše, Kljaković, Plančić, Uzelac, Gecan, Trepše, Tartaglia, Hegedušić, Šohaj i čitava legija sposobnih vrijednih mlađih talenata, koji jamče, da će se i u budućnosti nastaviti svijetle tradicije hrvatske umjetnosti.

*

Kod sastavljanja ovog pregleda hrvatske umjetnosti poslužio sam se ponajviše bogatom građom, koju su skupili u svojim publikacijama i u arhivima ustanova, koje vode: prof. Đuro Szabo i dr. Ljubo Karaman, konzervatori Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, dr. Artur Schneider, profesor povijesti umjetnosti Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu i upravitelj Fotoarhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, prof. Vladimir Tkalčić, upravitelj Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, te dr. Cvito Fisković, asistent konzervatora, suradnik dr. Karamana, dr. Franjo Buntak, kustos gradskog muzeja u Zagrebu i suradnik prof. Szabe, te prof. Željko Jiroušek, asistent sveučilišta, suradnik dr. Artura Schneidera. — Građu o bosanskim umjetničkim spomenicima sabirao je i objelodanjivao ponajviše dr. Čiro Truhelka, ravnatelj Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu u m.

Najtoplije zahvaljujem prof. Gjuri Szabo-u i dru Ljubi Karamanu, što su pregledali i mjestimice popravili te ispravili ovaj moj sastavak prema najnovijim rezultatima svojih istraživanja.

LITERATURA

Karaman Lj., Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb, 1930.
Strzygowski J., Starohrvatska umjetnost, Zagreb, 1927.
Abramić M., Altkroatische Denkmäler u Jugoslavenski turizam, br. 5. i 6., Split, 1929.
Bulić Frane, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz doba narodne hrvatske dinastije, Zagreb, 1888.
Eitelberger R. v. Edelberg, Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler Dalmatiens, Wien, 1884. (Jahrbuch der k. k. Centralkommission, V., 1861, str. 131—312).
Errard Ch., L'art byzantin. II. Torcello et la Dalmatie, Paris.
Folnesics H., Die illuminierten Handschriften in Dalmatien, Leipzig, 1912.
Frey D., Die mittelalterliche Baukunst Dalmatiens, Wien, 1911, u Mitteilungen der Architekten der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, IV, br. 9. i 10.

Iveković Ć. M., Die Entwickelung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien, Wien, 1910.
Iveković Ć. M., Dalmatiens Architektur und Plastik. 320 Tafeln in Lichtdruck. Wien, 1910.
Kowalczyk-Gurlitt, Denkmäler der Kunst in Dalmatien, Berlin, 1910.
Karaman Lj., L'architecture dalmate du haut moyen-âge et Byzance. Bulletin de la Section Historique de l'Academie Roumaine, tome XI, 1924, Bucarest.
Monneret de Villard R., L'architettura romanica in Dalmazia, Milano, 1910.
Rivoira G. T., Le origini dell'architettura lombarda, Milano, 1928.
Karaman Lj., Eseji i članci, Zagreb, 1939.
Vasić M., Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. vijeka, Beograd, 1922. (Kritiku i ispravke toga djela iznio je dr. Lj. Karaman u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split, 1922.)
Naš Jadran, Split 1938.
Dalmatien und das österreichische Küstenland, Wien, 1911 (Dvořák, Die Kunst des Mittelalters und der Neuzeit an der österreichischen Küste der Adria. — Strzygowski, Orientalische Kunst in Dalmatien.)
Hauser G., Graditeljstvo, plastika i slikarstvo (u »Dalmacija« iz djela »Österreich-Ungarn in Wort und Bild« svezak »Dalmatien und das Küstenland«, prijevod s njemačkog, Split, 1892.
Starohrvatska prosvjeta I.—VIII. 1895. ss., nova serija I., 1927.
Bullettino di archeologia e storia dalmata, kasnije Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku I—LI.
Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der kk. Zentralkommission für Denkmalpflege in Wien, osobito:
VI, 1912: Mole, Urkunden und Regesten zur Geschichte der dalmatinischen Kunst aus dem Notariatsarchiv von Sebenico.
VII, 1913: Frey-Mole, Der Dom von Sebenico und sein Baumeister Giorgio Orsini.
VIII, 1914, Folnesics, Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrhunderts in Dalmatien.
1917: Kovač, Nikolaus Ragusinus und seine Zeit.
Rački F., Umjetnost i umjetni obrt Hrvatske prije XII. stoljeća. Rad jugoslavenske akademije, sv. 116, str. 175—229.
Karaman Lj., Starohrvatsko groblje na »Majdanu« kod Solina. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split, sv. LI, 1930/1934.
Karaman Lj., Portal majstora Radovana u Trogiru. Rad jugosl. ak., sv. 262, umjetničkog razreda 3, Zagreb, 1938.
Fisković C., Nekoliko neobjelodanjenih romaničkih skulptura u Splitu. Hoffillerov zbornik, Zagreb, 1940, str. 443—452.
Fisković C., Drvena skulptura gotičkoga stila u Splitu. Split. 1940.
Fisković C., Korčulanska katedrala. Split. 1937.
Karaman Lj., Umjetnost u Dalmaciji XV. i XVI. vijeka, Zagreb, 1933.
Schneider A., Izvještaji o popisivanju, proučavanju i fotografiranju umjetničkih spomenika u Hrvatskoj i Dalmaciji. Ljetopis jugosl. akad. sv. 46, 47, 49 i 50.
Schneider A., Umjetnici rodom iz Dalmacije i Hrv. Primorja, koji su djelovali u tuđini. Naš Jadran, Split, 1938., str. 53—61.
Szabo Gj., Pregled crkvenog graditeljstva u Hrvatskoj i Slavoniji od gotskoga do današnjeg doba. Katolički list, 1917.
Szabo Gj., O čuvanju starog pokućstva u našim crkvama. Katolički list, 2. III. 1916., str. 103.
Szabo Gj. Umjetnost u našim ladanjskim crkvama. Jeronim. knjižnica, knjiga 332., Zagreb, 1930.

(Isto sa više slika i na boljem papiru u časopisu »Narodna starina« sv. I, str. 23 i s.; III, 244 i s.; VI, 217 i s.; XVII, 145 i s. 154 i s.).
Szabo Gj., Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj. Vjesnik hrv. arh. dr., IX, str. 201—209.
Szabo Gj., Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije. Vjesnik h. a. d. XI, str. 40 ss.
Szabo Gj., Spomenici kotareva: Klanjec i Pregrada, 1912; Krapina i Zlatar, 1914; Ivanec, 1919. Posebni otisci iz Vjesnika h. a. d., Zagreb, nove serije sv. XII, XIII i XIV.
Szabo Gj., Spomenici starije sredovječne arhitekture u Hrvatskoj i Slavoniji. Šišićev zbornik, Zagreb, 1929, str. 549—553.
Szabo Gj., Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1920.
Szabo Gj., Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, Zagreb, 1929. (Narodna starina sv. XIX, str. 65 ss.)
Kukuljević Sakcinski I., Prvostolna crkva zagrebačka, Zagreb, 1856.
Tkalčić I., Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada, Zagreb, 1885.
Horvat R., Zagrebačka katedrala. Almanah »Hrvatska Prošlost«, sv. I., Zagreb, 1940.
Barle J., Povjest župa i crkva zagrebačkih, sv. I (sv. Marko), sv. II (sv. Ivan), Zagreb, 1896.
Tkalčić I., Cistercitski samostan u Topuskom, Zagreb, 1897. (Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. II. str. 110—129.
Kukuljević Sakcinski I., Slovnik umjetnika jugoslavenskih, Zagreb, 1858.
Jiroušek Ž., Nađen jedan od najstarijih srednjevjekovnih plastičkih spomenika staroga Zagreba. (Relijef sv. Pavla iz zgb. katedrale). Jutarnji list, Zagreb, 19. III. 1939., str. 10.
Jiroušek Ž., Otkrivene stare gotičke freske u zavjetnoj crkvi Majke Božje Gorske u Loboru. Jutarnji List, Zagreb, 15. X. 1939., str. 17.
Jiroušek Ž., Romanika i gotika u Hrvatskoj. Predavanja održana u veljači 1939. u Zagrebu na izložbi Pola vijeka Hrvatske umjetnosti i u Pučkom sveučilištu. Prikaze o tom vidi: Jutarnji list, Zagreb, 4., 14. i 18. II. 1939.
Jiroušek Ž., Historijsko-umjetnički spomenici kraljevine Jugoslavije (srednjega i novoga vijeka). Almanah kraljevine Jugoslavije. Priručna biblioteka, sv. 7., Zagreb, 1938., str. 12—34.
Jiroušek Ž., Bernardo Bobić, hrvatski slikar baroka. Jutarnji list, Zagreb, 3. I. 1939., str. 17.
Jiroušek Ž., Dekoracija unutrašnjosti crkve sv. Katarine u Zagrebu. Jutarnji list, Zagreb, 28. VI. 1936., str. 17.
Jiroušek Ž., Francesco Robba. Jutarnji list, Zagreb, 27. III. 1937., str. 4.
Jiroušek Ž., Kiparska djela iz stare zagrebačke katedrale. Jutarnji list, Zagreb, 24. XII. 1939., str. 13.
Hoffiller V., Radnje ljubljanskoga kipara Franje Robbe u Zagrebu. Vjesnik hrv. arh. dr., Zagreb, nove serije sv. XIV, str. 205.
Horvat R., Sv. Ksaver u Zagrebu, Zagreb, 1925.
Horvat R., Juraj Branjug. Obzor, Zagreb, 3. VIII. 1939. str. 1—2.
Horvat R., Slavonija. Povjesne rasprave i crtice. I. Zagreb, 1936.
Bojničić I., Antipendij stolne crkve zagrebačke. Vjesnik arheološkog društva, Zagreb, nove serije sv. III., str. 30. i s.
Laszowski E., Srebreni antependij zagrebačke stolne crkve. Stari i novi Zagreb, svezak I., snopić 2., str. 34—37.
Buntak F., Župna crkva sv. Marije u Zagrebu. Vjesnik hrv. arh. dr., Zagreb, nove serije sv. XVII, 1936., str. 37—110.
Babić Lj., Umjetnost kod Hrvata u 19. stoljeću, Zagreb, 1934.
Truhelka Ć., Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Sarajevo, 1914.

Truhelka Ć., Naši gradovi (Bosne i Hercegovine). Sarajevo, 1904.
Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1889. i s.
Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina, 1893 i s.
Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Kunst und historische Denkmale. Wien, 1856—1918.
Narodna starina, Zagreb, 1922. i s.
Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb, 1879—1892. Nova serija, od 1895. dalje.
Mąl J., Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih, Ljubljana, 1924.
Kašanin M., L'art yougoslave des origines à nos jours. Beograd, 1939.

Neobjelodanjeno i objelodanjeno gradivo o hrvatskim uljudbeno-povjesnim i umjetničkim spomenicima čuva se u pismohranama Konzervatorskog zavoda i Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, koje se obje ustanove nalaze na Trgu I (Sveučilištnom) br. 10, te u fotoarhivu Umjetničkog razreda Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zrinjski trg br. 11.

Ako bi tkogod saznao, da se kakva hrvatska starina nalazi u opasnosti da propadne, neka izvoli o tom obavijestiti Konzervatorski zavod, koji u zajednici sa spomenutim muzejem raspolaže tehničkim napravama i sredstvima za sačuvanje spomenika.

Iste ustanove rado će svakome dati obavijesti i upute o svim pitanjima proučavanja i čuvanja hrvatskih umjetničkih i uljudbeno-povijestnih spomenika.

Zlatar u 18. vijeku

Napisao prof. dr. **Rudolf Horvat.**

Nekada je u Zlataru bila samo kapela, koja je spadala pod župnu crkvu sv. Martina u Martinšćini ispod tvrđe Oštrca. Kako se župa protezala daleko na jug, gdje su joj pripadala također sela Brestovec i Lovrečan, molio je župnik Ivan Gudak već g. 1666., da se sjedište župe premjesti iz Martinšćine u sredinu župe. Tada se držalo, da bi sjedište župe najpovoljnije bilo u Zlataru, jer su toj župi pripadala i neka sela pod gorom Ivančicom, koja danas pripadaju župama u Loboru i Belcu. I doista je sjedište župe oko g. 1671. preneseno iz Martinšćine u Zlatar.

Sredinom 18. vijeka počelo se u Zlataru raditi o gradnji nove župne crkve. Tada je župnikom bio Juraj Bišćan, koji je započeo gradnju svetišta. Bišćanov je posao nastavio župnik Nikola Tomić. Kad je Tomić umro, naslijedio ga je Andrija Pius, koji je u Beču svršio filozofiju, a u Rimu teologiju. Premda je Pius imao tek 25 godina, uveden je u Zlataru 26. svibnja 1754. za župnika, jer su ga preporučili tadašnji kolatori zlatarske župe, poimence: Franjo Antun pl. Praskač, Matija pl. Augustić, Petar pl. Jelačić, Ana Marija pl. Zemljak udova Šimunčić, Mijo pl. Husinec, te Ivan i Veronika pl. Augustić.

Novi je župnik nastavio gradnju župne crkve, kako razabiremo iz izvještaja kanonske vizitacije, koja je u zlatarskoj

župi obavljena 3. rujna 1754. Izvještaj izrično kaže: Tabernakul (svetohranište) nalazi se na oltaru sv. Križa, jer je upravo podignuto, ali još nije posve dovršeno svetište, nad kojim je krov pokriven crijepom. Sa strane epistole nalazi se sakristija, koja je dosta prostrana, ali još nije dovršena. Kraj sakristije podignuta je u novije doba kapela, koja još nema krova. Kako je stara sakristija već porušena, privremeno je u samoj crkvi smješten ormar, u kojemu se čuva crkveno ruho, dok se crkveno posuđe čuva u župnom dvoru. Tamo je i krasna svilena kazula sa zlatnim resama, koju je g. 1734. darovao zagrebački biskup Juraj Branjug. Stara crkva i toranj imaju dobar krov. Naprotiv je kraj crkve bilo groblje prije zidom ograđeno, dok je sada otvoreno s tri strane. Kad je naime župniku Bišćanu ponestalo kamenja za gradnju svetišta, dao je rušiti kameni zid oko groblja, koji će trebati ponovno graditi, kada se dovrši gradnja župne crkve.

Prigodom knonske vizitacije, koja je u Zlataru obavljena 21. lipnja 1758., bilo je već posve dovršeno svetište župne crkve. U svetištu se nalazio nov oltar, što ga je svojim troškom podigao Franjo pl. Praskač na čast bl. djevice Marije. Oltar su izradili stolar i kipar veoma lijepo, ali još nije bio bojadisan i pozlaćen. U tabernakulu (svetohraništu) tog oltara čuva se presveto otajstvo. Svetište je popločeno rezanim kamenom.

Obnovu je župne crkve nastavio s velikim marom novi zlatarski župnik Matija Lončarić, koji je g. 1756. naslijedio župnika Andriju Piusa. Lončarić bijaše rodom iz Karlovca, a u Zagrebu je izučio gimnaziju, filozofiju i moralku, te je bio g. 1744. zaređen za svećenika. Teodora grofica Petaczy, udovica Aleksandra grofa Keglevića, predložila je Lončarića za župnika u Zlataru. Kako se njenom prijedlogu priključiše i drugi plemići, koji su uz obitelj Keglević vršili pravo kolature u župi zlatarskoj, potvrdio ga je kanonik Juraj Rees, generalni vikar zagrebačkoga biskupa Franje Thauszyja. Zato je Mijo Gradečak, župnik iz Mača, uveo Lončarića 15. kolovoza 1756. u službu župnika zlatarskog.

Lončarić je odmah počeo graditi zidove za tijelo (t. zv. lađu) župne crkve u Zlataru. Ovi su zidovi do 21. lipnja 1758. bili već podignuti i crkva pokrita. Dotle je već bio izgrađen i veći dio crkvenoga svoda. U sredini zida sa strane sv. evanđelja gradila se kapela sv. Fabijana i Sebastijana, koja jošte nema ni krova ni svoda. Nova je sakristija 21. lipnja 1758. bila već posve dovršena. Ona je lijepa, svijetla i dosta prostrana; ima svod i 3 prozora, od kojih 2 gledaju prema jugu, a jedan prema istoku. U sakristiji se čuvaju sveto ulje i voda za krst, jer je prijašnji baptisterij napušten, kada su počeli graditi crkvu. Osim starog ormara, u kojemu se čuvaju kaleži i drugo crkveno posuđe, nalazi se u sakristiji nov ormar, što ga je

dao napraviti župnik Lončarić. Crkva je privremeno pokrita jednostavnim daskama, a toranj, u koji se nije diralo, ima stari svoj dobar krov.

Župniku je Lončariću pošlo za rukom, da do godine 1762. dovrši gradnju crkve, pa da donekle uredi i njezinu unutarnjost. Zato je zagrebački biskup Thauszy dozvolio, da župnu crkvu u Zlataru posveti Stjepan Pucz, prepošt zagrebačkoga kaptola i posvećeni biskup beogradski. Posveta je obavljena 22. kolovoza 1762. uz velike crkvene svečanosti, kojima su prisustvovali: Juraj Jambreković, kanonik kustos kaptola čazmanskoga i prebendar stolne crkve zagrebačke; zatim P. Jurak, kanonik čazman. kaptola i župnik bistrički; I. Šantić, župnik stubički; J. Markovčić, župnik višnjički; Ivan Dragovanić, župnik mihovljanski i podarhiđakon zagorskog arhiđakonata; Nikola Gorup, župnik krapinski; Nikola Maceković, župnik loborski; Pavao Kunek, župnik belečki; Jakov Agnić, župnik iz Zajezde; Mijo Šipušić, župnik iz Konjščine; Ivan Reich, župnik iz Mača; Zerardo Šandrović i Franjo Jozefović, redovnici Pavlini iz samostana u Lepoglavi; Jakov Klarić, kapelan biskupa Pucza; Josip Sever, kapelan iz Lobora; Mirko Lavrenčić, kapelan iz Mača; Petar Tuškan, kapelan iz Novigrada; Josip Mikulić, domaći kapelan; Franjo Nisal, prebendar stolne crkve u Zagrebu, te Josip grof Keglević i mnogobrojna vlastela zagorska. Biskup je odredio, da se posvetilo župne crkve u Zlataru ima slaviti svake godine prve nedjelje iza rođenja bl. djevice Marije, t. j. iza Male Gospe. Prigodom posvete župne crkve održao je svečanu propovijed Nikola Dolovec, župnik iz Bednje, koji je također došao na tu proslavu.

U Zlataru je prva naredna kanonska vizitacija obavljena 29. studenoga 1768. Tom prigodom izvješćuje kanonik vizitator biskupu Josipu Galjufu, da je župna crkva zidana i nadsvođena, a ukrašena sa 6 oltara. Veliki je oltar podignut na čast bl. djevice Marije u nebo uzete. Drugi je oltar sv. Josipa na zidu crkve sa strane epistole. Treći oltar sv. Fabijana i Sebastijana još nije postavljen, ali će naskoro doći u kapelicu, koja je prigrađena južnomu zidu župne crkve. Četvrti je oltar sv. Blaža posve nov nedavno postavljen blizu kora. Njemu je nasuprot (sučelice) postavljen također posve nov oltar sv. Filipa Nerejskoga. Šesti je oltar sv. Barbare stavljen na crkveni zid sa strane evanđelja sučelice oltaru sv. Josipa. Ovi su oltari podignuti djelomice darom pokojnoga Franje pl. Praskača, a djelomice na trošak Matije pl. Augustića.

Crkva je dobila nove orgulje, koje imaju 2 pedala i 8 registara. Ove je orgulje dala na svoj trošak napraviti Cecilija pl. Cvetanović, udovica pok. Franje pl. Praskača, a preudata Šuić. Župna crkva ima nov i lijep pod i krov. Cijela je crkva brigom i nastojanjem župnika Matije Lončarića dovedena u najbolje

stanje; samo stara propovijedaonica spominje još na prijašnje očajno stanje stare crkve. Kao što ima crkva kapelicu sv. Fabijana i Sebastijana s južne strane, tako će drugu kapelicu dobiti sa sjeverne strane. Tamo je već iskopan temelj za kapelicu, kojoj su već i zidovi izgrađeni 2 hvata visoko, ali dovršenje čeka sretnije doba.

Toranj je zidan i valjano pokriven. U njemu se nalaze 3 stara zvona i nedavno nabavljeno malo Lauretansko zvono. Nijedno od tih zvonova ne odgovara sadašnjoj veličajnosti župne crkve. Oko groblja kraj župne crkve još nije posve dovršena zidana ograda uslijed nemarnosti župljana.

Prigodom kanonske vizitacije, koja je u Zlataru obavljena 22. prosinca 1771., našao je kanonik-vizitator župnu crkvu u najljepšem red. Sa sjeverne je strane već bila dovršena nova kapelica sv. Križa. Oltar je u toj kapelici — kao što i u nasuprotnoj kapelici sv. Fabijana i Sebastijana — bio elegantno bojadisan na zidu. Takve fresko slike dobio je i zid oko glavnog oltara. Na tom je oltaru smješten tabernakul, u kojemu se presveta hostija čuva u srebrnom i pozlaćenom ciboriju. U tabernakulu je također srebrna i pozlaćena monstranca (pokaznica), koja je ukrašena raznim draguljima.

Prigodom kanonske vizitacije, koja je u Zlataru obavljena 20. rujna 1786., ustanovljeno je — među ostalim — i ovo:

Župna crkva bl. djevice Marije u nebo uzete posjeduje 3 oranice, koje obrađuju župljani, podavajući crkvi treći dio priroda. Crkvi pripadaju još 2 zemlje kod potoka Reke. Ove je 2 zemlje nekada posjedovao Josip grof Keglević, a prije nekoliko godina okupirali su ih drugi ljudi, koji ih posjeduju i sada. Crkva ima i dva »gornjaka«, t. j. takva žitelja, koji su na crkvenom zemljištu uredili svoje vinograde. Vinograd Bukovec posjeduje Martin Komuš, a vinograd Hleb obrađuje gornjak Stjepan Hleb. U ime »gornice« podaje crkvi Komuš svake godine polovicu vedre mošta, a Hleb 1 vedro mošta, 1 kopuna (t. j. uškopljenoga i utovljenoga pijetla), te u gotovu novcu 7 krajcara.

Župnik Matija Lončarić ima 69 godina. On se rodio u Karlovcu, a u Zagrebu je izučio gimnaziju, filozofiju i moralku. Na prijedlog Teodore grofice Petaczy, udovice Aleksandra grofa Keglevića, predložen je Lončarić g. 1756. za župnika u Zlataru. Kako bijahu s time sporazumni i ostali plemići, koji su vršili pravo kolatora u župi zlatarskoj, potvrdio ga je za župnika zagrebački kanonik Juraj Rees, generalni vikar zagrebačkoga biskupa Franje Thauszyja. Nato je Mihalj Gradečak, župnik iz Mača, dobio zadaću, da Matiju Lončarića uvede u službu župnika zlatarskoga, što je i učinio 15. kolovoza 1756.

Kao zlatarski župnik imao je Matija Lončarić četiri vrste dohodaka, poimence: od zemljišta, od štolarine, od lukna i od kmetova svojih.

Sam je župnik u svojoj režiji obrađivao oranicu, koja je zapremala 9 rali, te koja mu je godimice dala 8 mjerova (vagana) pšenice, 6 mjerova raži, 15 mjerova kukuruza, 6 mjerova prose, 10 mjerova heljde, 5 mjerova zobi, 10 mjerova ječma i 5 mjerova graha. Tada se vagan pšenice u Zlataru prodavao po 90 krajcara, raži po 75, kukuruza po 60, ječma po 75, heljde po 60, zobi po 30, a graha po 75 krajcara. Kako se forinta dijelila tada na 60, a ne na 100 krjcara, dobio je župnik Lončarić g. 1786. za pšenicu 12 forinti, za raž 7 i pol forinti, za kukuruzu 15 forinti, za prosu 6, za heljdu 10, za ječam 12 i pol, za zob 2 i pol, a za grah 6 i četvrt forinti.

Župnik je u Zlataru uživao veliku livadu, koju je u jednom danu moglo pokositi 30 kosaca. Ta je livada župniku godimice dala 30 srednjih vozova sijena, što je g. 1786. vrijedilo 37 forinti. Župniku je pripadao velik vinograd, koji su u jednom danu mogla okopati 34 kopača. Srednja je berba toga vinograda iznosila 22 vedre vina, što je po 90 krajcara vrijedilo 33 forinta. Nadalje su župniku pripadala 2 vrta i 1 pašnjak, od čega je godimice imao koristi 8 i pol forinti. Župnik je još imao 2 zemlje i 2 livade, što je dao iz dijela obrađivati drugim ljudima. Ovi su morali župniku davati treći dio priroda, što je godimice vrijedilo 8 i četvrt forinti. Župniku je osim župnoga dvora pripadala još neka kuća na župnom pašnjaku. On je tu kuću iznajmio, te je godimice u ime stanarine dobivao 90 krajcara.

Poput ostale vlastele u Zagorju imao je i zlatarski župnik 12 kmetova. Ovi su morali župniku besplatno podavati težake, s kojima je župnik obrađivao oranicu, vinograd, vrt i livadu. Kmetovi su obavljali i sve službe u župnom dvoru. Mjesto podavanja raznih plodina sa svojih zemljišta plaćali su kmetovi (svi zajedno) župniku 34 forinta i 37 krajcara svake godine.

Za vjenčanje i ozove plaćalo se u ime štolarine 28 krajcara, što je župniku donašalo godimice poprečno 12 forinti i 4 krajcara. Kada mladenka prvi put iza vjenčanja dođe u župnu crkvu, plaća 1 i pol krajcara župniku, koji ju odvede k oltaru i tamo izmoli propisanu molitvu. Isto toliko plaća i žena, kada prvi put iza poroda dolazi u crkvu. Takva su »vpelavanja« župniku g. 1786. donijela 2 forinta i 5 krajcara. Za sprovod djeteta plaćalo se župniku 30 krajcara, za sprovod mladića ili djevojke 45 krajcara, a za sprovod odrasloga čovjeka ili žene 1 forint. Ako je župnik dočekao sprovod samo kod vrata od groblja, te je obavio propisane molitve i crkveni obred, onda mu je pripadalo samo 9 krajcara. Poprečno su sprovodi župniku donosili godimice 34 forinta i 46 krajcara, krštenja 15 forinti, a uskrsne ispovijedi i posljednje pomasti 40 forinti.

U pogledu podavanja lukna bijahu župljani zlatarske župe podijeljeni u 4 grupe. Prvu su grupu činili žitelji Zlatara, Borkovca, Ratkovca, Korenova i Veleškovca. Iz tih je mjesta župnik zlatarski u ime lukna godimice dobivao 10 vagana pšenice, 15 vagana prose, 28 kopuna, 20 svinjskih (sušenih) noga, 22 sira i 20 hljebova, a povrh toga od svake kuće 3 krajcara u novcu, te od 4 kuće po 4 težaka. Tako dobivena pšenica je g. 1786. vrijedila 15 forinti i 45 krajcara, prosa 15 forinti, kopuni 4 forinta i 4 krajcara (1 kopun 9 krajcara), svinjske noge 30 krajcara, sirovi 1 forint i 6 krajcara, hljebovi 20 krajcara, a težaci 36 krajcara. Župnik je dobio u gotovu novcu 3 forinta. (Sir se prodavao po 3 krajcara, hljeb po 1 krajcar, svinjska noga po 1 i pol krajcara, a težak je stajao 2 i četvrt krajcara na dan.)

Drugu su grupu činili žitelji iz Lovrečana, Brestovca i Grančara. Iz ovih je sela župnik zlatarski godimice dobivao u ime lukna 10 vagana pšenice, 10 i pol vagana prose, 4 kopuna, 10 sirova i 10 svinjskih noga, a u gotovu novcu 1 forint i 42 krajcara. Pšenica je vrijedila 15 forinti, prosa 10 forinti i 30 krajcara, kopuni 36 krajcara, a svinjske noge 15 krajcara.

Treću su grupu činili župljani iz Batine (gornje i donje), te iz Brezica, Orvenika (Ervenika), Brlekova, Lipovca i Turnišća.[1] Iz tih je sela zlatarski župnik godimice dobivao 21 vagan pšenice, 25 vagana prose, 4 i pol vagana zobi, 20 kopuna, 21 sir, 21 svinjsku nogu i 21 hljeb, a napose još od 9 kuća po 21 krajcar. Ubrana je pšenica vrijedila 31 i pol forinta, proso 25 forinti, zob 2 forinta i 15 krajcara, kopuni 3 forinta, sirovi 1 forint i 3 krajcara, svinjske noge 31 i pol krajcara, hljebovi 21 krajcar, a u gotovu je novcu župnik dobivao godimice 3 forinta i 9 krajcara.

Četvrtu su grupu činili žitelji iz Repna i Martinšćine.[2] Ova su dva sela župniku zlatarskomu godimice podavala 1 vagan pšenice, 1 vagan prose, 2 svinjske noge, 2 sira, te 26 besplatnih težaka. Dobivena je pšenica vrijedila 1 forint i 30 krajcara, proso 1 forint, svinjske noge 3 krajcara, sir 6 krajcara, a besplatni težaci 58 i polovicu krajcara.

Kad je župnik o Božiću išao blagoslivljati kuće svojih župljana, dobivao bi obično po koji krajcar u gotovu novcu ili povesmo lana. Taj »križec« donašao je župniku poprečno 16 forinti i 6 krajcara na godinu.

Napose je župnik zlatarski imao nešto prihoda od čitanja sv. mise za pokoj duša preminulih. Postojale su i oveće zaklade, od kojih je kamate ubirao župnik pod uvjetom, da svake go-

[1] Sela Brlekovo, Lipovec, Turnišće i Donja Batina spadaju danas pod župu u Konjšćini, a ne u Zlataru.

[2] Selo Repno pripada sada župi u Belcu, a Martinšćina župi u Loboru.

dine odsluži stanovit broj svetih misa za pokoj duša utemeljitelja takvih zaklada (t. zv. altarija). Obično su takav novac posudila susjedna vlastela, koja su onda plaćala 5 postotne kamate. Tako je Juraj pl. Šafarić ostavio 1000 forinti pod uvjetom, da se za pokoj njegove duše svake godine služi 8 svetih misa, od toga 4 u kapeli sv. Jakoba u Batini. Franjo Praskač osnovao je zakladu od 1000 forinti uz uvjet, da se za pokoj njegove duše služi po 1 sveta misa svakoga tjedna, a svečane zadušnice na dan njegove smrti 21. veljače.

Starohrvatsko crkveno graditeljstvo u doba vladara hrvatske narodne krvi

Napisao prof. arh. **Stjepan Podhorski.**

U spomen hiljadugodišnjice Hrvatskoga kraljevstva izdala je godine 1927. »Matica Hrvatska« knjigu Josefa Strzygowskoga o razvitku starohrvatske umjetnosti kao prilog otkriću sjevero-evropske umjetnosti.

U predgovoru piše Strzygowski, da ne kani ovom knjigom ništa drugo postići osim da dokaže mogućnost, koju želi prikazati vrijednom daljnjega istraživanja, premda je ta mogućnost tako nova, da se već unaprijed ne smije nadati, da će o njoj moći svakoga uvjeriti.

Svi pisci, koji su se bavili starohrvatskim spomenicima, predviđali su tu jedinu mogućnost, da bi se ovdje moglo raditi ne o rimskim, bizantinskim ili dapače o langobardskim utjecajima, nego prije svega o slavenskom značaju i njegovim osnovima. Strzygowski je osim toga vezao taj svoj studij kao prilog sjevero-evropskoj umjetnosti, jer je posve jasno, da su Slaveni karakteristiku svoga stvaranja ponijeli sa sjevera na jug, u čemu ih nije smetao drugi način života. Tako stvarno postoje i danas veze — ne samo jezične, već i likovne, — između svih slavenskih plemena, u koliko nisu pala pod posvemašnji upliv stranih neslavenskih elemenata.

Istina je, da je teško uvjeriti današnji tako zvani »moderni svijet« o vrijednosti proučavanja nečega, što je pred hiljadu godina postojalo, a još je teže stvoriti uvjerenje i mogućnost stvaranja na prošlosti u vrijeme, kada je nacijonalni i plemenski osjećaj uslijed raznih političkih utjecaja znatno pokoleban.

K tomu treba pripisati znatan napredak moderne tehnike, koja stoji u tolikoj opreci sa prošlošću, da osim nepokolebivih prirodnih zakona smatra sve natražnjaštvom, što stoji na putu ostvarenju neke internacijonalne svjetske kulture.

Ipak se u revoluciji toga brzoga življenja i stvaranja opaža dosta jaka površnost, koja se želi prikazati svijetu kao ispravno shvaćanje i proživljavanje sadašnjice, jer po mišljenju modernista ne treba da postoje kakove trajne vrednote, kada je sve i onako prije ili kasnije osuđeno na propast.

Ova se površnost jače prikazala u likovnom i vremenskom umjetničkom stvaranju na početku 20. stoljeća; a nakon prvoga svjetskoga rata stvorena je na temeljima umnog i materijalnog osiromašenja kao i potpune iscrpljenosti s težnjom za nečim novim, posve neovisnim od stoljetne svjetske civilizacije.

Ta posljeratna nesređena kulturna nastojanja počela su blijediti i popuštati. Veliki narodi ponovno se vraćaju staroj tradiciji. Današnje evropejsko previranje imat će fundamentalnu posljedicu, da će ne samo veliki već i mali narodi grozničavo čuvati svoju individualnost; a to je moguće jedino tako, da se kulturni zadaci u budućnosti rješavaju na izgrađenoj prošlosti, po kojoj je ostalo uščuvano tradicijonalno narodno obilježje.

Tisućljetne umne tekovine obilježene su u ukupnoj narodnoj povijesti graditeljstvom. I nema povjesnice, koja ne bi polagala osobitu važnost ovoj grani likovne umjetnosti, koju usredotočuje prirodni poziv čovjeka, da time iznese sva svoja duhovna naprezanja u vjerskim, ekonomskim i ostalim životnim problemima. Graditeljstvo pripada prošlosti i budućnosti; ono se izgrađuje u narodnoj slobodi i u ropstvu poput vesele i tugaljive pjesme. Graditeljstvo je glazba materije, iz koje je stvoreno.

Proučavanje starohrvatskoga graditeljstva i rješavanje toga važnog zadatka sa ciljem stvaranja neke renesanse starinskih oblika hrvatskog likovnog shvaćanja treba da nas povede na nove putove, jer današnjica traži od svih hrvatskih kulturnih radnika, da u likovnom i vremenskom stvaranju prinesu na oltar domovine svjedočanstva, da Hrvati nisu svoju vjekovnu slavensku kulturu podložili neslavenskoj stranoj civilizaciji.

Od kolike je važnosti proučavanje stare hrvatske graditeljske umjetnosti i od kolikog je značenja i potrebe, neka nam svima služi dokaz, da »Matica Hrvatska« nije ostala kod knjige Josefa Strzygowskoga, već je malo zatim izdala novu knjigu pod naslovom »Iz hrvatske prošlosti«, koju je napisao naš najbolji poznavaoc starohrvatskoga graditeljstva dr. Ljubo Karaman. U toj su knjizi stvarno bez isticanja tolikih stranih mišljenja prikazani starohrvatski spomenici u Dalmaciji, gdje su oni nastali i gdje još danas — u cijelosti ili djelomično — postoje.

Proučavanje stare hrvatske kulture životna je potreba svih nas Hrvata, jer smo baš sada pozvani, da se uživimo u život i običaje naroda, koji je ostao dosljedan svoje starine.

Tuđinska pesnica nakon propasti vladara narodne krvi — priznanjem hrvatsko-ugarskih kraljeva od Arpadovaca do Habsburgovaca — stezala je svaki samostalni kulturni nastup Hrvata ili ga je dozvolila u takovoj mjeri, koj nije spomena vrijedna. Uza sva priznanja, koja Josef Strzygowski odaje Hrvatima u svom djelu »Stara hrvatska umjetnost«, dobro nam je poznato, da Strzygowski nije bio uvijek toga mišljenja, koje je izrekao godine 1927. Njemu se je — moguće i nehotice prema prvašnjem mišljenju — ispoljila stara misao na strani 34. te knjige, gdje navađa, da je staru hrvatsku umjetnost našao već gotovu u Aziji kod Sassanida.[1]

Strzygowskomu ne možemo doslovno zamjeriti takav ispad, jer što na svijetu sve nije slično? Ali da je on bio arhitekt, bio bi bezuvjetno drugoga mišljenja. Ono, što je Strzygowski našao sličnim ili gotovim kod Sassanida i Hrvata, spada posve na drugu stranu sekundarne konstruktivne vrijednosti, koju su usvojili svi narodi romanskoga vremena, pa i Hrvati, što ćemo međutim nastojati kasnije razložiti. Za sada ćemo samo toliko napomenuti, da treba u arhitekturi znati razlikovati sporednu konstrukciju od stilske konstrukcije, koja stvara oblik, a po tom i sam stil.

Slobodni smo spomenuti, da nije zadaća ovoga našeg kratkog studija izvlačenje korjena o postanku starohrvatskoga graditeljstva u potankostima. Nastojat ćemo razložiti tehnički pojam stila i njegovu izgradnju, kod čega ćemo se u kratko osvrnuti na vrlo slične građevine Germana i ostalih narodnosti romanske stilske epohe, da bi mogli ustanoviti sistem takovih gradnja u srednjem vijeku, pa time pokazati, da su starohrvatski — imenito crkveni — spomenici u sistemu svoje izgradnje posve samostalni.

Kako nastaje zapravo stil ili hrvatski rečeno slog?

Ako bilo kakovo gradivo — kamen, drvo ili umjetno kamenje — statički slažemo, to jest njime nešto izgrađujemo, i to na stanovitom određenom prostoru, to će se tom izgradnjom stvarati sam po sebi neki stanoviti oblik. Taj oblik mora biti

[1] Josepf Geschichte der Baukunst I.

Perzijci povlače svoju kulturu od 1100. god. prije Krista. Kiro je god. 538. pr. Krista utemeljio perzijsko kraljevstvo, a 330. god. pr. Krista je Perziju anektirao Aleksander Veliki. Godine 226. poslije Krista uzdiže se na razvalinama Perzije gospodstvo Sassanida, koje god. 641. po Kristu predobije Islam. Religija Perzijaca i Sassanida sastojala se je u obožavanju vatre (Zoroaster), u čijoj sredini je stajao Ormuzd, vladar carstva svijetla.

Sassanidi kao Novoperzijci osnovali su svoju građevnu umjetnost prema staroperzijskim formama, no poznavajući već elemente rimskoga klasicizma, imenito šiljastih i eliptičnih lukova, ispoljuje se iz te stilske mješavine začetak maurske umjetnosti, koja uz staru perzijske dekoraciju djeluje upravo fantastički, te koju je Islam doslovno primio.

statički određen, što znači: on mora biti konstruktivan, da može opstojati. Iz toga logično slijedi, da je konstrukcija stvorila oblik, koji zovemo slogom. Prema tomu je sama čista konstrukcija slog, pa joj nisu potrebni nikakovi ukrasi ni dekoracije. Konstrukcija može biti različita. Ona je ovisna o statičkom načinu slaganja i vezanja gradiva nad određenim tlocrtom, nad kojim se izgrađuje. Prema tomu izgradnjom raznih konstrukcija nastaju i razni oblici, a time i razni slogovi. Konstrukcije su se razvijale i dotjerivale tečajem čitavih stoljeća. Svaki pronalazak nove konstrukcije dao je nove oblike, koji bi se održali dotle, dok nije iz postojeće konstrukcije uslijedila nova, koja je doduše izmijenila način likovnog stvaranja, ali je sačuvala tradicijonalni razvitak iz postojećega i kontinuitet sa prošlošću.

Temeljni cilj konstrukcija svih vijekova bio je u graditeljstvu određen načinom nošenja stropova, koji su mogli biti ravni ili zaobljeni. Građevine bez stropova bile su nekada i danas smatrane ogradama poput grčkih i rimskih kazališta, stadiona i cirkusa.

Grčko i rimsko graditeljstvo postavilo je zasade građevne umjetnosti horizontalnoga sistema, koji je sistem preuzet od staroga Egipta, čija kultura na obalama Nila seže do 4000 godina prije Krista. Klasične su norme preuzimali jedni narodi od drugih, a obrađivali su ih na svoj način u svim promjenama slogova, pri čemu jedni te isti slogovi postaju kod raznih naroda različiti u razmjerju i potankostima.

Prednavedenim smo razlaganjem objasnili pojam i stvaranje oblika odnosno sloga. Time će nam biti laglje shvatiti razvitak slogova uopće, te njihovu sličnost obzirom na plemensku pripadnost pojedinih naroda, pa tako i Hrvata.

Značajna duhovna razlika u shvaćanju i stvaranju oblika čini za čudo plemensku razliku između pojedinih naroda. Taj likovni osjećaj je toliko radikalan, da postaje često posve nepristupačan elementima izričnog duševnog naziranja.

Slavenska je duša blaga i obla, kao da potiče iz kruga i da se njemu vraća. Ova oblina kruga i kugle istančana je kod Slavena samo u onom smjeru, čija je izvodnica krug u romansko-bizantinskom oblikovanju. Nemojmo se stoga čuditi, što gotika ni u najblažoj svojoj formi nije mogla prodrijeti među Slavenima; ako im je slučajno nametnuta, oni ju ni danas ne podnose.

Germanski su narodi pristupačni poligonalnoj i strogoj stilizaciji viteške gotike i njemačke renesanse, dok su latinski narodi poprimili doduše sve stilske odlike, ali su ostali redovito u odmjerenim razmjerima rimskoga klasicizma.

To nam svjedočanstvo mogu objasniti katedrale u Kölnu, Milanu i Parizu, te bezbrojne građevine u Španjolskoj.

Kao kod svih Slavena, tako i kod nas Hrvata prevladavaju kružni oblici u konstrukciji i stilizaciji narodnih ukrasa. Isto takove su i prve građevine kružnog tlocrta, dok poligonalni sistem dolazi izmjenice sa kružnim rjeđe u tlocrtnom sastavu, a više u dekorativnom, što donekle podsjeća na sjevero-italske ravenske oblike. Starohrvatsko graditeljstvo, koje se počima razvijati za vladara hrvatske narodne krvi od 7. do 10. stoljeća, pripada sakralnim gradnjama. To su manje ili veće crkvice, krstionice i slične gradnje za vjerske potrebe hrvatskog naroda.

Staro hrvatsko crkveno graditeljstvo počima u vrijeme romanskoga likovnog stvaranja, koje nastaje pod uplivom rimskoga carstva njemačkog naroda. Kako je ovo carstvo bilo vezano sa zapadno-rimskim teritorijem, dobio je taj novi umjetnički smjer svoje »romansko« ime.

Romanska arhitektura i sav kulturni poredak romanskoga vremena ide za istinskom spoznajom pravoga značenja kršćanske religije. Time nastoji potpuno prekinuti sa tradicijom staroga poganskoga Rima. Ove okolnosi imadu za posljedicu, da se u svim stranama — pa tako i u Dalmaciji — izgrađuju mnoge crkve i samostani, koji nisu ostali bez utjecaja i na hrvatsku crkvenu arhitekturu, premda se graditeljstvo kod svih naroda izgrađivalo na svoj način.

Romanski umjetnički smjer dolazi do kulminacije u godinama 950.—1250., a svršava prijelazom u ranogotsku umjetnost, u koje vrijeme vladaju u Hrvatskoj ugarsko-hrvatski kraljevi iz kuće Arpadovaca.

Najstariji spomenici starohrvatskoga crkvenoga graditeljstva imadu ponajviše centralni oblik tlocrta, kojemu je izvodnica krug s jednom ili više kružnih apsida. Često se događa, da je centar tlocrta pravokutan s određenim brojem apsida, kao što je to slučaj sv. Krševana, pa kod sv. Donata na Krku, te sv. Nikole i sv. Križa u Ninu. Tu je sada trebalo prijeći iz četverokuta u okrug, koji je bio na vanjštini izrađen čunjevitim krovom, dok je ponutrica presvođena kubastim ili sličnim svođem.

Za provesti četvorinu u okrug bila je potrebna sporedna nosiva konstrukcija. Taj se zadatak u rimskoj arhitekturi rješavao podsvođem, t. j. s tako zvanim pandantivima. Toga nije više htjelo uporabiti romansko vrijeme, već je poseglo za starijom konstrukcijom, zvanom »Trompe«. Ove su doduše bile već poznate kod Sassanida, ali su te trompe bile na razne načine provedene na svim onim romanskim konstrukcijama, gdje je došlo do prijelaza iz četvorine ili poligona u okrugli dio, jer je to zahtijevao vez kamenite građe.

To je ta spomenuta konstrukcija, koju je našao Strzygowski kod Sassanida u Aziji, kod čega misli, da je našao gotovu starohrvatsku arhitekturu.

Mišljenje Strzygowskoga moglo bi se dosljedno primijeniti maurskom načinu građenja, koje je dosljedno zadržao Islam, samo je od trompa stvorio toliko poznate Stalaktite, koji imadu više dekorativno nego konstruktivno obilježje. Temeljna konstrukcija starohrvatskih crkvica za nošenje kubastog ili bačvastog svoda proizlazi iz često primitivno i nepravilno naloženog tlocrta bez geometrijske pravilnosti. Tako je na pr. crkva sv. Križa u Ninu građena bez određenih protega po neškolovanom majstoru; okrugli zidovi providjeni su za pojačanje lukovima u zidu, a to je temeljna karakteristika romanskih gradnja kod Slavena. Taj je motiv podesan, da bude uporabljen kod moderne izgradnje starohrvatskih oblika. Uz kružni oblik tlocrta nalazimo i većih crkvi basilikanskog tlocrta sa presvođenim — izmjenito bačvastim i kubastim — svođem. Ove vrsti gradnje je crkva sv. Spasa u Cetini i Priko kod Omiša.

Kružni tlocrt, kojim se odlikuju prve starohrvatske crkvene građevine, bio je u romansko vrijeme vrlo običajan kod germanskih naroda. Može se reći, da je identičan sa starohrvatskim, ali je u izgradnji konstrukcije posve različit, jer dekorativna strana vanjštine i ponutrice kod Germana odaje umjetnički izobražene graditelje.

Da bi doveli u sklad sličnost kružnog ili opće zvanoga karolinskog tlocrta starohrvatskoga graditeljstva s takovima u ostalim zemljama, poslužit ćemo se kratkim studijem kružnoga tlocrta kod drugih naroda.

Kružnih i poligonskih tlocrta bilo je već za poganskih vremena u grčkoj i rimskoj klasičnoj umjetnosti. Kod Grka se takav hram zvao »Monopteros«, a bio je u obliku prstena s jednim redom stupova.[2]

Proučavanje građevne umjetnosti kršćanskih kružnih građevina počima u 13. stoljeću, a proteže se na takove gradnje u germanskim zemljama, u kojima kružni tlocrt nije bio običajan prije romanskog vremena. Germani su opravdano nazvali takove građevine poganskim tornjevima (Heidenthürme),[3] jer su im bili poznati samo iz klasičnih vremena. Točnijim istraživanjem došlo se do spoznaje, da su građevine kružnoga ili poligonalnoga tlocrta razvijene u duhu kršćanske zamisli. One su posve različne po konstrukciji od sličnih klasičnih grčkih i rimskih hramova, radi čega zauzimaju posebno mjesto u historiji crkvene umjetnosti, jer je njihovo značenje uvjetovano položajem, razdiobom i svrhom, za koju su građene.

[2] Monopteros nasljedile su daljnje građevno stilske epohe, ali više u profanom svjetovnom, a manje u sakralnom (crkvenom) graditeljstvu. Takav se oblik konstrukcije održao do današnje »moderne«, koja je u Zagrebu stvorila jedan Monopteros na trgu N kao novi umjet. paviljon.

[3] Kunstdenkmalen des Österr. Kaiserstaates, I. 83.

Do arhitektonskoga rješavanja kružnih ili poligonalnih tlocrta dolazili su redovito bogati portali. Ostala vanjština nema dekorativnih odlika. Visoki i strmi krovovi uslijed sjevernačkih klimatskih prilika izgrađeni su kod kružnih tlocrta čunjevitim, a kod poligonalnih piramidalnim oblikom. Kubasti krovovi ne dolaze skoro nikada do izražaja.

Kružnih građevina u crkvenom graditeljstvu imađe raznih veličina prema svrsi, kojoj su imale služiti. Veće su služile kao crkve, dok su manje od 12 do 40 stopa služile preraznim potrebama. Imađe na stotine takovih građevina; no kako nisu do sada sve poznate, a mnoge su srušene, teško bi bilo njihov broj ustanoviti.

Značajne su kršćanske kružne građevine kao grobnice ili kripte. One stoje na grobištima i sačinjavaju integralni dio ovoga crkvenoga kompleksa, a posvećene su redovito sv. Mihalju arkanđelu. Sastoje pak od donjeg dijela, za koji se kaže, da služi za spremanje kosti mrtvaca (»Ad mortuorum ossa reponenda«), te od gornjeg dijela »Ad officium pro defunctis«, gdje se služe zadušnice. Kod Germana je za takove crkvice postojao naziv »Carner«.[4]

U srednjem vijeku nije bilo dozvoljeno, — a nije ni odgovaralo crkvenom duhu, — u grobnim kapelama obavljati krštenja, ili u krstionici služiti zadušnice za pokojnike. Dosljedno tomu nastala su dva tipa takovih građevina, i to grobnice i krstionice; svaki je tip imao svoja obilježja.

Kružni i poligonalni oblici grobnice postojali su i kod Rimljana. Tako je car Konstantin nastojanjem svoje majke Jelene izgradio prvobitnu crkvu sv. groba u obliku kružnoga tlocrta, čija se slika iz V. ili VI. stoljeća nalazi sačuvana u münchenskom muzeju.

Ova je činjenica značajna za gradnju sličnih kapela i grobnica kasnijega vremena. Križari, koji su se vraćali iz svete zemlje, gradili su svoje grobnice iz poštovanja prema svetom grobu u obliku kružnoga tlocrta. Takovih građevina imađe osobito mnogo u onim mjestima, gdje su živjele plemićske obitelji, koje su učestvovale u križarskim vojnama. U bivšoj Austro-Ugarskoj bio je velik broj kapela kružnog tlocrta, o kojima je godine 1867. napisao dr. Karlo Lind značajnu raspravu. On navađa, da imađe u Češkoj i Slovačkoj kružnih kapela, koje su služile za pohranu crkvenih dragocjenosti. Bile su to u neku ruku male riznice kraj drvenih crkvi. Zidanjem vatrosigurnih crkvi ove su kapele nestale, a sačuvane su još samo po siromašnijim općinama.

[4] U Reichenburgu na Savi u Štajerskoj postojao je takav Carner posvećen sv. Mihajlu arkanđelu, a srušen je u prosincu godine 1830.

Iz ovoga razlaganja vidimo, da su kapele kružnog ili poligonalnog tlocrta služile kao grobnice, krstionice, shraništa, a više puta i kao dvorske kapelice. Krstionice nastaju jačim razvojem kršćanstva, uvađanjem sveopćega krštenja djece, kada pravo krštenja prelazi od biskupa na svećenstvo u proširenim kršćanskim župama.

Sličnim svrhama služile su i male crkvene građevine u dalmatinskoj Hrvatskoj. Građene su poput Carnera u germanskim zemljama s analogno jednakim tlocrtom. Pa ipak dr. Karlo Lind u svojim studijama crkvica — toliko sličnih konstrukcija — nigdje ne napominje bilo koju crkvicu iz hrvatskih krajeva, premda je Dalmacija spadala pod djelokrug austrijske centralne komisije za čuvanje historijskih spomenika.

Dr. Karlo Lind morao je sam opaziti znatnu razliku između naših dalmatinskih spomenika te onih u Njemačkoj i Ugarskoj. Zaključna izgradnja naših spomenika toliko je različna od svih ostalih te vrsti, da ih je Lind ostavio po strani.

Uvjereni smo, da je dosta osvijetljena prije navedena tvrdnja, da je romansko graditeljstvo kod svih naroda — pa tako i kod Hrvata — na svoj način shvaćeno. Bez nekog izričitog poziva bio je običaj tako graditi, jer je romansko graditeljstvo izvedeno iz starokršćanskoga, koje se već za Konstantinovih vremena razvijalo posve neovisno na istoku i na zapadu.

Pripisivati Hrvatima u crkvenom graditeljstvu u vrijeme narodnih vladara neke uzore ili dapače utjecaje azijske kulture nije ničim dokazano niti opravdano. Isto tako je bez temelja svaka pomisao, da je stara hrvatska umjetnost stvorena pod uplivom istočno-gotske, ravenske ili langobardske škole od VI. do VIII. stoljeća; ona je samostalna i posve slavenska.

U ornamentalnoj i dekorativnoj umjetnosti dolazi kod Hrvata — kao što i kod ostalih Slavena — ornamenat tekstilne prirode. Ovi su oblici i danas uščuvani u narodnoj nošnji po južnoj Bosni i Hercegovini. Nosivi dijelovi, — kao što su glavice stupova i njihove temeljnice, — izdjelani su prema klasičnim uzorima korintskog obilježja.

Dekorativni ukrasi i nakiti posve su sporedne naravi. Oni znače veoma malo prema stilskoj konstrukciji, koja može bez njih posve neovisno postojati poput vrednote ljudske duše, koju nikakva tjelesna ljepota i nakiti ne mogu promijeniti.

*

Vjera je određivala put, istinu i život svima ljudskim pokoljenjima. Zato je čovjek svoje umne duhovne sposobnosti u najuzvišenijem vremenskom i likovnom stvaranju posvetio Bogu. Religijozne građevine svih vijekova nadvisivale su svojom istaknutom veličinom i monumentalnošću sve ostalo, što je bilo određeno potrebama prolaznoga zemaljskog života.

Vjersko nadahnuće kršćana uklesalo je istinu svojega pravoga vjerovanja u čudesima romanske i gotske arhitekture, koja je poput mirisa tamjana određena samo pravomu Bogu, čije se božansko opstojanje nije moglo nikada uskladiti trijemovima toliko dotjeranoga poganskoga graditeljstva. Prema katoličkom naziranju umjetnost, koja treba da stoji u službi crkve, prima od nje svu svoju sadržinu. Od nje se ne traži svjetovna nego božanska ljepota, koja obiluje pravim estetskim osjećajima, za koje je umjetnost pozvana, da ih presađuje u duše vjernika, pa da time u njima uzbudi najljepše i najplemenitije zamisli kršćanskog vjerovanja o presvetom Trojstvu, o utjelovljenju sina božjega, te o blaženoj djevici Mariji i ostalim svecima.

Ljubav prema crkvi i crkvenim umjetnostima mora postati prirodni poziv ne samo pojedinca već i čitavoga naroda, koji treba da sudjeluje na izgradnji crkve u vjerskom, umjetničkom, a imenito u arhitektonskom pogledu. Ovdje podsjećamo na činjenicu, da su kod izgradnje veličanstvene kupule stolne crkve u Firenci mali građani izrađivali modele, rezane od repe, kako bi imala izgledati kupula, koju je konačno sagradio veliki začetnik talijanske renesanse Filipo Brunelleschi (g. 1377.—1446.).

Hrvati su temelje crkvenoj umjetnosti položili u starohrvatskom graditeljstvu. Stvaranjem pak renesanse tih oblika zasvjedočit će Hrvati najbolje svoju vjekovnu pripadnost svetoj katoličkoj crkvi, ako ju stilski zaodjenu u narodno hrvatsko ruho, koje je vrlo lijepo nazvao naš hrvatski historičar franjevac dr. Dominik Mandić imenom »Vetero-Croatica«.

Oporuka prepošta zagrebačkoga kaptola od g. 1500.

Napisao dr. **Fran Hrnčić.**

Kraj sačuvanih dviju važnih oporuka zagrebačkih biskupa iz XV. stoljeća, — Ivana Albena i Osvalda pl. Thuza od Laka, — zanimiva je — akoprem dijelom s drugoga gledišta — i oporuka sinovca ovog posljednjeg: Andrije Alfonza pl. Thuza od Laka, prepošta zagrebačkog i glogovničkog.[1]

Ova se doduše ne može mjeriti s navedenim oporukama zagrebačkih biskupa, ali je njezina važnost u tomu, što se iz nje razabire uređenje kućanstva naših crkvenih prelata koncem XV. dotično početkom XVI. stoljeća. No kod toga se u

[1] Tkalčić: Spomenici III. dok. 2

ovom konkretnom slučaju svakako mora uzeti u obzir još i to, da se tu ne radi samo o crkvenom prelatu, već i o članu ugledne porodice, pa je stoga njegovo kućanstvo u svakom pogledu bilo obilnije snabdjeveno, nego li kod drugih crkvenih dostojanstvenika njegovog položaja iz istog doba. Ovo vrijedi osobito za ostale članove zagrebačkog i čazmanskog kaptola, koji su živjeli vjerojatno u mnogo skromnijim prilikama od spomenutog prepošta.

Oporuka Andrije Alfonza Thuza nije pisana vlastoručno, već je kazivana u pero javnom bilježniku Stjepanu od Bachyna 5. travnja 1500. po podne u tvrđi prepošta glogovničkog (»in castello praepositurae Golgoczensis«). Kod ovog očitovanja posljednje volje sudjelovali su još i svjedoci, i to Ivan križevački župnik, Stjepan svećenik i Pavao kapelan križevački, Benedikt Varaždinac, svećenik zagrebačke dijeceze, te plemići: Dioniz od Dijankovca, Stjepan od Pongračevca i Ladislav od Topličice nazvan Sarapušić, kao i mnoge druge ugledne i vjerodostojne osobe, pozvane u tu svrhu. Izvršiteljima svoje oporuke postavio je župnike: Ivana križevačkog, Grgura od Gragene, Mirka od Palotha, te Jurja od sv. Jelene u Koruškoj (kraj Križevaca), kao i svoga kaštelana plemića Kristofora.

Budući da se ovdje radilo o oporuci sastavljenoj po javnom bilježniku, nisu bili potrebni još i svjedoci, pa su ovi pozvani vjerojatno dijelom zato, da se olakša izvršenje pojedinih odredaba posljednje volje, a dijelom zato, da se očitovanju posljednje volje dade što svečaniji karakter obzirom na ugled osobe oporučitelja.

Kako je prepošt bio teško bolestan, nije oporuku niti potpisao, već je samo providena njegovim pečatom, što se vidi iz klauzule javnog bilježnika na samoj oporuci.

Iz pojedinih odredaba same oporuke — iz namijenjenih iznosa i ostavljenih predmeta — vidi se, da imetak spomenutog prepošta u času sastavljanja oporuke nije više bio znatan, već bi se dapače moglo kazati, da je i skroman, budući se tu radilo o odvjetku moćnog roda Thuza od Laka.

U navedenoj oporuci prepošta Alfonza Thuza nalazimo kralja Vladislava II. kao dužnika jednako kao i u oporuci njegovog strica zagrebačkog biskupa Osvalda.[2] Kralj je dugovao Alfonzu Thuzu 300 forinti iz naslova jamstva, što ga je navedeni preuzeo za taj kraljev dug vesprimskom biskupu. Od te svote otpušta kralju 100 forinti, dok ostatak ostavlja svojoj sestri Sofiji. Ujedno ostavlja njoj i njezinim nasljednicima tvrđu Peech (Peći) kraj Kladuše sa svim zemljama, koje da i onako već po-

[2] Poznato je, da se kralj Vladislav II. nalazio u neprestanim novčanim neprilikama. Uslijed toga bio je primoran, da na sve strane posuđuje novac, a u prvom redu od crkvenih prelata.

sjeduju i uživaju (»pleno jure possidendam«); a ostavlja joj i jednu veću srebrnu pozlaćenu čašu. To je sve, čime se prepošt sjetio svoje rodbine u očitovanju posljednje volje.

Za svoj pogreb posebno je ostavio iznos od 50 forinti. Zagrebačkom biskupu ostavio je 32 vedra vina, redovnicima u Petrovcu ostavlja za mise i molitve 25 forinti, a Pavlinima u Remetama kraj Zagreba ostavio je u istu svrhu 30 forinti. Svoju polovinu kuće u Budimu[3] ostavio je zagrebačkom kaptolu, da se drže molitve (»pro orationibus perpetuis«) za njega i za njegove pređe, dok je prebendarima zagrebačke stolne crkve ostavio za mise 25 forinti u novcu i šubaru s crnom podstavom.

Za uređenje crkve u Glogovnici, gdje želi biti pokopan, ostavio je 50 forinti; a stolnoj crkvi zagrebačkoj ostavio je jednu manju srebrnu pozlaćenu čašu i osam srebrnih žlica. Samostanu pak sv. Marije Magdalene u Čazmi za popravak crkve, — kao i za crkvu tamošnje bolnice sv. Kuzme i Damijana, — ostavio je po 20 forinti.

Svojemu nasljedniku, prepoštu glogovničkomu, ostavlja spregu od četiri konja zajedno s kolima te sve dragocjenosti, koje se nalaze u glogovničkoj tvrđi (»omnibus domus clenodiis«).

Time su iscrpljene one odredbe oporuke, koje se odnose na obveze, koje proističu iz njegovog položaja kao crkvenog prelata. Iza toga pak slijede odredbe oporuke, koje se odnose na njegove osobne obveze prema onima, koji su mu u životu iskazivali kakove usluge, kao i prema onima, koji su mu vršili razne osobne službe. To su pak one odredbe, koje nam pružaju uvid u način vođenja kućanstva toga crkvenoga prelata.

Tako se vidi iz pojedinih odredaba oporuke, da je Alfonz Thuz imao tri dvorjanika, i to Ivana, nekadašnjeg tavernika[4] zagrebačkog biskupa Osvalda Thuza, pa mu ostavlja za vjernu službu 10 forinti; zatim Mirka, koji mu je služio na putovanjima kao pratioc na konju, a ostavlja mu 6 forinti; i napokon Mihalja od Trnovca, kojemu ostavlja posjed zvan Lazec kraj Ivanića zajedno sa svim zemljama.

Uz ova tri dvorjanika imao je navedeni i tri kapelana, kojima ostavlja za molitve po 3 forinta. Dalje je imao posebnog dvorskog pisara (»literato suo curiali«) Dioniza, kojemu ostavlja 25 forinti. Svome kaštelanu Krištoforu nalaže u oporuci, da tvrđu Glogovnicu nema predati nikomu drugomu osim onomu,

[3] Ovu kuću ostavio je zagrebački biskup Oswald Thuz od Lak-a djeci svoga brata Alfonzu i Sofiji.

[4] Tavernik, tovarnik, tarnik je zapravo blagajnik. Kraljev tavernik spada među prve velikaše države (baro regni), te je predsjednik kraljevskog vrhovnog prizivnog sudišta.

koga će u tu svrhu odrediti kralj.[5] Ta mjera opreza danas nije više potpuno razumljiva tim manje, što se tu radilo o crkvenom beneficiju, vezanom uz čast glogovničkog prepošta.

Osim navedenog dvorjanstva imao je Alfonz Thuz ključara i kočijaša Demetrija, te svakomu od njih ostavlja po 5 forinti. Uz ove imao je još posebnoga konjušara po imenu Pavlića, kojemu ostavlja 10 forinti. Pavlić je prema tomu bio smatran za nekog višeg službenika. Odatle se može zaključiti, da se prepošt Alfonz Thuz bavio uzgojem konja, kao i njegov stric zagrebački biskup Osvald, koji je osobito cijenio viteške jahaće konje.

Iz ovih se odredaba oporuke Alfonza Thuza vidi, da je imao za ondašnje prilike veliko dvorjanstvo i poslugu. Kako se kod očitovanja posljednje volje sjeća samo onih, koji su mu bili najbliži, t. j. onih, koji su vršili službe, vezane neposredno uz njegovu osobu, nužno mora da je postojao još daleko veći broj druge posluge, koja je vršila ostale službe u kućanstvu i u gospodarstvu.

Kad je već riječ o oporuci navedenog prelata, valja spomenuti i njezine ostale odredbe; akoprem nisu bitne za već navedenu važnost ove oporuke, ipak imadu i one svoj izvjesni kulturno-povijesni značaj.

Tako ostavlja po 10 forinti izvršiteljima svoje oporuke. Magistru Nikoli, zagrebačkom kanoniku i arhiđakonu dubičkomu ostavlja 18 forinti za usluge, koje mu je iskazao; a ujedno mu je stavio u dužnost, da njegovo vino, koje se nalazi u Zagrebu, upotrijebi za spas njegove duše na način, kako drži da je shodno. Javnom bilježniku određuje 10 forinti za njegov trud i trošak (»pro laboribus et fatigiis«).

Prepošt ujedno raspolaže i sa svojim nekim vrijednijim odjevnim predmetima. Tako ostavlja Ivanu, župniku križevačkomu, šubaru od kunovine s tjemenom od crvenog sukna (»rubeo harvasio tectam«); Grguru, župniku sv. Nikole u Grageni, ostavlja drugu šubaru od kunovine; treću pak šubaru od kunovine, opšivenu suknom, ostavlja redovniku iz Petrovca: bratu Fabijanu uz 10 forinti u gotovom za mise i molitve. Šešir od kunovine ostavlja Mirku, župnku u Palothi, a drugi šešir od raznog krzna te crni ogrtač ostavlja Grguru, župniku kod sv. Jelene u Koruškoj kraj Križevaca. Četiri skrletna bareta ostavlja ovršiteljima svoje oporuke. Sve pako druge sitne predmete imadu ovi podijeliti — prema saopćenim im uputama — za molitve i mise u Zagrebu, Čazmi i Glogovnici, a za spas njegove duše.

[5] »ut castellum Golgoczense praedictum, nullipiam hominum ad manus assignat, nisi regiae majestati, aut cui majestas sua id specialiter commiserit dandum et assignandum«.

Konačno određuje prepošt još i to, da se imade redovnicima u Petrovcu dati od žita i plodina toliko, koliko je to samo moguće.

Time je bila potpuno iscrpljena sva pokretna i nepokretna imovina oporučitelja. Ova je oporuka ujedno i posljednji trag o porodici Thuz u hrvatskoj povijesti. Čini se, da je ta porodica izumrla s navedenim Andrijom Alfonzom, prepoštom zagrebačkim i glogovničkim. Tako se naime može zaključiti i odatle, što se prepošt u oporuci od svoje rodbine sjeća jedino svoje sestre Sofije i njezinih nasljednika, dok o kakovim drugim rođacima nema ni spomena. Budući pak da se u svom očitovanju posljednje volje sjetio svakoga, koji mu je bio bliz, sigurno bi se ma s kojim malim iznosom sjetio bio i ostalih svojih rođaka, da su postojali u doba sastava oporuke.

Kako je već spomenuto, ova oporuka nema nikakovih osobitih odredaba, ali je ipak kraj svega toga važan prilog za poznavanje naših prilika pod kraj XV. i početkom XVI. vijeka, pa je vrijedna, da se otme zaboravi.

Velika Kopanica g. 1758.

Napisao prof. dr. **Rudolf Horvat.**

Zagrebački je biskup Franjo Tausi g. 1757. odredio, da kanonik Ivan Krstitelj Paxy, koji je iza smrti Nikole Petričevića (8. ožujka 1756.) postao vikarom slavonskog dijela zagrebačke biskupije, obiđe i prouči stanje svih župa u Slavoniji.

Paxy je na tome kanonskom pohodu došao 31. prosinca 1757. također u Kopanicu, gdje je ostao do 2. siječnja 1758. U svome izvještaju, što ga je podnio biskupu Tausiju, opisuje Paxy župnu crkvu u Kopanici ovako:

Crkva je sv. Ilije 10 hvati duga, a 4 hvata široka. Sva je građena od drveta, pa i strop ima od hrastovih dasaka. U crkvi su 4 oltara, a svi imaju drvene menze (stolove). Glavni je oltar posvećen sv. Iliji. On je valjano opskrbljen svim potrepštinama, a ima sliku sv. Ilije, naslikanu na platnu. Na crkvenu stijenu sa strane evanđelja prislonjena su 2 oltara, od kojih je prvi posvećen bl. djevici Mariji, a drugi sv. Antunu Padovanskomu; na stijeni pak sa strane epistole nalazi se samo oltar sv. Križa. Osim glavnih ima crkva još dvoja pokrajna vrata, koja se mogu dobro zatvoriti. Crkvu rasvjetljuje 6 staklenih prozora. Iznad velikih vrata nalazi se prostran kor, koji je načinjen od hrastovih dasaka. U crkvi manjka propovijedaonica, što je opaženo već prigodom kanonske vizitacije g. 1740. Župna je crkva valjano ograđena, a u crkvi vlada čistoća. Ispovijedaonice nema nijedne, a krstionica se nalazi iza glavnog oltara. Presveta se euharistija čuva u drvenom tabernakulu (svetohraništu) na glavnom oltaru. Tamo je srebren ciborij sa svilenim velom, te pozlaćena pokaznica (monstranca). Kako župna crkva nema sakristije, čuvaju se crkvene stvari u ormaru, koji se nalazi iza glavnog oltara. Tamo su 2 kaleža s patenama, 2 svilene kazule (misnice) i crkveno ruho. Kraj svetišta podignut je drven toranj, u kojemu se nalaze 3 zvona.

Groblje se nalazi na kraju Velike Kopanice, te je dobar četvrt sata udaljeno od župne crkve. U tomu se groblju, koje je dobro ograđeno, pokapaju mrtvaci iz Velike i Male Kopanice. Župna crkva ne posjeduje nikakvih nekretnina, a uzdržaje se milodarima vjernika, od čega jednu trećinu dobiva upravitelj župe. Crkveni šekutor (skrbnik) Franjo Matasović iskazuje, da župna crkva posjeduje 104 rajnska forinta i 64 ugarska denara. Od toga ima crkva u gotovu »tekućem« novcu 20 forinti i 12 denara, a u bavarskim grošima, te u braniborskom poltURAMA i krajcarima (novčićima) 7 forinti i 40 groši; duguju pak crkvi po 3 forinta Stjepan Ergotić i Juraj Vukovac, oba iz Kopanice. U robi posjeduje crkva 25 oka lana.

Kraljica je Marija Terezija sebi pridržala pravo patronata na području cijele Vojne Krajine. Ona to pravo izvršuje tako, da za župnika imenuje jednoga od one trojice svećenika, koje predloži zagrebački biskup sporazumno s vrhovnim vojnim zapovjednikom u Slavoniji.

Sada ne postoji u Velikoj Kopanici formalni župnik. Upravu župe vodi već sedmu godinu o. Stjepan Đurasović, koji pripada članstvu đakovačkog samostana franjevačke pokrajine sv. Ivana Kapistrana. Đurasoviću je 38 godina, a svećenik je već 14 godina. Njemu je 4 niža reda i subđakonat podijelio srijemski biskup Sörenyi, a đakonat skopljanski nadbiskup Summa, koji je tada živio kao bjegunac u Osijeku; za svećenika je Đurasovića zaredio srijemski biskup Sörenyi.

Kanonik Paxy izvješćuje, da Đurasović dobro vrši župničke dužnosti. U redu vodi crkvene matice, t. j. knjige krštenih, vjenčanih i umrlih, a od drugih knjiga ima svetu bibliju, katekizam i zaključke crkvenoga sabora u Tridentu. Kanonik mu je naložio, da sebi nabavi također knjige, u kojima će bilježiti stanje duža i popis onih, koji su primili sv. krizmu (potvrdu). Nadalje je kanonik primijetio, da Đurasović iza propovijedi moli s narodom samo čin vjere, ufanja i ljubavi; zato mu je naložio, da prije toga izmoli očenaš, zdravo Marijo, vjerovanje i deset zapovijedi božjih. Đurasović je izjavio, da u župi ima mnogo ljudi, koji su već stari 30 do 40 godina, a još nisu krizmani, te bi željeli dobiti sakramenat sv. potvrde.

Službu kapelana vrši o. Nikola Ćurić, koji također pripada obitelji franjevačkoga samostana u Đakovu. Njemu je 46 go-

dna, te je filozofiju učio u brodskom, a teologiju (samo moralnu) u petrovaradinskom samostanu. Čurića je za đakona zaredio kaločki nadbiskup Gabrijel Patačić, a za svećenika 22. rujna 1736. u Beogradu tadašnji beogradski i smederevski biskup Franjo Antun Engl de Wagrain. Kanonik je opazio, da o. Ćurić posjeduje premalo bogoslovskoga znanja; zato mu je savjetovao, neka se vrati u svoj samostan. Podjedno kanonik moli biskupa, neka izvoli za Kopanicu odrediti drugoga kapelana.

Župni se dvor nalazi blizu crkve usred prostranoga dvorišta. To je jednokatna zgrada, načinjena prije nekoliko godina od drveta i šiblja, a nalazi se u dobrom stanju. Prizemlje župnoga dvora zapremaju pivnica te spremište za žito i drugi živež. U prvom je katu jedna soba okrenuta prema jugu, a druga prema sjeveru; između njih je komorica, kroz koju se silazi u spremište. Neposredno iza dvorišta postoji župnikov posjed, koji zaprema oko 9 jutara, a sastoji se od vrta, pašnjaka i livade, zasađene raznim voćkama. Sama je ta livada 198 hvati duga, a 178 hvati široka. Izvan sela Kopanice uživa župnik još jednu livadu, koja je duga 146, a široka 42 i tri četvrtine hvata. Obje ove livade župljani kose, sijeno spremaju i u župni dvor dovažaju besplatno, samo im župnik daje hranu i piće. Župnik uživa i 2 voćnjaka, od kojih se prvi nalazi u selu Kopanici i zaprema tri četvrtine jutra, a drugi je kod kapele u Beravcima, gdje zaprema polovicu jutra. U župnom su dvorištu jošte 4 zgrade, poimence: družinska kuća s kuhinjom, zatim staja i 2 hambara. Sve su to podigli sami župljani, koji se brinu za uzdržavanje tih zgrada i za ogradu oko cijeloga župnikova posjeda.

Znatan prihod dobiva župnik kopanički u ime štolarine. Kada dijete krsti, daje se župniku 1 marijan, koji vrijedi 17 novčića, te 1 pile i kolač. Prigodom vjenčanja plaća se župniku 1 rajnski forint, a uz to mu se daje kolač, komad mesa i polovica oke vina ili rakije. Ako se domaći župljanin vjenča s djevojkom iz druge župe, onda plaća samo 1 marijan za »ozove« u crkvi i za pismenu potvrdu. Ako se pak domaća djevojka udaje za čovjeka iz druge župe, tada mora župniku dati 2 forinta, kolač, komad mesa, te polovicu oke vina ili rakije. Za sprovod odrasloga plaća se 1 forint bez zadušnica, a 1 for. i 25 novčića za sprovod i zadušnice. Za pokapanje djeteta dobiva župnik 1 marijan ili ekvivalent (jednaku vrijednost) u naravi. Za »vpelavanje« (uvađanje u crkvu) mladenke prve nedjelje iza vjenčanja dobiva župnik 1 ručnik, a za »vpelavanje« rodilje ne dobiva ništa, jer je u to ime već prigodom krštenja djeteta dobio pile i kolač.

Prigodom uskrsne ispovijedi običavaju župljani dobrovoljno darivati župnika. Kada pak župnik u božićno vrijeme blagoslivlja kuće svojih župljana, darivaju mu komad sušenog ili svježeg mesa i nešto novaca. Na blagdan Spasova ili sv. Ane daje župniku svaka kuća 1 sir, 1 pile i nešto maslaca. Taj živež u svakom selu donašaju ljudi u određenu kuću. U ime pak lukna daje svaki bračni par godimice 1 osmak žita ili kukuruze i nešto pšenice. Takav »osmak« sadržaje 15 oka. Svaka udata žena daje župniku godimice 10 do 15 povesma lana. Svaka kuća, koja ima vozno blago, mora župniku dovesti godimice 1 voz drva.

U Kopanici još ne postoji orguljaš (školnik), a nema ni zaklade za njegovo uzdržavanje. Upravitelj župe ponudio se, da će on podučavati mladiće, ali nitko ne htjede svoju djecu poslati u nauke.

Službu zvonara vrši crkveni šekutor Franjo Matasović. U ime plaće dobiva Matasović godimice od svake kuće u selu Kopanici polovicu »osmaka« žita; uz to je Matasovićeva kuća oslobođena od svih javnih tereta. Kanonik Paxy izvješćuje, da je Matasovića podvrgao ispitu, pa da je ustanovio, da on doduše znade misterija vjere, ali da ipak ne bi znao krstiti u slučaju potrebe. Isto tako ne znaju krstiti niti one 3 primalje, koje su došle pred kanonika na ispit. Zato je kanonik o. Đurasoviću naložio, da ima zvonara i barem jednu primalju u svakom selu naučiti, kako se obavlja krštenje novorođenog djeteta.

Svi žitelji u kopaničkoj župi rimokatoličke vjere, izuzev krajiškoga kapetana u Sikirevcima i krajiškoga poručnika u Sredancima, koji su grčko-istočne vjere. Cijela župa broji 450 kuća, i to: 71 u Velikoj i 22 u Maloj Kopanici, 38 u Beravcima, 72 u Gundincima, 85 u Sikirevcima, 36 u Divoševcima, 35 u Kupini, 21 u Prnjavoru, 31 u Zoljanima i Stružanima, a 39 kuća u Sredancima. Upravitelj župe o. Đurasović nije kanoniku znao reći, koliko duša i bračnih parova stanuje u njegovoj župi. Kanonik je Paxy — dozvolom zagrebačkoga biskupa — 5. siječnja 1758. odredio, da se od župe u Velikoj Kopanici imaju odijeliti sela Prnjavor, Zoljani, Stružani i Sredanci, pa da se dodijele župi u Svilaju, koja im je bliža; time će se poboljšati prihodi župnika svilajskog. U zamjenu je pak župa kopanička dobila selo Jaruge s 29 kuća, jer je to bliže Velikoj Kopanici nego li Svilaju.

Kanonik je Paxy ispitivao župljane, imaju li kakve pritužbe protiv o. Đurasovića, ali nitko nije iznio nikakav prigovor. Isto tako nije se ni o. Đurasović kanoniku tužio na svoje župljane. U cijeloj se župi ne nalazi javni grešnik, izuzev dva zločinca, koji su početkom prosinca g. 1757. zatvoreni u pukovnijskom zatvoru.

U kopaničkoj župi ne postoji nijedno crkveno društvo. Zato je kanonik naložio, da se osnuje »Bratovština kršćanske

nauke«. Uz cestu od Kopanice prema Beravcima nalazi se oratorij (bogomolja) sv. Roka, a na putu od Male Kopanice prema mlinovima postoji oratorij sv. Andrije. Kako su oba ta oratorija veoma ruševna, a ne postoje ni zaklade za njihovo uzdržavanje, odredio je kanonik Paxy, da se ovi oratoriji poruše. Uz ceste se nalazi jedan križ u Kopanici, drugi u Divoševcima, treći u Sikirevcima, a četvrti u Gundincima.

U selu *Beravcima* postoji kapelica sv. Katarine, koja je pola sata udaljena od župne crkve. Kapelica je građena od drveta, ali nije ožbukana. U kapelicu može stati oko 50 ljudi. Ima samo jedan oltar, a nad njim strop. Kapelica je valjano pokrita hrastovim daščicama (šindlom). Na drvenoj menzi, iznad koje nema slike sv. Katarine, služi se sv. misa na blagdane sv. Katarine, sv. Martina, sv. Andrije, sv. Tome apoštola i sv. Ane. Ispred crkvenih vrata visi na 4 drvena stupa zvono teško oko 20 funti, a pokrito drvenim krovom. Kapela je dobro ograđena. Groblje se nalazi u šumi, te je pola sata udaljeno od kapelice. U tom se groblju pokapaju mrtvaci iz Beravaca, Gundinaca i Jaruga. Groblje je valjano ograđeno. Brigu za kapelicu u Beravcima snosi Marijan Vukasović, koji podjedno obavlja službu zvonara.

Mjesto prijašnjega starog oratorija podignuta je nedavno u *Gundincima* kapela sv. apoštola i evanđeliste Mateja. Ta je kapela 7 hvati duga, a gotovo 4 hvata široka. Građena je od drveta i šiblja, pokrivena je daskama, a još nema stropa niti je ožbukana. Kapela ima samo jedan oltar, i to drveni stol sa svima potrepštinama za čitanje sv. mise. Kada se kapela posve dovrši, dobit će oltar i sliku sv. Mateja, mjesto koje se sada nad oltarom nalaze razne druge slike. Na 2 drvena stupa pred crkvom obješeno je oko 100 funti teško zvono, koje će poslije smjestiti u toranj, kada će se podići pred pročeljem kapele. U toj kapeli, koja je 1 i po sata udaljena od župne crkve, služi se sv. misa na Matejevo (21. rujna), na Matijino (24. veljače) i svake treće nedjelje u mjesecu.

Kapela u Gundincima nema sakristije. Sveto se posuđe i crkvena odijela nalaze u drvenoj škrinji, koja je smještena iza oltara. Oko kapele postoji groblje, u kojemu se pokapaju mrtvaci iz Gundinaca. Skrbnik (tutor) ove kapele iskazuje, da u tekućem novcu ima 1 forint i 42 ugarska denara, u bavarskom i braniborskom novcu 2 for. i 35 denara, a lana ima 2 oke. Osim toga duguju kapeli: Toma Janković 2, a Marko Kokanović 8 forinti.

U *Sikirevcima* postoji kapela sv. Nikole, koja je oko dva sata udaljena od župne crkve. Ova je drvena kapela nekada podignuta od hrastovih stupova, ali još ni sada nije ožbukana niti pobijeljena. U kapelu ne stane niti sto ljudi. Oltar ima drvenu menzu (stol), nad kojom se nalazi slika sv. Nikole. Kapela nema stropa, ali krov je još dobar. Za obavljanje sv. službe postoje u kapeli sve potrepštine. Kapela ima samo 1 vrata, ali i ta bez ključanice. Zvono je teško oko 40 funti, a visi na 4 stupa, iznad kojih je drveni krov. Kapela je dobro ograđena, ali nema sakristije. Oko kapele ne postoji groblje, jer se mrtvaci iz toga sela pokapaju na župnom groblju u Šamcu. Brigu za tu kapelu snaša tutor Bartol Galović. On iskazuje, da kapela u Sikirevcima posjeduje 16 oka lana, 17 forinti i 45 ugarskih denara u tekućem novcu, a 4 forinti i 35 denara u bavarskom i braniborskom novcu. Sveta se misa služi na Nikolinje i svake druge nedjelje u mjesecu.

U *Divoševcima* se nalazi kapela sv. apostola Šimuna, koja je oko 1 sat hoda udaljena od župne crkve. Ta je kapela građena od drveta, ali je dobro ožbukana i pobijeljena. Stropa još nema, ali krov je u dobrom stanju. Kapela ima malen kor, napravljen od dasaka. Vrata se dobro zatvaraju. Kapela je oko 5 hvati duga, a 2 hvata široka. Oltar ima drvenu menzu, nad kojom se nalazi slika sv. Šimuna. Kapela je valjano ograđena, a 20 funti teško zvono visi na 4 drvena stupa. Poput svih ostalih kapela ne posjeduje ni ta nikakvih nekretnina, ali ima sve, što joj treba za sv. misu, koja se služi na Šimunovo, na Filipovo i još jedne nedjelje u mjesecu. Groblje se nalazi u Hrastiću, 1 sat udaljeno od kapele. Tamo se pokapaju mrtvaci iz Divoševaca, Kupine, Prnjavora, Stružana i Zoljana. Kapelom upravlja tutor Antun Vidaković. On je iskazao, da kapela posjeduje oko 16 oka lana, a u gotovu novcu ima 4 forinti i 70 denara.

Oratorija (bogomolja) postoji u kopaničkoj župi 5, poimence: sv. Bartola u Kupini, Preobraženja Isusova u Prnjavoru, sv. Mihalja arkanđela u Stružanima, sv. Roka u Sredancima, te sv. Jurja na groblju u Hrastiću.

(Dijecezanski arhiv u Zagrebu: Rukopis: »Liber canonicarum visitationum archidiaconatuum de Guescha et Szincze seu Sziche, dioecesis Zagrabiensis, in inferiori Sclavonia sitorum«, strane 213.—218.)

Sadržaj: